

23908

वैशेषिकदर्शनम् ।

कणादमहर्षि-प्रणीतम् ।

राजकीयसंस्कृतविद्यालयाध्यापक-

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्त-तर्कालङ्कार-कृत-भाष्य-समेतम् ।

शेरपुरनिवासि-

श्रीराधावल्लभ-चतुर्थुरिणा

प्रकाशितम् ।

कलिकातराजधान्याम्

वाग्निसन्निशब्दन्ते मुद्रितम् । शकाब्दः १८०२ ॥

THE

VAISESHIKA-DARSANAM

WITH THE COMMENTARIES

OF

MAHAMAHOPADHYAYA CHANDRAKANT TARKALANKAR

PROFESSOR GOVT. SANSKRIT COLLEGE.

PUBLISHED BY

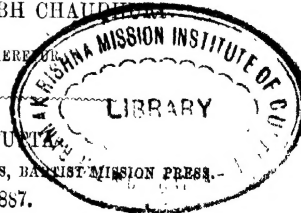
RADHAVALLABH CHAUDHURI.

OF SHEREPUR.

CALCUTTA.

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

1887.

R.M.C LIBRARY	
Acc No 23508	
Class No	
Date	
St Card	✓
Class	✓
Cal	33h
Bk Card	✓
Checked	✓

Mumukshu-

भूमिका ।

वैशेषिकदर्शनमिदं कणादमहर्षिप्रणीतम् । सचायं महर्षिः कश्यपस्य
गोत्रापत्यं “विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत्”—इत्यादौ का-
श्यपतयाऽभ्युल्लेखात् । अपिचायं उलूकइति वा औलूक्यइति वा व्या-
ख्यायते । सर्वदर्शनसंग्रहादावौलूक्यदर्शनतया वैशेषिकदर्शनस्योल्लेखात् ।
स चायं धान्यानामेकैकगुलिकोच्चयनरूपेणोञ्जेन वर्त्तनात् कणादनाम्ना
प्रसिद्धः ।

सोऽयं मुनिः अतिप्राचीनइति शक्यमवगन्तुम् । महाभारते तावत्
उलूकनाम्नोमुनेरुल्लेखोदृश्यते भीष्मस्तवराजे । “न वयं घटपदार्थवादिनो-
वैशेषिकादिवत्” इति साङ्ख्यसूत्रात् साङ्ख्यदर्शनात् प्राचीनत्वमस्य शक्य-
तावदवगम्यते । एवं “महर्षिर्धवदा ऋषपश्मिगडलाभ्यां” इत्यादि ब्रह्म-
सूत्रपर्यालोचनया व्याससूत्राणामपि पूर्व्वं एतदर्शनं प्रणीतमिति शक्य-
मवगन्तुम् । अपि च अस्मिन् दर्शने न्याये च शब्दानां उत्पत्तिविनाशवत्त्वं
सिद्धान्तितम् । स चायं सिद्धान्तः “कर्मैके तत्र दर्शनात्” इत्यादिसूत्रै-
रुद्धृत्य महता यत्नेन निराकृतोजैमिनिना अध्वरमीमांसायाम् । अत-
स्तस्मादपि दर्शनात् अस्य दर्शनस्य प्राचीनत्वमवगम्यते । रावणेनास्य
दर्शनस्योपरि भाष्यं रचितमिति रत्नप्रभादौ दर्शितम् ।

न्यायवैशेषिकयोस्तु समानतन्त्रयोः वैशेषिकस्यैव प्राचीनत्वं सम्भाव्यते ।
यतः, अस्मिन् दर्शने अमुमानप्रणाली संचोपेणैव उपवर्णिता । न्याये तु महता
प्रबन्धेन विस्तरेण सोपदिष्टा । समीचना च सा तत्रोपलभ्यते । अपि चात्र
“अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानदेशः” इत्यादिना त्रयश्च हेत्वा-
भासाउपदिष्टाः, न्याये तु पञ्च हेत्वाभासाः सप्रपञ्चं सोपपत्तिकञ्चोप-

मुपदिष्टम् । अत्र प्रायेण पदार्थतत्त्वमाज्ञोचितम् । तत्र, त्रयगुणकर्मसामान्य-
विशेषसमवायाख्याः षट्पदार्थाः सूत्रज्ञतोद्दिष्टाः । एष्वेव सर्वेषां पदार्थान्
अन्तर्भावः । प्रप्रस्तपादोदीनां वैशेषिकाचार्याणां मते एते षट् पदार्थाभावा-
भिप्रायेणोक्ताः । अभावोऽपि सप्तमोऽनुनेरभिप्रेतः । तेन सप्तैव पदार्थाभवन्ति

तत्र क्रियागुणाश्रयः समवायिकारणं द्रव्यम् । तच्च नवविधं, पृथिवी जल-
तेजः वायुः आकाशः कालः दिक् आत्मा मनः—इति भेदात् । तत्र, गन्ध-
समवायिकारणं द्रव्यं पृथिवी । पृथिव्यामेव गन्धः, जलादौ गन्धोपलब्धिः
पार्थिवान्शौपाधिकी । शुक्लरूपवत् द्रव्यं जलम् । शुक्लमेव रूपं जलस्य ।
कालिन्दीजलादौ नैल्योपलब्धिराश्रयौपाधिकी । तस्यैव जलस्य वियति
विक्षेपे धावत्योपलब्धिः । एवं मधुरएव रसोजलस्य । जम्बीररसादावस्त्वा-
द्युपलब्धिराश्रयौपाधिकी । उष्णस्पर्शवत् द्रव्यं तेजः । चन्द्रकिरणादौ
जलादिस्पर्शानाभिभवात्तदग्रहः । अनुष्णाशीत-विलक्षण-स्पर्शवान् वायुः ।
शब्दसमवायिकारणमाकाशम् । वायुविशेषगुणोद्दिष्टोऽर्शायावद्द्रव्यं भवति,
शब्दस्तु न यावत् द्रव्यं भवतीति नासौ वायुविशेषगुणः । अतस्तदाश्रयतया
आकाशोऽङ्गीकार्यः । ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वादिवुद्धिहेतुः कालः । दूरत्वान्तिका-
त्वादिवुद्धिहेतुर्दिक् । सोऽयमेकएव पदार्थः कार्यभेदाद्वेदेन व्यपदिश्यते
आकाशः कालोदिगिति । प्राञ्चस्तु भेदमेवामीषामाहुः ।

चैतन्याश्रयआत्मा । शरीरस्य तु न चैतन्यं, शरीरकारणेषु परमावृष्टं
चैतन्ये मानाभावात् । पार्थिवगुणानां कारणगुणपूर्वकत्वाच्च । क्वचित्
कार्यं शरीरादौ ज्ञानमुपलभ्यते, क्वचित् नोपलभ्यते घटादौ । अतोविशेष-
हेतुरत्र वाच्यः । शरीरगुणोद्दिष्टरूपादिः शरीरविशेषाद्विश्रयते शरीर-
ग्रहणे च गृह्यते, न त्वेवं ज्ञानं, तस्मान्न शरीरस्य चैतन्यम् । एतेनेन्द्रिय-
चैतन्यं प्रवृत्तम् । मनोऽपि नात्मा । आत्मनः सुखादिप्रत्यक्षकारणं हि तत् ।
न हि कारणमेव कर्त्ता । यथा हि रूपाद्युपलब्धिः सकारणिका इति तत्का-
रणं चक्षुरादिकं, एवं सुखाद्युपलब्धिरपि सकारणिकेति तत्कारणं मनः ।
अतस्तदस्ति एवात्मा । न्याये त्वस्मादपि समीचीनतया शरीरेन्द्रियचैतन्यं

निराकृतम् । प्राणायामनिमेषोन्मेषसुखदुःखादिभिः, अभिमतविषये मनसः प्रेरणेन च, देहादिष्वतिरिक्तात्माशुभागम् । संसारदशायामुपाधिभेदादात्मना भेदः सुखदुःखादिष्ववस्था च । परमार्थतत्त्वेकएवात्मा । तथा चैकस्मिन् प्रदेशे कालभेदेनेवैकस्मिन् काले देशभेदेनापि कायस्थूहादिवहिरद्वधर्माध्यासेनासङ्गतः । सोऽयमात्मा अनादिमिथ्याज्ञानवासनया शरीरादिकमेवात्मानं मन्यमानस्तदनुकूले रक्ष्यति द्वेष्टि च प्रतिकूलं, रक्ष्यन् प्रवर्त्तते, प्रवर्त्तमानः शुभाशुभाणि कर्माणि सञ्चिनोति, ततो जायते, ततो दुःखमनुभवति । एतद्व्यादिभिन्न त्वेनात्मानं यदा तत्त्वतो जानाति, तदा अवयवमनननिदिध्यासनैर्दृढभूमिं गतया तत्त्वज्ञानवासनया मिथ्याज्ञानवासनोपमृद्यते । तदेवं तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानापाये कारणाभावात् रागद्वेषावपयतः । एषं तदपायात् प्रवृत्तिरपैति । प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति । जन्मापाये दुःखमपैति । सोऽयं मोक्षः । तदेतत् परमं निर्व्याणम् । तच्च तत्त्वज्ञानोपदेशार्थं मननार्थञ्च शास्त्रस्याख्यारम्भः ।

सुखाद्युपलब्धिसाधनं ज्ञानायौगपद्यनियामकञ्च मनः । युगपदनेकेन्द्रियैरनेकविषयसन्निकर्षे सत्यपि यत्सन्निधिवशादेकेन्द्रियेण ज्ञानं जन्यते यत्सन्निधेरभावाच्चापरैरिन्द्रियैर्ज्ञानं न जन्यते, तन्मनः ज्ञानायौगपद्यनियामकम् । तथा च तत्तदिन्द्रियेण ज्ञानजनने मनसा समं तत्संयोगोऽपि हेतुः । मनस्त्वं परिमायतया न युगपदनेकैरिन्द्रियैः संबध्यते इति न ज्ञानयौगपद्यम् । मनसश्चाशुसञ्चारात् उत्पन्नशतपत्रयतिभेदवत् दीर्घशब्जलोभच्छादौ सतोऽपि क्रमस्याद्यवस्थात् ज्ञानयौगपद्याभिमानइति ।

अन्यकारस्तु न द्रव्यं, किन्तु तेजोभावः । तस्य नैख्योपलब्धिराश्रयौपाधिकी । गत्युपलब्धिस्त्वालोकापसारण्यौपाधिकी ॥

एतद्व्यजेनैवायुरूपाणि द्रव्याणि द्विविधानि, नित्यानित्यभेदात् । परमायुरूपाणि नित्यानि, तदन्यान्यनित्यानि । तत्रानित्योऽपि वायुरवान्तरसर्गप्रणयेष्ववस्थानान्नित्यइत्युच्यते । सर्वाणि कार्यद्रव्याणि सावयवानि तेषामवयवेषु विभज्यमानेषु यतः परं न विभागः सम्भवति, सोऽयं

विभागप्रकर्षपर्यन्तोनिरवयवः परमाणुरिति । कारणगुणपूर्वकत्वात् कार्यं गुणस्य कार्येषु रूपादिदर्शनात् तत्कारणेषु परमाणुष्वपि रूपादिव मनुमीयते । तत्र पार्थिवपरमाणुषु अग्निसंयोगादपि रूपान्तरेत्यत्तिर्भवति कार्यद्रव्ये तथा दर्शनात्, तस्य च कारणगुणपूर्वकत्वादित्युक्तम् ।

पृथिव्यादीनि कार्यद्रव्याणि त्रिविधानि, शरीरेन्द्रियविषयभेदात् शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च । नियतोत्पत्तिस्थानं योनिः, तस्याजा योनिजम् । तच्चतुर्विधं जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जभेदात् । जरायुजं मनुष्यादीनाम् । अण्डजं पक्ष्यादीनाम् । स्वेदजं मशकादीनाम् । उद्भिज्जं तर्वादीनाम् । अयोनिजन्तु मरीचादीनाम् । प्राञ्चतु स्वेदजादिकमयोनिजमित्याहुः । मनुष्यादिशरीरेष्ववादीनामुपलब्धकत्वेऽपि पार्थिवमेव तत्, तद्विशेषगुणस्य गन्धस्याव्यभिचारेणोपलब्धेः । एवं जलीयादिशरीराणि वरुणलोकादि ज्ञेयानि । इन्द्रियाणि स्वप्रकृतिभूतविशेषगुणग्राह्याणि । तथा च, घ्राणेन्द्रियार्थिवं गन्धग्राहकत्वात् । रसनं जलीयं रसग्राहकत्वात् । चक्षुस्तेजसं रूपग्राहकत्वात् । त्वग्निन्द्रियं वायवीयं स्पर्शग्राहकत्वात् । (कार्यशङ्कुल्यवच्छिन्नमः श्रोत्रम्) शरीरेन्द्रियभिन्नं कार्यद्रव्यं विषयः । द्युणुकादिर्ब्रह्माण्डान्तो विषयः । द्विमकरकादयोऽप्यत्रैव निविशन्ते । हिमादयोऽप्यपां संघात एव । तेजःसंयोगाच्च तेषां विलयनम् ।

द्रव्याश्रयो अगुणवान् कर्मभिन्नोगुणः । स चानेकप्रकारः, रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-संख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्व-अपरत्व-बुद्धि-सुख-दुःख-इच्छा-द्वेष-यत्न-गुरुत्व-क्षुब्धत्व-द्रवत्व-खेह-संस्कार-धर्म-अधर्म-शब्दादिभेदात् । चक्षुर्ग्राह्योगुणः रूपम् । तदर्पि शुक्लादिभेदादनेकविधम् । रसनय ग्राह्योगुणो रसः । सोऽपि मधुरादिभेदादनेकविधः । घ्राणग्राह्योगुणो गन्धः । स च सुरभिरसुरभिश्चेति द्विविधः । त्वचा ग्राह्योगुणः स्पर्शः । स च कठिनसुकुमारादिभेदादनेकविधः । एते रूपरसगन्धस्पर्शाः पार्थिवपरमाणुषु पाकजा अपि भवन्ति । गणनव्यवहारहेतुर्गुणः संख्या । स चैकत्वादिभेदादनेकविधा ।

मानव्यवहारहेतुगुणः परिमाणम् । तदप्यनेकविधं, अणुमहदादि-
भेदात् । परमाणुगतमणुत्वं आकाशादिगतं महत्त्वञ्च नित्यं, तद्विभक्तमि-
त्यम् । द्वायुक्तगताणुपरिमाणं प्रति तत्कारणपरमाणुद्वित्वं हेतुः । कारण-
वज्रत्वात् कारणमहत्त्वात् प्रचयाच्च महत्त्वस्योत्पत्तिः । त्रिभिर्द्वायुकैरेकस्त्र-
सरेणुरुत्पद्यते । तच्च यन्महत्त्वं, तत् त्रसरेणुकारणानां द्वायुकानां वज्रत्वा-
दुत्पद्यते । द्वायुक्तपरिमाणन्तु तच्च न हेतुः, तस्याकारणत्वात् । अन्यथा,
परिमाणानां सजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकतया महज्जातस्य महत्तरत्व-
वदज्जाततस्याणुरत्वप्रसङ्गात् । घटादिमहत्परिमाणं प्रति कपालादिमह-
त्परिमाणं हेतुः । द्वाभ्यां प्रचिताभ्यां तूलपिण्डाभ्यामारब्धे तूलपिण्डान्तरे
यः परिमाणोत्कर्षः, तूलपिण्डयोः प्रचयस्तत्र हेतुः । प्रचयश्च शिथिलाख्यः
संयोगविशेषः, स च स्वाभिमुखं किञ्चिदङ्गसंयोगलक्षणः ।

एयकत्वमसंयोगोवैलक्षण्यमनेकता च । संयोगस्तु अप्राप्तयोः प्राप्तिः ।
स च त्रिविधः, अन्यतरकर्मजन्यउभयकर्मजन्यः संयोगजन्यश्चेति । तत्र,
श्येनश्लेनसंयोगः प्रथमः, तस्य श्लेनक्रिययैव जननात् । मेधधोर्मक्षयोर्वा
परस्परं संयोगः उभयकर्मजन्यः । तृतीयस्तु कपालतरुसंयोगात् तरुकुम्भ
संयोगइति । संयोगप्रतिद्वन्द्वी विभागोऽपि पूर्ववत् त्रिविधोबोद्धव्यः ।
परत्वमपरत्वञ्च द्विविधं, दैशिककालिकभेदात् । तत्र, दैशिकपरत्वापरत्वे
दूरत्वान्तिकत्वरूपे । कालिकपरत्वापरत्वे ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वरूपे ।

बुद्धिर्द्विविधा, संशयनिश्चयभेदात् । अनवधारणात्मकं ज्ञानं संशयः । स
च साधारणधर्मदर्शनादिभ्योजायते । यथा स्थाणुपुरुषयोः साधारणधर्म-
मारोहपरिणाहौ पश्यन् विशेषज्ञाज्ञानानः संशेते स्थाणुर्वा पुरुषोवेति ।
अवधारणात्मकं ज्ञानं निश्चयः । पुनरपि बुद्धिर्द्विविधा, अप्रमाप्रमाभेदात् ।
प्रमाभिन्ना बुद्धिरप्रमा । साऽपि द्विविधा, संशयविपर्ययभेदात् । संशयः
पूर्वमुक्तः । विपर्ययोमिथ्यज्ञानमवधारणात्मकं पीतः शुद्धइत्यादिरूपम् ।
यथार्थोऽनुभवः प्रमा । साऽपि द्विविधा, प्रत्यक्षानुमितिभेदात् । इन्द्रियजन्यं
ज्ञानं प्रत्यक्षम् । तच्चेनेकविधं, चक्षुरादीन्द्रियभेदात् । व्याप्तिज्ञानजन्यं ज्ञान-

मनुमितिः । अनयोरेव उपमित्यादीनां यथायथमन्तर्भावः । अनुभवस्मरण-
भेदेनापि बुद्धिर्द्विविधा । तत्रानुभवउक्तएव । स्मृतित्तु संस्कारजन्यं
ज्ञानम् ।

सुखः दुखे प्रत्यात्ममनुभवसिद्धौ गुणौ । तथेच्छाद्वेषौ । इच्छा प्रवृत्तिं प्रति,
द्वेषश्च निवृत्तिं प्रति हेतुः । यत्तद्विधः प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनिभेदात् ।
श्वासप्रश्वासहेतुर्यत्नो जीवनयोगिः । गुणत्वलघुत्वे परस्परप्रत्यनीकभावा-
पन्नौ गुणौ । द्रवत्वं स्यन्दनहेतुर्गुणः । गुण्डिकापिण्डोत्पत्तिहेतुर्गुणविशेषः
खेदः । संस्कारस्त्रिविधः, वेगभावनास्थितिस्थापकभेदात् । निवृत्तिप्रशरादौ
नोदनविशेषाद्देगोजन्यते, ततोत्तराणि कर्माण्युत्पद्यन्ते । न त्वेकमेवेषोः
कर्मापतनात् शक्यं वक्तुं, उत्तरसंयोगेन कर्माभावावश्यकत्वात् । स्मृतिहेतुः
संस्कारः, भावनाख्यः । आकृष्टवृत्तशाखादीनां परित्यागे पूर्ववदवस्थानहेतुः
संस्कारः स्थितिस्थापकः । धर्माधर्मौ पुण्यपापे । श्रवणेन्द्रियग्राह्योगुणः
शब्दः । स च द्विविधः, ध्वनिवर्णभेदात् । मृदङ्गादिभवो ध्वनिः, कण्ठ-
तालवाद्यभिधातजन्यो वर्णः । योग्यत्वादेवमेषां विभागः । शक्तिः प्रतिभाव-
मनुगतो धर्मः ।

द्रव्याश्रयो अगुणवान् संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणं कर्म । तच्च पञ्चविधं,
उत्क्षेपणावक्षेपनाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात् । उर्ध्वसंयोगफलकं कर्मात्-
क्षेपणम् । अधःसंयोगफलकं कर्मावक्षेपणम् । आरम्भकसंयोगे सत्वे-
वावयवानां परस्परमनारम्भकसंयोगविशेषजनकं कर्माकुञ्चनम् । आकु-
ञ्चितानामवयवानां विभागविशेषजनकं कर्म प्रसारणम् । एतच्चतुष्टयभिन्नं
कर्म गमनम् । अत्रैव भ्रमणरेचनादीनां नमनोन्नमनादीनाञ्चान्तर्भावः ।

सामान्यं साधर्म्यमनुवृत्तिहेतुः पदार्थः । व्यावृत्तिहेतुर्विशेषः । तत्र,
द्रव्यादित्रिकवृत्ति भावाख्यमन्त्यं सामान्यमनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव ।
एकव्यक्तिमात्रवृत्तयः परमाणूनां आकाशादीनाञ्च परस्परं व्यावृत्तिहेतवो-
ऽन्याविशेषाव्यावृत्तेरेव हेतुत्वात् विशेषाएव । द्रव्यत्वादिकन्तु क्षिति-
त्वाद्यपेक्षयाऽनुवृत्तिहेतुत्वात् सामान्यं, भावापेक्षया व्यावृत्तिहेतुत्वादिशे-

षष्ठं भवति । तावेतौ सामान्यविशेषौ यथायथं द्रव्यादिष्वन्तर्भवतः ।
अथवा, एकएवभावस्तेन तेन रूपेण विशिष्यते । द्रव्याणां भावोद्रव्यत्वं
गुणानां भावोगुणत्वं कर्मणां भावः कर्मत्वमित्यनुवर्तमानएव भावो
व्यावर्तमानैर्द्रव्यादिभिर्विशिष्यते । सोऽयं गुणः, द्रव्यं खल्वयमाश्रयति नापि
गुणवान् कर्मभिन्नश्चायमिति ।

अयुतसिद्धानां कार्यकारणादीनामिहेति प्रत्ययहेतुः संबन्धः समवायः ।
असंबद्धयोर्विद्यमानत्वं युतसिद्धिः । सोऽयमयुतसिद्धानामुपसंक्षेपः समवायो
युतसिद्धानान्तु संयोगइति पूर्वोक्तरीत्या गुणएव ।

अभावश्चतुर्विधः, प्रागभावोऽध्वंसोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति । पदा-
र्थस्योत्पत्तेः पूर्वं योऽभावः, स प्रागभावः । उत्पन्नस्य विनाशात् परं
योऽभावः स ध्वंसः । यस्त्वेकत्र सतोऽन्यत्राभावः, सोऽत्यन्ताभावः । एक-
भावस्यान्यभावात्मना योऽभावो घटः पटो न भवतीत्यादिरूपः, सोऽयम-
न्योन्याभावः । तत्राद्यत्रयस्ययोगरूपे पृथक्त्वे, अन्यस्य च वैलक्षण्यरूपे
तस्मिन्नन्तर्भावः ।

गुणलक्षणस्य सामान्यादिसाधारणात्, “अर्थइति द्रव्यगुणकर्मसु”—
इति सूत्रेण द्रव्यगुणकर्मभ्योऽन्यस्यार्थस्यानङ्गीकारावगतेः, द्रव्यगुणकर्मसा-
मान्यविशेषसमवायानां पदार्थानामित्युद्देशसूत्रेऽभावस्याकीर्तनाच्च, द्रव्यगुण-
कर्मस्वेव सामान्यादीनामन्तर्भावः,—इति व्यक्ताचार्यस्याभिप्रायोऽवगम्यते ।
न च द्रव्यगुणकर्मणामर्थत्वं परिभाषामात्रमिति मन्तव्यं, तत्परिभाषायाः
कुत्राप्युपयोगादर्शनात् । तदिदं द्रव्याद्यन्तर्भूतानां सामान्यादीनां पृथग्व-
चनं प्रस्थानभेदार्थम् । यथा न्याये प्रमाणप्रमेययोरन्तर्भूतानां संश्रयादीनां
पृथग्वचनं प्रस्थानभेदार्थं, तद्वदत्रापि । एवमाकाशपरीक्षायां, शब्दाश्र-
यत्वेनाकाशं सिधाधयिषोः पृथिव्यतेजोवाय्वात्मनसां शब्दाश्रयत्वं निरा-
कृत्य “परिशेषाक्षिप्त्वाकाशस्य” इति सूत्रयतोमहर्षेः कालदिशोरा-
काशानतिरिक्तत्वे अभिप्रायोलक्ष्यते । इतरथा, अवश्यं तयोरपि शब्दा-
श्रयत्वं निराकरिष्यत् । तयोः पदार्थान्तरत्वे पृथिव्यादिवत्तयोः शब्दा-

अयत्निराकरणमकृत्वा पारिशेष्यादाकाशसाधनानुपपत्तेः । सोऽयं पूर्व-
वत् प्रस्थानभेदः ।

प्रमायाः करणं प्रमाणम् । तच्च द्विविधं, प्रत्यक्षमनुमानञ्च । इन्द्रि-
यसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं, तच्च षड्विधं, चाक्षुष-रासन-घ्राण-त्वाच-
श्रावण-मानस-भेदात् । रूपादीनां चाक्षुषादिकं पूर्वमुक्तम् । मानसन्तु-
सुखादीनां भवति । द्रव्यप्रत्यक्षे संस्कृतरूपं महत्त्वमनेकद्रव्यवत्त्वं च
कारणम् । तथाविधद्रव्ये वर्तमानानां रूपादी नामपि प्रत्यक्षं, न तु
परमाण्वादिवृत्तीनाम् । क्षित्यप्तेर्जांसि प्रत्यक्षाणिद्रव्याणि । अनुमेयान्य-
न्यानि । रूपसंस्काराभावाद्वायोः, रूपाभावाच्चाकाशदीनां न प्रत्यक्षम् ।
“रूपसंस्काराभावाद्वायोरनुपलब्धिः”—इति सूत्राद्वायोरपि रूपमस्ति,
संस्कारः परं नास्तीत्याचार्यस्याभिप्रायोलक्ष्यते । अन्यथा रूपाभावादिति
कुर्यात् । एवमात्माऽपि न प्रत्यक्षः । नीरूपत्वात्, अनेकद्रव्यवत्त्वाभावाच्च ।
द्रव्यप्रत्यक्षे च तयोर्हेतुत्वात् । न च वह्निर्द्रव्यप्रत्यक्षे तयोर्हेतुत्वं, माना-
भावात् । अतएव “महत्त्वमनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाक्षोपलब्धिः”—इति सामा-
न्यतः सूत्रणमाचार्यस्य । “दृष्टयात्मनि लिङ्गे एकएव दृष्टत्वात् प्रत्यक्ष-
वत् प्रत्ययः”—इति सूत्रेणात्मनि प्रत्यक्षवत् एकएव प्रत्ययउक्तः, न तु
प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति द्वौ प्रत्ययौ । “तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे”—इति सूत्रे
व्यक्तमात्मनोऽप्रत्यक्षत्वमुक्तम् । अहं जानामीति प्रत्ययोऽप्यहं गौरइतिव-
द्देहाद्यालम्बनस्य । कयाचिद्विवक्षया ज्ञानमपि तत्रैवोपनीयते । स्थूलोऽहं
जानामीत्याद्यनुभवस्यान्यथानुपपत्तेः ।

केनचिल्लिङ्गेन कस्य चिदनुमानं लैङ्गिकं, तच्च व्याप्तिज्ञानजन्यं ज्ञानं
(व्याप्तिश्च लिङ्गलिङ्गिनोर्निमित्तः संबन्धः ।) तच्च लैङ्गिकं द्विविधं, दृष्टलिङ्ग-
मदृष्टलिङ्गञ्च । लिङ्गलिङ्गिनोः संबन्धोयत्र प्रत्यक्षेण गृह्यते, तद्दृष्टलिङ्गं,
विपरीतमदृष्टलिङ्गम् । प्रकारान्तरेण लैङ्गिकं त्रिविधं, पूर्ववत् शेषवत्
सामान्यतोदृष्टञ्च । यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते, तत् पूर्ववत् । यथा
मेघोन्नतिविशेषेण दृष्टानुमानम् । यत्र कार्येण कारणमनुमीयते, तत्

शेषवत् । यथा धूमेन वज्रानुमानम् । एतत्द्विविधभिन्नमनुमानं सामान्यतोदृष्टं, यत्र सामान्यतोस्त्रिङ्गुलिङ्गिणोः संवन्धदर्शनादनुमानं प्रवर्तते । यथा क्षिदादिक्रियाणां कुठारादिकरणकत्वदर्शनात् ज्ञानक्रियायाश्चपि करणानुमानम् । पुनश्चानुमानं त्रिविधं, केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि अन्नयव्यतिरेकि च । असद्विपक्षं केवलान्वयि । (निश्चितसाध्याभाववान् विपक्षः) । असत्सपक्षं केवलव्यतिरेकि । (सपक्षोनिश्चित साध्यवान्) । विद्यमानसपक्षविपक्षं अन्नयव्यतिरेकि । भूयोऽप्यनुमानं द्विविधं, स्वार्थं परार्थञ्च । तत्र परार्थं न्यायसाध्यम् । न्यायश्च पञ्चावयवोपेतवाक्यविशेषः । अवयवाश्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि । पर्व्वतो वज्रिमान् इति प्रतिज्ञा । धूमादिति हेतुः । योयोधूमवान् स वज्रिमान् यथा महानसं इति उदाहरणम् । वज्रिव्याप्यधूमवानयमिति उपनयः । तस्मादयं वज्रिमानिति निगमनम् । एतच्च साधर्म्याक्ते हेतौ । वैधर्म्याक्ते खल्वपि । वज्रिमान् । धूमात् । योन वज्रिमान् नासौ धूमवान्, यथा ऋदः । नचायं तथा । तस्मादयं वज्रिमान् ।

हेतोराभासाः इति हेत्वाभासाः हेतुदोषा भण्यन्ते । हेतुवदाभासन्ते इति दुष्टहेतवश्च तथोच्यन्ते । त्रयमेव हेत्वाभासाः सूत्रकारेणोक्ताः, अप्रसिद्धोऽसन् सन्दिग्धश्च । अप्रसिद्धोऽगृहीतव्याप्तिकोविपरीतव्याप्तिकश्च । यत्रानुमीयते सोऽयं पक्षः, तत्राविद्यमानोऽसन् । यस्माद्विषाणी तस्मादश्वः इत्यत्राप्रसिद्धोहेतुः । रासभपिण्डे पक्षीकृते चायमेवासन् । सन्दिग्धोऽनैकान्तिकः । साध्यमध्येकोऽन्तस्तदभावोऽप्येकोऽन्तः, एकस्मिन्नन्ते वर्तते इत्यैकान्तिकः, विपर्ययादनैकान्तिकः योद्वयोरप्यन्तयोर्वर्तते इति । यस्माद्विषाणी तस्माद्दौर्गन्धनैकान्तिकस्योदाहरणम् । न्यायोक्तयोः बाधसत्प्रतिपक्षयोरप्यनैकान्तिकादावेवान्तर्भावः ।

शब्देन प्रमाणान्तरं, प्रत्यक्षलैङ्गिकपूर्व्वकत्वात् । स्वयं हि ज्ञातमथ परान् प्रतिपादयितुकामेन शब्दः प्रयुज्यते । सोऽयं संज्ञादिवत् तदेव ज्ञापयतीति न प्रमाणान्तरम् । उपमानमपि यथायथं प्रत्यक्षलैङ्गिकयोरन्त-

भवति । तथाहि, दृश्यमानगवये गोसादृश्यज्ञानं तावत् प्रत्यक्षमेव ।
स्मर्यमाणायां गवि गवयसादृश्यज्ञानमपि प्रत्यक्षमनुमानं वा । यदपि
गोसादृशो गवय इत्यारण्यकवाक्यं श्रुतवतो ग्रामीणस्यारण्यं गतस्य गवयपिण्ड-
दर्शने तत्र गवयशब्दस्य सङ्केतग्रहः, तदप्यनुमानमेव । अर्थापत्तिरप्यनु-
मानेऽन्तर्भवति । तथाहि, जीविनो देवदत्तस्य गृहाभावेन वह्निर्भावकल्पन-
मनुमानमेव । पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र दिवाऽभुञ्जानस्य पीनत्वेन
रात्रिभोजनकल्पनमप्यनुमानमेवेति संक्षेपः । धीमद्भिरन्यदवधेयमिति
शिवम् ।

कलिकातामहानगर्यां	}	सहरसेरपुरवास्तव्यः
राजकीयसंस्कृतविद्यालयात् ।		अचिन्तकान्तशर्मा ।
१८०६ शकवर्ष भाद्रपदे ।		

वैशेषिकदर्शनस्य

सूचीपत्रम् ।

प्रथमाध्याये प्रथमाह्निके ।

विषयः	श्लो	पङ्क्तौ
धर्मलक्षणम्	३	१६
वेदप्रामाण्यम्	५	१
पदार्थानामुद्देशः निःश्रेयसहेतुश्च ..	३	१२
द्रव्यविभागः	१०	५
गुणविभागः	१२	१५
कर्मविभागः	१४	१८
द्रव्यादीनां साधर्म्यवैधर्म्यकथनेन सा-		
मान्यविशेषकथनम्	१५	४
द्रव्यलक्षणम्	२२	१०
गुणलक्षणम्	२३	१४
कर्मलक्षणम्	२४	१०
पुनः साधर्म्यवैधर्म्यकथनम्	२४	१६

द्वितीयाह्निके ।

अपवर्गप्रकारः	२६	१८
सामान्यविशेषपरीक्षा	३२	६

द्वितीयाध्याये प्रथमाह्निके ।

विषयः	श्रुते	पङ्क्तौ
पृथिवीलक्षणम्	३८	४
जललक्षणम्	३८	११
तेजोलक्षणम्	३९	१
वायुलक्षणम्	३९	५
जललक्षणपरीक्षा	३९	१४
वायुपरीक्षाभूमिका	४३	१५
वायुपरीक्षा	४४	१
आकाशपरीक्षा	५०	१

द्वितीयाध्याये द्वितीयाह्निके ।

पृथिवीलक्षणपरीक्षा	५५	५
तेजोलक्षणपरीक्षा	५६	१३
जललक्षणपरीक्षा	५६	१९
कालपरीक्षा	५७	३
दिक्परीक्षा	५८	७
आकाशकालदिशामुपाधिभेदाद्भेदः	५९	१
प्राच्यादिलक्षणम्	५९	७
संशयपरीक्षा	६१	१
शब्दपरीक्षा	६३	१५
शब्दानित्यत्वव्यवस्थापनम्	६६	६

तृतीयाध्याये प्रथमाह्निके ।

आत्मपरीक्षाभूमिका	७५	२
---------------------------	------------	---

विषयः	प्रश्ने	पङ्क्तौ
आत्मपरीक्षाऽऽरम्भः	७५	११
तत्र, लिङ्गनिर्णयः	७७	१
,, हेत्वाभासनिर्णयः	७९	९

तृतीयाध्याये द्वितीयाह्निके ।

मनः परीक्षा	८२	२
आत्मपरीक्षाऽवशेषः	८४	१५
आत्मैकत्वानानात्वविचारः	९३	११

चतुर्थाध्याये प्रथमाह्निके ।

मूलकारणस्य नित्यत्वव्यावस्थापनम्	९५	५
प्रत्यक्षप्रकरणम्	९८	५

चतुर्थाध्याये द्वितीयाह्निके ।

कार्यपृथिव्यादीनां त्रैविध्यम् ..	१०२	२
शरीरपरीक्षा	१०२	११
शरीरस्य द्वैविध्यम्	१०३	१५
अयोनिजशरीरव्यावस्थापनम् ..	१०४	१

पञ्चमाध्याये प्रथमाह्निके ।

कर्मपरीक्षा	१०६	४
-------------------	-----------	---

पञ्चमाध्याये द्वितीयाह्निके ।

विषयः	श्लो	पङ्क्तौ
विशेषेणादृष्टकारितकर्मपरीक्षा	१११	१
योगसंक्षेपम्	११५	१८
मरणादिहेतुकर्मपरीक्षा ..	११६	४
मोक्षनिरूपणम्	११६	१३
तमःपरीक्षा	११७	१
निष्क्रियकथनम्	११८	६
कर्मात्यक्तौ गुणादीनामसमवायि- कारणत्वम्	११८	१८

षष्ठाध्याये प्रथमाह्निके ।

प्रकारान्तरेण वेदप्रामाण्यव-

स्थापनम्	१२०	४
अदृष्टफलककर्मनिरूपणम् ..	१२२	६

षष्ठाध्याये द्वितीयाह्निके ।

अदृष्टफलककर्मनिरूपणम् ..	१२४	३
रागपरीक्षा	१२७	८
धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुकथनम् ..	१२८	१०
प्रेत्यभावकथनम्	१२८	१७

सप्तमाध्याये प्रथमाह्निके ।

विषयः	श्लो	पङ्क्तौ
रूपरसगन्धस्पर्शपरीक्षा ..	१३०	११
पृथिव्यां तेषां प्राकृतत्वकथनम्	१३१	८
परिमाणपरीक्षा	१३३	२१

सप्तमाध्याये द्वितीयाह्निके ।

शक्त्यपरीक्षा	१४०	२
संयोगविभागपरीक्षा	१४३	१८
शब्दार्थसंबन्धपरीक्षा	१४५	१८
परत्वापरत्वपरीक्षा	१४७	२०

अष्टमाध्यायस्य प्रथमाह्निके ।

बुद्धिपरीक्षा	१५१	३
आत्ममनसोरप्रत्यक्षत्वं	१५१	६
प्रत्यक्षपरीक्षा	१५१	८

अष्टमाध्यायस्य द्वितीयाह्निके ।

प्रत्यक्षपरीक्षा	१५४	२
------------------------	-----------	---

नवमाध्यायस्य प्रथमाह्निके ।

अभावपरीक्षा	१५६	१३
योगिप्रत्यक्षनिरूपणम्	१६२	३

नवमाध्यायस्य द्वितीयाह्निके ।

विषयः	श्लोके	पङ्क्तौ
लैङ्गिकपरीक्षा	१६५	२
शाब्दपरीक्षा	१६७	४
उपमित्यादिपरीक्षा	१७०	१
स्मृतिनिरूपणम्	१७१	१
स्वप्ननिरूपणम्	१७१	८
सुषुप्तिनिरूपणम्	१७२	४
विद्याऽविद्यानिर्यायः	१७२	१६
आर्षविज्ञाननिरूपणम् ..	१७३	८

दशमाध्यायस्य प्रथमाह्निके ।

सुखदुःखपरीक्षा	१७४	४
----------------------	-----------	---

दशमाध्यायस्य द्वितीयाह्निके ।

कारणनिरूपणम्	१७८	३
तत्त्वज्ञानहेतुकथनम्	१८०	१२

वैशेषिकदर्शनम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमाह्निकम् ।

ॐ नमोधर्माय ।

सर्व्वे वै प्राणभृतां व्यवहाराः प्रयोजनाश्रयाः । नान्तरेण प्रयोजनं प्रवृत्तिनिवृत्तौ । पश्चादयोऽप्यभिसन्धाय प्रयोजनं प्रवर्त्तन्ते निवर्त्तन्ते च । विवेकिनस्तु प्राणभृद्भेदानधिकृत्य शास्त्रप्रवृत्तिः । यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तन्ते तत्प्रयोजनम् । अपरिमञ्ज्येयश्चार्थः । कस्मात् ? प्राणभृद्भेदस्यापरिमञ्ज्यानात् । संक्षेपतस्तु चतुर्विधं सुखं दुःखनिवृत्तिस्तदधिगमोपायश्चेति । तत्र प्रथमयोः प्रधानः प्रयोजनशब्दः परयोगौणः । शास्त्रेणाधिकुर्व्वतान्तु प्राणभृद्भेदानां पुनश्चतुर्धाभिद्यते धर्माऽर्थः कामोऽपवर्गश्चेति । तदमे पुरुषार्थादित्याचक्षते । तत्रापवर्गः परमः पुरुषार्थः । कस्मात् ? अपुनरावृत्तिश्रुतेः । क्रियाकारकोपरमाच्च । अपवर्गं खल्वधिगतः पुरुषोऽपुनरावर्त्तन्ते संसारवर्त्मसु । क्रियाकारकव्यवहारश्च सर्व्वोऽप्यपवर्गमधिगतस्योपरमति, तदवसानोऽयं व्यवहारकलापइति । अर्थः कामश्चाश्रेयानपि समनन्तरफलभावादभौषितोभवति, प्रणाल्या चान्यत्रोपयुज्यते । सर्व्वेष्वेते पुरुषार्थाः साक्षात् परम्परया वा धर्मादेवाभिनिष्पद्यन्ते । धर्म-

मन्तरेण नार्थकाममोक्षाणामधिगमः । धर्ममनूतिष्ठन् खल्वयमर्थं कामञ्चाधिगच्छति । अपवर्गाऽपि परमं प्रयोजनं निवृत्तिलक्षणा-
दूर्ध्मादशुद्ध्युपरमे मनसः प्रसक्तौ सत्यां तत्त्वज्ञानान्निष्पद्यमानः
प्रणाल्या धर्मसाधनएव । तस्मादस्मिन् तत्त्वज्ञानार्थं शास्त्रे,—

अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः^(१) ॥ १ ॥

तत्र लोके येष्वर्थेषु यानि प्रसिद्धानि पदानि, तानि सति
सम्भवे तदर्थान्येव सूत्रेष्वपि मन्तव्यानि । न त्वध्याहारादिभिरेषा-
मर्थः परिकल्पनीयः परिभाषितव्योवा । कस्मात्? अभिप्रायभेदा-
पत्तेः । एवं खल्वन्योऽभिप्रायस्तन्वक्तुं रभिप्रायात् प्रवक्तुं गपद्येत ।
तच्चानिष्ठम् ।

प्रतिकूलवेदनीयेन दुःखजालेनानिशमुपतप्यमानाविवेकिनस्त-
ज्जिह्वासवस्तत्त्वज्ञानमर्थयमानास्तदर्थमुपासदन्तन्त्रेवासिनः, अथेदानीं
धर्मं व्याख्यास्यामः । कस्मात्? तत्साधनभावादिति पदानां साम-
र्थ्यम् । धर्मात् खल्वयं पुरुषोविशुद्धमत्त्वस्तत्त्वज्ञानायापकल्पते ।
तत्त्वञ्च जानन् निःश्रेयसमधिगच्छति । यथोक्तम् । “धर्मविशेषप्र-
सृतात् * * तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्” इति । तन्त्वान्तरसमाचाराच्च ।
तन्त्वान्तरे चायमर्थोऽनुशिष्यते । नचैतदिह प्रतिषिद्धम् । अप्रतिषिद्धञ्च
परमतमनमतं भवति । विशेषाभिधित्सया तु शास्त्रारम्भः । यदिदं

(१) वैशेषिकतन्त्रे यः सूत्रपाठादृश्यते स तु सर्वत्र समीचीनतया न
प्रतिभाति । परमनन्यगतिकतया प्रायः सोसाष्टीमुद्रितपुस्तकानुसारेण
सूत्रपाठश्चादृतः । अनुमीयते प्रकृतसूत्रपाठभागे सति दर्शनान्तरेर्वि-
रोधस्याल्पता भविष्यतीति ।

वैशेषिकं नाम शास्त्रमारब्धं, तत् खलु, तन्त्वान्तरादिशेषस्यार्थस्या-
भिधानायेति ।

त्रिधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशोलक्षणं परीक्षा चेति । विभा-
गोऽपि तेन तेन रूपेणोद्देश एव । तत्रोद्देशोनाम नामधेयेन वस्तुना-
ऽभिधानम् । तेन हि सामान्येन भवत्युपदेशोवस्तुनामिति । कियन्तः
कतिविधाश्चेत्युपसङ्ख्यानं विभागः । ततोहि विशेषतोभक्तिरिति ।
येन पुनरुद्दिष्टं वस्तु लक्ष्यते इदमित्यभूतमिति, तत्त्वचणम् । समाना-
समानजातीयव्यवच्छेदोलक्षणार्थः । उद्दिष्टस्य लक्षितस्य च विनेय-
बुद्धिमारूढस्य परमतनिराकरणेन न्यायेन यदुपपादनं सा परीक्षा ।
तेन हि परितर्कश्च भवति । ईक्षा पुनरीक्षणमवधारणं निश्चयइति ।
कस्मात् पुनरेतादृशी शास्त्रप्रवृत्तिः ? सुखेनार्थग्रहणोपपत्तेः । उप-
दिष्टस्य खल्वर्थस्यैवं सति सुखेन ग्रहणमुपपद्यते नान्यथा । प्राणभङ्गे-
दानामनुग्रहार्थञ्च शास्त्रारम्भः । तस्मादेतादृशी शास्त्रप्रवृत्तिरिति ।
तत्रोद्दिष्टस्य प्रविभक्तस्य च लक्षणवचनं द्रव्यादेरर्थस्य । धर्मस्य
प्रविभागः सन्नपि नोक्तः । अनधिकारात् । तत्त्वज्ञानार्थं हि शास्त्र-
स्यारम्भइति । तन्त्वान्तरोपदेशाच्च । तन्त्वान्तरे चायमर्थोविस्तरे-
णोपदिष्टः । संक्षेपतत्त्वाचार्यः सूचयिष्यति । तस्मादुद्दिष्टस्य लक्षण-
वचनम्,—

यतोऽभ्युदयनिश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥ २ ॥

अभ्युदयोमङ्गलं श्रेयइत्यनर्थान्तरम् । तत् खल्वाभिमुखेनाभुं
यतते पुरुषः, यतमानश्चाप्नोति । निःशेषं श्रेयोनिःश्रेयसमपवर्गः ।

तच्च हि निःशेषं श्रेयः । अपवर्गे खल्वधिगते सर्वमन्यत् श्रेयः परि-
समाप्यते कृतकृत्यश्च पुरुषोभवति, नास्य किञ्चित् करणीयं किञ्चि-
त्प्राप्तव्यमवशिष्यते । अभ्युदयस्य सतोनिःश्रेयस्याभ्यर्हितत्वात् पृथग्-
वचनम् । यस्मादभ्युदयनिःश्रेयसयोः सिद्धिर्निष्पत्तिः स धर्मः । कस्मा-
दभ्युदयनिःश्रेयसयोर्निष्पत्तिः ? योऽयं प्रवृत्तिर्बागबुद्धिशरीरारम्भः,
तस्मादभ्युदयनिःश्रेयसयोर्निष्पत्तिः । तच्च, वाचा सत्यं हितं प्रियं
स्वाध्यायश्च, मनसा दयामस्पृहां अद्रुह्यश्च, शरीरेण दानं परिचरणं
परित्राणञ्चाचरन् पुरुषो धर्ममाचरतीत्युच्यते । “यज्ञेन यज्ञमयजन्त
देवास्तानि धर्माणि” इति चान्नायोयजतिशब्दवाच्यं धर्ममाह ।

अनवस्थानात् फलानुपपत्तिरिति चेन्न, मृगमदवासनावदुपपत्तेः ।
यज्रतिः खल्वयं भङ्गी न फलकालमवतिष्ठते । तावत्कालमनव-
स्थिताश्च तस्मादभ्युदयनिःश्रेयसयोर्निष्पत्तिर्नोपपद्यते । नायं दोषः ।
कस्मात् ? मृगमदवासनावदुपपत्तेः । यथा खलु मृगमदवासना-
वासितः पटोमृगमदापगमेऽपि मृगमदगन्धवानेवोपलभ्यते । अति-
शयाधानोपपत्तेः । तथा विलीनेऽपि यजतिः कर्त्तर्यतिशयं कम-
प्यादधानएव विलीयते । सोऽयमतिशयः संस्कारोऽपूर्वं धर्मः पुण्यं
नियोगः कार्यमित्युच्चावचनामभिर्यपदिश्यते । लोकेऽपि पथ्या-
पथ्योपयोगादिभिः कर्षणादिभिश्चानवस्थितैरपि कालान्तरे तत्तत्-
फलमुत्पद्यते, अतिशयाधानोपपत्तेः । एवं धर्मोऽप्यतिशयमादधान-
एव विलीयते । सोऽयं शक्तिविशेषोदृष्टादृष्टानामविशेषेण कर्मणा-
माधेयः । तन्त्रान्तरे चैतच्चिन्तितमित्युपरराम भगवान् सूचकारः ।
सोऽयमपरोधर्मस्तत्त्वज्ञानार्थत्वात् । परस्य धर्मस्तत्त्वज्ञानं, निःश्रे-
यसहेतुत्वात् । योऽयं लक्षितो धर्मः,—

तद्वचनादान्नायस्य प्रामाण्यम् ॥ ३ ॥

आम्नायोवेदः आचार्यसकाशादभ्यासात् । प्रामाण्यं प्रमाणभावः ।
 साध्यत्वादनपदेशः । ननु खलु भोः धर्मस्य वचनादान्नायस्य प्रमाण-
 भावः साध्यते । तच्चैतदनुपपन्नम् । कस्मात् ? साध्यत्वात् । धर्म-
 वचनात् प्रमाणभावइति साध्यमेतत् । न वै धर्मवचनप्रमाणभा-
 वयोः प्रसिद्धिरस्ति । तस्मात् तद्वचनादित्ययमनपदेशोऽहेतुः ।
 प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य । प्रसिद्धेः खल्वभावे यादृगिदं भवति ;
 स्वर्गवत्त्वात् पृथिव्यां जलभावइति, तादृगेतद्भवति तद्वचनादान्नायस्य
 प्रमाणभावइति । दृष्टान्ताभावाच्च । लौकिकपरीक्षकानां यस्मिन्नर्थे
 बुद्धिमायं स दृष्टान्तः । साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावौ दृष्टान्तउदा-
 हरणम् । तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् । उदाहरणसाधर्म्यात् तद्वै-
 धर्म्याद्वा साध्यसाधनं हेतुः । तत्र धर्मवचनात् प्रमाणभावे
 साधनीये न खल्वपि साधर्म्यात् दृष्टान्तोऽस्ति, न वैधर्म्यात् ।
 दृष्टान्ताभावाच्च तद्वचनादित्यनपदेशः । दृष्टान्तसमाधिना हि स्वपक्षः
 स्थापनीयोभवति नान्यथा । इतरेतरापेक्षमिद्वेश्च । योऽयं धर्मस्य
 वचनादान्नायस्य प्रमाणभावः, तत्रेतरदितरदपेक्ष्य सिध्यति । कथम् ?
 आम्नायस्य प्रमाणभावे सिद्धे तत्प्रमितोधर्मः प्रमाणम् । सिद्धे च
 धर्मस्य प्रमाणभावे तद्वचनादान्नायस्य प्रमाणभावः । तस्मादितरस्ते-
 तरदपेक्ष्य सिद्धेस्तयोरेकस्य सिध्यभावे नापरोऽपि सेद्धुमर्हतौति ।

अस्य प्रतिषेधप्रपञ्चस्योत्तरम् । प्रमाणभावोपपत्तेरप्रतिषेधः ।
 अपदेशप्रतिषेधो नोपपद्यते । कस्मात् ? धर्मस्य प्रमाणभावोपपत्तेः ।
 धर्मः खल्वयं प्रमाणिकोऽर्थः । बाह्यानामपि सम्प्रतिपत्तेः । बाह्यत-

रादिषु चाविशेषात् । येषां नास्ति परलोक इति प्रतिपन्नास्तेषामपि सम्प्रतिपत्तिरेव धर्मः । अथाप्येतदाहुः । “अहिंसापरमोधर्मः पाप-मात्मप्रपीडनम्” इति । विशेषे तु विप्रतिपत्तिरिति । सेयमज्ञाननिमित्ता विप्रतिपत्तिर्न खल्वपि सर्वलोकप्रसिद्धं धर्मं प्रतिषेद्धुं क्षमते । यं वै सर्वे लोकाः स्वरसेनानुभवन्ति, नामौ निर्मूलो भवितुमर्हति । तस्मान्मूलेन भवितव्यम् । देहात्मवादस्तन्वथोपपन्नो वलीयसा प्रमाणेन विरोधादाध्यते । सोऽपि नैकान्ततो निर्मूलः । कस्मात् ? तत्संबन्धान्ताच्छब्दोपपत्तेः । आत्मसंबन्धात् खत्वात्मशब्दो-देहे उपपद्यते इति । तदेवं कोऽसौ कीदृशश्चेत्यत्र विप्रतिपत्तिर्न वस्तुनि । तस्मात् प्रसिद्धिसङ्गावान्नद्वचनादित्ययमपदेशोनानपदेशः । प्रामाणिकोहि धर्मः । प्रामाणिकवचनानाञ्च प्रमाणभावोलोके-दृष्टः । तस्मादुपपन्नस्तद्वचनादाम्नायस्य प्रमाणभाव इति । एतेने-तरेतरापेक्षमिद्धिः प्रत्युक्ता । पूर्वं खल्वृषयः साक्षात्कृतधर्माणो हिताहितविभागं विद्वांसोभूतदयथा लोकमुपादिशन् । न चैषामु-पदिष्टोऽर्थोऽस्मिन्त्येति । यस्यायं प्रतिनियतोभोगः, यच्च जगतो वैचित्र्यं, नैतदाकस्मिकं भवितुमर्हति । कस्मात् ? उपजनधर्मकाणां हेतु-नियमात् । ये वै केचिदुपजनधर्माणस्तेषां नियमतो हेतुभिर्भवि-तव्यम् । तत्र चामभवन् लौकिको हेतुः प्रत्यनीकभावादलौकिकं हेतुं कल्पयति । तदेवं प्रमाणावगतो धर्मस्तद्वचनादाम्नायस्य प्रमाणम् ।

प्रमाणमिति खल्वयं करणाभिधायी शब्दः । प्रमाणभावः पुनः प्रमाणेन योऽर्थः प्रतीयते, तस्य तथाभावे भवति नान्यथा । तथाभावस्तु येन रूपेणार्थः प्रतीयते, तस्य तेन रूपेण भवनं सत्ताऽविपर्यय

इति । धर्मश्चास्माद्यर्थः । तस्य च तथाभावस्य प्रमाणादवगतेस्तद-
चनात् प्रामाण्यमास्माद्यस्येति । अस्मादृशांश्चान्तेवासिनोऽधिष्ठत्यैत-
त्प्रामाण्यवचनमास्माद्यस्य ; येषां न खल्वपि विप्रतिपत्तिर्धर्मः । आस्मा-
द्यप्रमाणे त्वमीषामपि विमर्शउपपद्यते । कस्मात् ? प्रमाणगम्यत्वा-
दर्थस्य । योऽयमास्माद्यस्यार्थः, स खलु प्रमाणान्तरावगम्यः । प्रमाण-
मपेक्षमाणस्य शब्दस्य प्रमाणभावाभिमानात् । तस्मात् प्रमाणगम्य-
स्यार्थस्य वचनादास्माद्यस्य प्रमाणभावइति । नचायं नियमः ; विमृ-
श्यैवार्थस्यावधारणमिति । किन्तु विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थ्यावधारणं
लोके, शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जमपि । स खल्वयं धर्मः प्रवृत्ति-
लक्षणेनिवृत्तिलक्षणश्च । तत्र योऽयं निवृत्तिलक्षणो धर्मः, स कित्त्वि-
षोपरमादिभिस्तत्त्वज्ञानं प्रसूते । तस्माच्च,—

धम्मविशेषप्रसूतात् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेष-
समवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञा-
नान्निःश्रेयसम् ॥ ४ ॥

चार्थे द्वन्द्वः समासः । यथावचनं विग्रहः । पदार्थानामिति शैषिकी
षष्ठी । तत्त्वस्य ज्ञानमिति कर्मणि । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति द्वय-
भावे तृतीया । द्रव्यविशेषः खल्वात्मा निःश्रेयसमधिगच्छति, तदा-
अत्रागुणास्तदुभयनिमित्तं कर्मेति क्रमवचनम् । एतावन्तोविद्यमा-
नार्थाः । अमीषामविपरीतज्ञानार्थमुपदेशः । योऽयमल्पेन सूत्रेण
कृत्स्नस्य तत्त्वस्यार्थउद्दिष्टोवेदितव्यः ।

तत्र, सामान्यादौनां पृथग्वचनमनर्थकमव्यतिरेकात् । सामा-

न्यादयोहि द्रव्यादिष्वन्तर्भवन्तो न व्यतिरिच्यन्ते इति । प्रस्थान-
भेदोपपत्तेस्तु पृथग्बचनम् । पृथक्प्रस्थानानि वै तन्त्राणि प्राण-
भृङ्गेदानामनुग्रहायोपदिश्यन्ते । तदिदं वैशेषिकं नाम तन्त्रं, यस्य
पृथक्प्रस्थानाः सामान्यादयः पदार्थाः । यथा तन्त्रान्तरे प्रमाण-
प्रमययोर्यथायथमन्तर्भवन्तोऽपि संशयादयः । तस्मात् सामान्यादिभिः
पदार्थैः पृथक् प्रस्थाप्यते । तथा च शास्त्रमिदं वैशेषिकं भवति ।
अन्यथा त्वध्यात्मविद्यामात्रमुपनिषदइवेतत् स्यात् ।

तत्र, सामान्यस्य भावः सामान्यम् । कश्च समानः ? यस्तद्धर्म-
वानपि न तद्भवति सोऽयं समानः, तस्य भावः सामान्यम् ।
तच्चैतत् सामान्यं साधर्म्ययोगः । तदुक्तम् । ‘द्रवत्वमद्भिः सामान्यम्’
इति । समानस्य धर्मः क्वचित् व्यवस्थितो गोत्वादिः, क्वचिच्चा-
व्यवस्थितआरोहपरिणादादिर्यथाविषयं वेदितव्यः । सामान्याद्भि-
विशेषाविवेकात् यथास्वं संशयविपर्ययौ भवतः । स्थाणुपुरुषयोः
समानं धर्ममारोहपरिणादौ पश्यन् विशेषज्ञाजानानः संशेते; स्थाणुर्वा
भवेत् पुरुषोवेति । विपर्ययः खल्वपि; सामान्यमेव धर्ममुपलभ्य
दोषाद्विपर्ययात् स्थाणौ पुरुष इति शूक्तौ रजतमिति । मिथ्या-
बुद्धिस्तु दुःखभूमिः । तदिदं सामान्यं द्रव्यादिष्वन्तर्भवदेवमर्थं
पृथगुच्यते । येन विशेषेण शिष्यते स विशेषः । सामान्येन या
मिथ्याबुद्धिरुदेति सेयं विशेषविवेकेनापोद्यते । ततएव यथार्थ-
बुद्धिर्भवति । या तत्त्वज्ञानमित्याख्यायते । यथेदोहते स्थाण्वादौ
यो विशेषः, तद्विवेकात् तत्त्वज्ञानं भवति स्थाणौ स्थाणुरिति शूक्तौ
शूक्तिरिति । सोऽयं विशेषो द्रव्यादिष्वन्तर्भवन्नेवमर्थं पृथगभिधीयते ।

अथापि खल्वेकोभावस्तेन तेन विशिष्यमाणः सामान्यविशेषव्यपदेशं भजते, गुणे तदानीमन्तर्भावइति । यदि नाम परिभाषामात्रमेतौ, नैवातिरिच्येते इति ।

समवायस्तु सम्यग्वाप्तिरेकीभावः । अथाप्येतदुक्तम् । समवायोऽपृथग्भावइति । सोऽयं पृथक्त्वप्रतिद्वन्द्वौ गुणइति । यथा खलु संयोगप्रतिद्वन्द्वौ विभागः पृथक्त्वचायोगोनाम गुणान्तरम्, तथैव वैलक्षण्यलक्षणस्यानेकत्वलक्षणस्य वा पृथक्त्वस्य प्रतिद्वन्द्वौ गुणः समवायोनाम । द्रव्यं खल्वयमाश्रयति न चासौ गुणवान् न खल्वपि कर्मेति । यच्च शरीरेन्द्रियवेदनाभिः संयोगविशेषोजन्म, ततः शरीरादिभिरपृथग्भावमात्मनोऽभिमन्यते । यतः खल्वयं पुरुषः संसरन् दुःखराशिमनुभवति, तदुपरमे च प्रहीणदुःखसन्तानोऽपवृज्यते । सोऽयं समवायएवमर्थं पृथगुच्यते गुणान्तर्भूतोऽपि । अथापि खल्ववाप्तिरूपक्षेपविशेषः स्यात्, गुणएवान्तर्भवति । अपरोह्यपक्षेपोन चिरमवतिष्ठते, अयन्तूत्पत्तेः प्रभृत्याविनाशमनुवर्त्तते तदपगमाच्चोपरमोभावस्येति । सोऽयमयुतसिद्धानामुपक्षेपः समवायोयुतसिद्धानाञ्च संयोगः । सन्त्यन्येऽपि पदार्थाः प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानाख्यास्ते चात्रैवान्तर्भवन्ति इति ।

साधर्म्यं सामान्यं, वैधर्म्यं विशेषः । आत्मादेः खलु तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् । अन्येषां तत्त्वज्ञानस्य तत्रोपयोगइति । तत्रात्मादौ मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारं भवति, आत्मनि तावदनात्मेति अनात्मन्यात्मेति । एवं जुगुप्सितादौ यथाविषयं वेदितव्यम् । तत्त्वज्ञानं खलु

मिथ्याज्ञानविपर्ययेण व्याख्यातम् । आत्मन्यात्मेति अनात्मन्यात्मेति । एवं शेषेषु । एतस्मात् तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति, तदपायान्निःश्रेय-
समपवर्गः प्रादुर्भवति । मिथ्याज्ञानमूलोहि संसारः तदपाये नाव-
तिष्ठते इति । अथ तत्त्वज्ञानार्थमुद्दिष्टस्यविभागवचनम् । तत्र,—

**पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशं कालोदिगात्मा मन
इति द्रव्याणि ॥ ५ ॥**

तत्र, पृथिव्यग्नेर्जांस्यनित्यानि द्रव्याणि नित्यान्यपराणि । प्रागुत्-
पद्यमाना पृथिवौ गन्धमात्रा प्रकृतेरुत्पद्यते । पूर्वमस्या आपोरम-
मात्राः । ताभ्यः पूर्वं तेजोरूपमात्रम् । ततोऽयर्वाक् वायुः स्पर्शमात्रः ।
पूर्वधास्मात् शब्दमात्रमाकाशम् । तदमे गन्धादयोगुणाः पृथिव्या-
दीनां नैजाः । कारणगुणक्रमान्तु शब्दादयोवाख्यादिष्विति । अथाप्ये-
तदुक्तम्,—

“आद्याद्यस्य गुणन्तेषामवाप्नोति परः परः ।

योयोयावतिथ्यस्यैषां स स तावद्गुणः स्युतः”—इति ।

अभिभवानुद्भवौ त्वमीषां यथाविषयं वेदितव्यौ । “गन्धरम-
रूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः अप्रतेजोवायूनां पूर्वं
पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः” इति तन्वान्तरे चोद्भवानभिभवतामेव
गुणानामुपसंख्यानमिति । सूक्ष्मेभ्यश्चैतेभ्यः परस्परं संहन्यमानेभ्यः
सूक्ष्मलानां पृथिव्यादीनामुत्पत्तिः । वाय्वाकाशौ त्वनित्यावपि परमार्थतो
व्यवहारभूमौ नित्यावुच्येते । अवान्तरमर्गप्रलययोरवस्थानात् । एतेन
मनोव्याख्यातम् ।

तत्रापां पृथक्वचनं न कर्तव्यम् । कस्मात्? वायुमन्निपातात् तदुत्पत्तेः ।

विशिष्टयोर्वायोः सन्निपातात् खल्वापउत्पद्यन्ते इति । कृत्रिमोत्पत्ते-
स्तात्त्विकप्रतिषेधानुपपत्तेरप्रतिषेधः । वायोः सन्निपातात् खल्वापः
कृत्रिमाउत्पद्यन्ते । कृत्रिमानाद्यापामुत्पत्तेर्न तात्त्विक्यत्रापः शक्याः
प्रतिषेद्धम् । प्रसिद्धभावात् । तस्मान्नायं प्रतिषेधः पृथग्वचनं न
कर्तव्यमिति । उत्पत्तेश्चार्थान्तरभावात् । उत्पत्तेरर्थान्तरभावाच्चा-
प्रतिषेधः । याः खल्वापोर्वायोः सन्निपातादुत्पद्यन्ते तादमावायो-
र्थान्तरभूताभवन्ति । तस्मादप्रतिषेधः । तत्रापि सङ्गावाच्च । ययो-
र्वायोः सन्निपातादापउत्पद्यन्ते, तत्रापि वायौ सूक्ष्माणामपां
सङ्गावोऽस्ति । प्रक्रियाविशेषात्तु तामामभिव्यक्तिरिति । तादमा
वायोरर्थान्तरभूतात्रापः पृथग्वक्तव्याः । अथापि खल्वस्ति वायौ
सूक्ष्माणामपां सङ्गावदिति कुतएतत् प्रतिपत्तव्यम् ? अनुपादानो-
त्पत्त्यनुपपत्तेः । न वै वायोः सन्निपातादनुपादानानामपामुत्पत्ति-
रूपपद्यते । अतः प्रतिपद्यामहे अस्ति सङ्गावोऽपां सूक्ष्माणामिति ।

कालदिशोः पृथग्वचनं कार्यभेदाद्व्यपदेशभेदज्ञापनाय । आ-
काशः खल्वेकोऽपि कार्यभेदाद्व्यपदेशभेदं भजते । न त्वर्थान्तरमाका-
शात् तत्त्वतः कालोदिक् चेति । कथा युक्त्या ? तदन्तरेणाप्युप-
लब्धुपपत्तेः । यच्चैतत् कालस्य दिशश्चोपकल्पनं तदुपलब्धेरन्य-
थानुपपत्त्या । सा चोपलब्धिरन्तरेणापि कालं दिशश्चोपपद्यते इति
न तयोरर्थान्तरभूतयोः परिकल्पनम् । तपनक्रियामयोगोपनयार्थं
हि तथोपकल्पनम् । सोऽयमुपनयआकाशेनोपपद्यते । अन्यत्र सतो-
निमित्तस्यान्यत्रोपनयानुपलब्धेरप्रतिषेधः । योऽयं कालस्य दिशश्च
प्रतिषेधः, स नोपपद्यते । कस्मात् ? यस्मादन्यत्र सतोनिमित्तस्यान्यत्रो-

पनयोनोपलभ्यते । तत्कार्यानुपलब्धेः । आकाशश्चेदन्यस्य धर्ममन्य-
चोपनयेत्, एकस्यां भेर्यामभिहतायां सर्वासु भेरौषु शब्दाउत्पद्येरन् ।
काशमीरककुङ्कुमारुणिम्बा कीकटेषु स्फटिकउपरज्येत । तुल्यत्वादहेतुः ।
अन्यत्र सतेनिमित्तस्यान्यत्रापनयानुपलब्धेरित्ययमहेतुः । कस्मात् ?
तुल्यत्वात् । कालदिशोः परिकल्पनेऽप्येतत्तुल्यं भवति । नहि कालो-
प्येकत्राभिघातमन्यचोपनयति । क्रियैवानेनोपनीयते संयोगस्त्वसाविति
चेत्, दिगेवैनमुपनयतु । संयोगोपनयार्थं हि तस्याः कल्पनम् । या च
क्रिया निमित्तमभिघातस्य, सैव वा किमिति नोपनीयते । सति चैवं
सर्वत्राभिघातप्रसङ्गः । तस्माद्वस्तुशक्तिरेवैतादृशी यत् किञ्चिदेव कुत्र-
चिदुपनीयते न सर्वं सर्वत्र—इति कथमाकाशोऽप्यनियमेनार्थानुपन-
येत् । आत्मा तु चेतनोनैवंस्वभावः । जड़ोहि तथा स्यात् । दृष्टं
खल्वन्यस्य गन्धादिकमन्यचोपनयदाद्यादि द्रव्यमचेतनमिति । तस्मा-
दाकाशस्य सतः कालस्य दिशश्च पृथग्वचनं कार्यभेदाद्वापदेशभेदार्थम् ।
सोऽयं पूर्ववत् प्रस्थानभेदः । अथ यथाक्रममुद्दिष्टाः,—

रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं
संयोगविभागौ बुद्ध्यः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च
गुणाः ॥ ६ ॥

रूपादयश्चत्वारोऽयथायथं चक्षुरादिभिरिन्द्रियैर्गृह्यन्ते । चक्षुषा
रूपं, रसनेन रसः, घ्राणेन गन्धः, त्वचा स्पर्शइति । संख्याश्चैक-
मारभ्य परपर्यन्ताः अनेकप्रकाराः । परिमाणानि महदादीनि ।
यतः सर्वतोभावेन मीयन्तेऽर्थाः । पृथक्त्वमसंयोगवैलक्षण्यमने-

कता चेति । अथाप्येतदुक्तम् । पृथक्त्वं स्यादसंयोगोवैलक्षण्यमनेक-
तेति । संयोगोनाम येन सम्यग्युज्यन्तेऽर्थाः । योगः पुनरूपशेषः ।
विभागस्तु तत्प्रत्यनीकभावापन्नो गुणः । परत्वमपरत्वञ्च पूर्वत्वमु-
त्तरत्वं दूरत्वमन्तिकत्वञ्च । बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् । सुख-
दुःखे परस्परप्रत्यनीकभावापन्नौ गुणौ प्रत्यात्ममनुकूलप्रतिकूलवेदनी-
यौ । तथेच्छाद्वेषौ । इच्छन् प्रवर्त्तते द्विषन् निवर्त्तते इति । या तु
द्विषतामपि परप्रमापणादौ प्रवृत्तिः, साऽपि तदिच्छातएव । एनं
हन्मीतीच्छया हि हन्ति । प्रयत्नस्त्रिच्छादिकार्यं क्रियानिमित्तं
गुणः । प्रयत्नमानोहि क्रियामभिनिर्व्वर्त्तयतीति । केचिदेतेषु न
सहजाः, आश्रयोत्पत्तेः पश्चात् पुरुषप्रयत्नादुत्पद्यन्ते सत्येवाश्रये
शोपरमन्ति । सहजास्त्वाश्रयोत्पत्तिमनूत्पद्यन्ते यावद्विनाशश्चानु-
वर्त्तन्ते । संख्याः खल्वपि उत्पत्तेः प्रभृत्याविनाशमनुवर्त्तन्ते । न
ह्येकं न कदाचिदेकं भवति द्वौ वा न द्वौ । प्रत्यक्षत्वस्य द्वयोरिन्द्रि-
यसन्निकर्षादुपजायते । द्वयोः खल्वेतद्भवतीति ।

चकारेण गुरुत्वलघुत्वद्रवत्वस्नेहमंस्कारधर्माधर्मशब्दसमवायशक्तिप्र-
वृत्तीनाचार्यः समुच्चिनोति । विप्रतिपत्तेस्तु रूपादीनां नामधेयेन
संकीर्त्तनम् । गुरुत्वं लघुत्वञ्चेति संयोगविभागवत् परस्परप्रत्यनीकभावा-
पन्नं गुणद्वयम् । न त्वेतयोरेकस्याभावादपरस्य सिद्धिः । एकं खल्वे-
कस्माद्गुरु भवद्भवत्यन्यस्मात् लघु इति । किञ्चिद्धि गुरुत्वं क्वचिद्गुरु-
ण्यपि न भवति । गुरुत्वसामान्यस्य त्वभावेन भवति गुरुणैति ।
विशेषहेत्वभावादुभयम् । न ह्यस्ति विशेषहेतुर्गुरुत्वस्याभावो लघुत्वं न
लघुत्वस्याभावो गुरुत्वमिति । विशेषहेत्वभावाद्गुरुत्वं लघुत्वञ्चेत्युभयं

गुणइति । धर्माधर्मौ तु संस्कारविशेषावेव सन्तौ लक्षणभेदात् पृथ-
 गुच्येते । पुण्येन कर्मणा संस्कृतः खल्वयं पुरुषो धार्मिको भण्यते ।
 पापेन कर्मणा तत्प्रत्यनीकभावेन संस्कारेण संसृष्टोऽधार्मिकइति ।
 समवायः खलु पृथक्त्वप्रतिद्वन्द्वौ गुणविशेषउपश्लेषोवा । सोऽयमयु-
 तमिद्धानामुपश्लेषः समवायोयुतमिद्धानान्तु संयोगइति प्रकारभे-
 दाद्वयपदेशभेदः । शक्तिः खल्वपि प्रतिभावमनुगता न शक्यते नि-
 ऋतोतुम् । शक्नोति खल्वग्निर्दग्धुं जलञ्चैतं शमयितुम् । माघकर्षणे-
 नाधीयमानशक्तिः शस्यमधिकमुत्पादयति भूमिः । सेयं प्रत्यात्म-
 मनुभवारूढा शक्तिः । न चैतन्निर्ऋवानः कचिदभ्यनुज्ञां लभ्युमर्ह-
 तीति । हेतुभावेऽपि वस्तुप्रत्याख्यानात् संज्ञाभेदमात्रम् । अथापि
 खल्वयं शक्तिर्न वस्तुन्तरं किन्तु कारणत्वमात्रमिति । एवमपि संज्ञा-
 भेदमात्रं स्यात् । येयं शक्तिमंज्ञा सा न मृष्यते कारणत्वमंज्ञा त्वभ्य-
 नुज्ञायते । वस्तुतत्त्वन्तु न प्रत्याख्यायतेइति । यद्वै भवान् कारण-
 त्वमिति मन्यते, न तस्यास्तिभावः शक्यः प्रत्याख्यातुमिति । अन-
 तिरेकेऽपि तुल्यम् । अथापि खल्वयं हेतुभावो हेतोर्नातिरिच्यते,
 शक्तिरपि तर्हि शक्तिमतो नातिरिच्यते इति समानमिति । क्रम-
 प्राप्तानि तु,—

उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति
 कर्माणि ॥ ७ ॥

तत्रोत्क्षेपणं येनोर्द्ध्वमुत्क्षिप्यते । उत्क्षेपस्तु संयोगविशेषः ।
 यतोऽवाचीनं क्षिप्यते तदवक्षेपणम् । सत्यारम्भके संयोगे येनोपरोऽव-
 यवानां संयोगस्तदाकुञ्चनम् । यतस्तु तत्प्रतिद्वन्द्वौ विभागस्तत् प्रसा-

रणम् । यच्चान्यत् किञ्चित् कर्म, तत् सर्वं गमनम् । गमनेऽन्तर्भूतान्
बोत्क्षेपणादीनां पूर्ववत् पृथगभिधानमिति । प्रविभक्तानि द्रव्यगुण-
कर्माणि । सामान्यविशेषाविदानीं वक्तव्यौ । तत्र,—

सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति
द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः ॥ ८ ॥

न विशिष्यते इत्यविशेषः सामान्यम् । सदिति सत्तावत् । सत्ता च
सतां भावः । सामान्यादयः खल्वन्तर्भवन्ति द्रव्यादिष्विति द्रव्यगुण-
कर्मणामेवैतत्सामान्यम् । किञ्चिन्नित्यं पारमार्थिकं किञ्चिच्च व्यावहा-
रिकम् । तत्र, यत्कालत्रयेऽपि न स्वरूपात् प्रच्यवते, तत्कूटस्थं जगज्ज-
न्मस्थितिभङ्गलक्षणं अतर्क्यमप्रमेयं वाङ्मनसयोरगोचरः स्वे महिम्न्यव-
स्थितं वस्तुभूतं पारमार्थिकं नित्यं विस्तरतस्तत्त्वान्तरेषूपदिष्टम् । ततो
ऽन्यत् सर्वमनित्यं परमार्थतः । तत्रापि किञ्चिदचिरावस्थानेन व्यवहार-
भूमावप्यनित्यं भवति । किञ्चिच्च प्रागुत्पन्नमवान्तरत्वं प्रलयेष्ववस्था-
नादनित्यमपि परमार्थतो व्यवहारभूमौ नित्यमित्यभिलष्यते । व्यव-
हारभूमौ खल्वेतत् सच्चाकारणवच्च । अवान्तरमगैष्वकारणवन्तोहि
वाद्यादयोऽर्थादिति । यत् पुनः सत्परमार्थतोऽप्यकारणवत्, तत्पार-
मार्थिकं नित्यं वस्तुभूतम् । तच्चात्र नोपदिष्टं प्रयोजनाभावात् । तत्त्व-
ज्ञानार्थं हि शास्त्रारम्भः । तत्त्वज्ञानस्य च प्रयोजनं मिथ्याज्ञानापा-
द्यादपवर्गनिष्पत्तिः । न खलु ब्रह्मात्मनोरितरेतरबुद्ध्या वध्यते पुरुषः ।
सुच्यते ह्यनयेत्यागमवादः । तदेवं द्रव्यगुणकर्मणां केषाञ्चिद्व्यवहार-
भूमौ नित्यानामपि न पारमार्थिकी नित्यतेत्यनित्यमिति द्रव्यगुण-
कर्मणामविशेषः ।

आत्मानः खलु वै अनुपजनापायधर्मकस्य परस्यात्मनोऽंशा-
 अग्नेरिव विष्फुलिङ्गाअर्णवस्येव जलबुद्बुदास्तस्मात् प्रादुर्भवन्तो जायस्व-
 म्भियस्व इत्येतत् तृतीयं स्थानं प्राप्ताः संमरन्तोयावदपवर्गं पृथग-
 वभासन्ते । अपवर्गनिष्यत्तौ पुनस्तत्रैवविशन्तोमधुनीव पुष्परसाः
 समुद्रदवापगाः परमे व्योम्नि अवान्तराकाशवद्विस्तीर्णाः तेनैकी-
 भवन्ति न तदानीं पृथगवभासन्ते स्वेनैव रूपेणावतिष्ठन्ते, तत्परमं
 निर्वाणम् । ते खल्वमी नित्याभवन्तोऽप्येवमनित्याभूयन्ते । एवं
 खलु द्वैताद्वैतागमप्रवृत्तिः ।

गुणाः कर्माणि च द्रव्यैर्युज्यन्ते, द्रव्याणि द्रव्यैः पृथिव्यद्भि-
 रापस्तेजसा पृथिवी पृथिव्यन्तरेण आपोऽवन्तरेण परमाणुः परमा-
 ण्वन्तरेण । एवं शेषेषु । तदेवं सर्वाणि द्रव्यवन्ति । अतोद्रव्यव-
 दिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः । किञ्चित् कस्यचित् कार्यं किञ्चिच्च
 कस्यचिदिति कार्यमितिद्रव्यगुणकर्मणामविशेषः । एतेन कारणं
 व्याख्यातम् । सन्ति द्रव्याणि सन्तोऽगुणाः सन्ति कर्माणि, अनित्यानि
 द्रव्याणि अनित्यागुणा अनित्यानि कर्माणीत्येवं समानानि द्रव्याणि
 समानागुणाः समानानि कर्माणि द्रव्यगुणकर्माणि च । समानानां
 भावः सामान्यम् । अतः सामान्यवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः । द्रव्यं
 स्वेन रूपेण विशिष्यते गुणकर्मभ्यां, कर्मापि स्वेनैव रूपेण द्रव्यगुणा-
 भ्याम्, तथा द्रव्यं द्रव्यान्तरात्, गुणोऽगुणान्तरात्, कर्म कर्मान्तरात् ;
 पृथिवी पृथिव्यन्तरादापोऽवन्तरात् तेजस्तेजोऽन्तरादित्यादि यथा-
 विषयं वेदितव्यम् । एकं खल्वेकेन रूपेण समानमप्यन्येन स्वेन रूपा-
 न्तरेण तस्माद्विशिष्यते । अतः विशेषवदित्ययमपि द्रव्यगुणकर्मणाम-

विशेषः । अथापि परिभाषामात्रमेतौ, सामान्यविशेषवदित्यविशेष-
एवं द्रव्यगुणकर्मणाम् । द्रव्यगुणकर्मसु ह्यसौ भवतीति । सामान्यवि-
शेषवचने चेत्यमाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति; इत्थं सामान्यमित्यञ्च विशेषः ।
प्रेक्षावतः खत्वाचार्यस्योपेक्ष्य वक्तव्यमन्यत्र प्रवृत्तिर्नोपपद्यते इति ।
तदेवं द्रव्यगुणकर्मणामविशेषउक्तः । अथेदानीं द्रव्यगुणयोगुणकर्म-
णोर्द्रव्यकर्मणोर्द्रव्यस्य गुणस्य कर्मणश्चाविशेषोऽभिधीयते,—

द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यं ॥ ६ ॥

जातिर्नाम सामान्यं बुद्ध्यपेक्षम् । इदं द्रव्यमयं गुणइत्युपलब्धे-
रनयोः प्रतिस्वं सामान्यमनपङ्गवं भवति । साधर्म्यं सामान्यम् ।
तदिदं द्रव्यगुणकर्मणाम् महतः सामान्यात् द्रव्यगुणयोरवान्तरं वेदि-
तव्यम् । न वै खलु पृथिव्यपश्चरभते आपः पृथिवीं रूपं रसं रसे
रूपमिति कुतएतदित्यतश्चाह,—

द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् ॥ १० ॥

अन्यत् द्रव्यं द्रव्यान्तरम् । येनारभ्यते यच्चारभ्यते, तदुभयमपि
द्रव्यमिति सजातीयमारभन्ते द्रव्याणि । पृथिवी पृथिवीजातीयमा-
पोऽजातीयमिति । एतेन गुणाव्याख्याताः । गुणारम्भादनियमः ।
पृथिव्यादि द्रव्यं रूपादिगुणमारभते । तस्मात् नायं नियमः द्रव्याणि
द्रव्यान्तरमारभन्ते इति । द्रव्ये नियमोपपत्तेरप्रतिषेधः । नायं
नियमप्रतिषेधः । कस्मात् ? द्रव्ये नियमोपपत्तेः । न भूमेद्रव्याणि
गुणं नारभन्ते इति । किन्तु द्रव्यमन्यत् द्रव्यमारभमाणं सजातीय-
मारभते इति द्रव्ये नियमउपपद्यते । येयं पृथिवी, सा खलु पृथि-

अन्तरमारभते, एवं आपोऽवन्तरं तेजस्तेजोऽन्तरमिति । न खल्वपि पृथिव्यपश्चरभते आपस्तेजः तेजः पृथिवीमिति । वाय्वाकाशौ खल्वपि सूक्ष्मौ द्रव्यमारभमाणौ स्थूलौ वाय्वाकाशावारभते, नापरं द्रव्यम् । एतेन कालदिशोर्द्रव्यारम्भकत्वं व्याख्यातम् । आत्मा च क्षेत्रज्ञः क्षेत्र-
ज्ञान्तरमारभते पितापुत्रव्यपदेशात् “आत्मा वै जायते पुत्रः” इत्यागम-
वादाच्चारम्भकत्वं गौणं मन्तव्यम् । एतेन मनोव्याख्यातम् । अथापि खलु नायं नियमोद्भवेण सताऽवश्यं सजातीयं द्रव्यमारब्धमिति । किन्तु द्रव्यं द्रव्यमारभमाणं सजातीयमारभते न विजातीयमिति । एतेन गुणस्य गुणारम्भकत्वं व्याख्यातम् ।

परमात्मनः सर्वोत्पत्तेरनियमः । परस्मात् खल्व्वात्मनः सर्व-
मुत्पद्यते, ततोनायं नियमोभवति द्रव्यं द्रव्यान्तरमारभमाणं सजा-
तीयमारभते इति । उपादाननियमोपपत्तेरप्रतिषेधः । द्रव्यं द्रव्य-
स्योपादानं भवत् सजातीयस्य भवतीत्युपादाननियमोपपद्यते । तस्मादप्रतिषेधः । प्रकृतिर्नाम त्रिगुणात्मकः परमात्मनः शक्तिभेदः
त्रिगुणात्मकस्य पृथिव्यादेरुपादानं न साक्षात् परमात्मा । कथं
ज्ञायते ? जडचैतन्ययोरुपादानोपादेयभावानुपपत्तेः । यदि वै उप-
पद्येत, तयोरैकजात्यनियमेन कार्योऽपि चैतन्यं प्रसज्येत । शक्तिभेद-
स्यायमात्मनोनातिरिच्यते । लोके तथोपलब्धेः । अवस्तुत्वाच्च ।
शक्तिभेदः खल्वसौ वस्तुभूतोऽन भवति । वस्तुभूतस्यात्मा । जगद-
प्यवस्तुभूतमेव सत् व्यवहारभूमौ वस्तुवदवभासते । तत्त्वज्ञानार्थत्वात्
शास्त्रस्य मिथ्याज्ञानविषयाणाममीषां वचनम् । तेषाञ्च वस्तुत्वा-

तत्त्वज्ञानमुपदिश्यते । सोऽयं शक्तिभेदोजगच्च न वस्त्वित्येकेषां दर्शनम् । विपरीतमन्येषाम् । प्रयोजनभावात्तु न तत्त्वनिर्णयार्थं प्रवृत्तिराचार्यस्य । चिन्मात्रञ्च परमात्मा न परमार्थतोऽगुणादिमानित्यद्रव्यं भवति । यस्त्वपरः चेन्नज्ञोनामात्मा सोऽप्यग्निस्फुल्लिङ्गादिवचिन्मात्रएव सन् व्यवहारभूमौ गुणादिमानिव भवतीति द्रव्यमुच्यते । तस्य च तत्त्वज्ञानान्निष्ठ्याज्ञानोपमर्द्देनापवर्गनिष्पत्तिर्भवतीति । अथापि खल्वेकमुत्पेपणमपरमुत्पेपणमारभते । लोष्टादेः सुदुरमूर्द्धमुत्सर्पणं खल्वन्यथा नोपपद्यते । क्षणचतुष्टयावस्थायिनौ हि क्रिया नैका तावत्कालमवतिष्ठते । एवं सति द्रव्यगुणवत् कर्मणोऽपि सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यं प्रसज्यते इति । यदि वै कर्मसाध्यं कर्म विद्येत, भवेदेतदेवम् । न त्वेतदस्तीत्याह,—

कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते ॥ ११ ॥

न वै खलु किञ्चित् कर्म कर्मणा साध्यते । कर्म यस्य साध्यं तत् कर्मसाध्यम् । न त्वेवंविधं कर्म । कर्म न कर्मणः कारणमित्यर्थः । कस्मात् ? उभयथाऽप्यनुपपत्तेः । न वै सजातीयं कर्म कर्मणा साध्यते, न विजातीयम् । कर्म खल्वन्यत् कर्म समानमसमानं वा साध्यदुत्पन्नमेव साध्यते । विलम्बकारणानुपपत्तेः । तत्र पूर्व्वेण कर्मणा विभागे निष्पादिते द्वितीयात् कर्मणोऽनेदानीं विभागान्तरनिष्पत्तिः सम्भवति । स्वप्रतिबन्दिनः संयोगान्तरस्याभावात् । एतेन पूर्व्वसंयोगनाशोऽप्युच्यते । उत्तरस्य पूर्व्वभावादिति चेन्न, विनाशानुपपत्तेः । अत्र मनोः शोऽयमन्तरः संयोगः पर्यस्मात् कर्मण-

उत्पद्यते, सोऽयमपरस्य कर्मणः पूर्वोभवति, तमेवैतत् नाशयदन्यं
 संयोगमुत्पादयिष्यतीति । तच्च नैवं मन्तव्यम् । कस्मात् ? विना-
 शानुपपत्तेः । योऽयं पूर्वस्य कर्मण उत्तरः संयोगः स खल्वपरस्य
 कर्मणः पूर्वोभवन्नपरस्मात् कर्मणो नञ्च्यतीति मन्यते । तच्च नोप-
 पद्यते । यदा खल्वयमुत्तरः संयोगः पूर्वस्मात् कर्मण उत्पद्यते,
 तदा परस्मात् कर्मणो विनाशेनास्य भवितव्यम् । न त्वेवं भवितु-
 मर्हति । न क्षुत्पद्यते च विनश्यति चेत्येकस्यैकदा द्वयमुपपद्यते ।
 विभागस्य चानुत्पत्तेः । यत्कालं वै पूर्वस्मात् कर्मणः पूर्वः संयोगो-
 नश्यति, तत्कालमुत्तरस्मात् कर्मणो विभागेन भवितव्यम् । न लि-
 क्षणीं विभाग उत्पन्नमर्हति । तत्प्रत्यनीकस्य संयोगस्याभावात् ।
 प्रमाणगम्यस्य हेतुफलभावो न कर्मणोरस्ति । इतरथा कर्मवतो द्रव्यस्य
 यावन्न द्रव्यान्तरेणावरोधस्तावदनुपरमः कर्मणः प्राप्नोति ।

अवयवकर्मणाऽवयवकर्मात्यन्तेरप्रतिषेधः । अथापि खल्ववयव-
 स्यैकदेशस्य कर्मणा तदवयविन एकदेशिनोऽप्युपलभ्यते कर्म चलना-
 ख्यम् । न ह्येतदनिमित्तं भवितुमर्हति । उपजनधर्मकार्णां हेतुनि-
 यमात् । न चान्यदस्ति निमित्तमित्यवयवकर्मेव तत्र निमित्तमिति
 भवति प्रतिपत्तिः । तस्मात् कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते इत्येवं प्रति-
 षेधो नोपपद्यते इति ।

अस्य प्रतिषेधः । वेगात्तदुत्पत्तिः । वेगात् खल्ववयविन कर्मात्यद्यते
 नावयवकर्मणः । कथं ज्ञायते ? तस्मिन् सत्युपलब्धेरसति चानुपलब्धेः ।
 ब्रह्मवता वेगेन प्रेर्यमाणस्यैकदेशस्य कर्मात्यक्तौ तेनैवानुरूपस्य वलव-
 त्तो वेगान्तरस्यैकदेशिन्युत्पत्तेस्तत्रोपलभ्यते कर्म । यदा त्वेकदेशस्य नन्दन-

समर्थोवेगोनैव तस्मिन्नाधीयते, तदैकदेशिनि नैवोत्पद्यते कर्मति ।
 अथापि खल्वेकदेशकर्मोत्पत्तिहेतुरेकदेशिनः कर्मोत्पादयति, न लेक-
 देशकर्मैवेति । समानोहि स हेतुरेकदेशस्यैकदेशिनश्च भवति । यं वै
 भवानेकदेशकर्मोत्पत्तौ हेतुं मन्यते, सोऽयमविशेषादेकदेशिकर्मोत्प-
 त्तावपि हेतुरिति । तस्मादवयवकर्मणाऽवयविकर्मोत्पत्तेरित्यहेतुः ।
 यच्चोत्तिष्ठस्य लोष्टादेः सुदूरमूर्द्धसुत्सर्पणम्, तत्रापि प्रथमकर्मप्रभवा-
 द्वेगात्कर्मसन्तानस्योत्पत्तिः, न लेकस्मात् कर्मणः कर्मन्तरस्य । यावच्च
 न वेगस्योपरमस्तावत् कर्मसन्तानः प्रवर्त्तते । तदुपरमे चोपरम्यते ।
 अथाधः पतति । कर्मणः कर्महेतुत्वे न त्वेदेवं भवतीति । एतेन
 कर्मणः क्षणद्वयावस्थितावपि ततः कर्मोत्पत्तिर्याख्याता ॥

न द्रव्यं कार्यं कारणञ्च बधति ॥ १२ ॥

न वै द्रव्यं कार्यं द्रव्यान्तरं गुणादिकञ्च बधति, न खल्वपि
 कारणम् । द्रव्यं खल्वेकमपरं द्रव्यमारभमाणमानुगुण्येनैवारभते, न
 कार्यं कारणञ्च बधतीति ॥

उभयथा गुणाः ॥ १३ ॥

इत्यभावे तृतीया । गुणास्त्रुभयथा । गुणः क्वचित् कारणं बधति
 क्वचिन्न बधति । सोऽयं प्रत्यासत्त्यतिरेकात् कारणबधेनास्याभिसंबन्धः ।
 हरिद्राचूर्णसंयोगाज्जायमाने द्रव्ये हरिद्रास्यं पीतं चूर्णस्यं शुक्लञ्च
 पीतं शुक्लञ्च रूपमारभते । तत्र हरिद्राचूर्णगताभ्यां तैत्तृण्याभ्यां
 श्रारभ्यमानेन कार्यद्रव्यगतेन तैत्तृण्यविशेषेण कारणद्रव्यगतं तैत्तृण्यं

बध्यते । ततः शुक्लपीतयोरवजयात् लौहित्यस्याभिव्यक्तिः । कृष्ण-
न्वत्पत्नान्नाभिव्यज्यते । पृथग्भावे चैतयोर्यथास्वं पूर्वोरूपोपलब्धि-
रिति । एतेन हरिद्राकठिनीसंयोगे लौहित्यानभिव्यक्तिर्याख्याता ।
तन्मूनां शुक्लं पटस्य शुक्लेन न बध्यते । एवमनियमेन कार्यवध्यत्वं
गुणानां सामान्यम् । निमयतः पुनः,—

कार्यविरोधि कर्म ॥ १४ ॥

कार्यस्य विरोधि, कार्यं वा विरोधि यस्य, तथाभूतं कर्म ।
एकस्य कर्मणः कार्यभूतः संयोगः अपरेण कर्मणा वध्यते । कार्येण
चोत्तरसंयोगेन बधः कर्मणामित्येतदमीषां सामान्यम् ॥

क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् ॥

॥ १५ ॥

क्रिया परिस्यन्दोगुणश्च रूपादिर्यत्रास्ति तत् क्रियागुणवत् । यत्
च समवायिकारणं तत् द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणं द्रव्याणां सामान्यम् ।
परिस्यन्दोनाम स्वभावोद्रव्याणाम् । सेयं पृथिव्यामप्यु तेजसि वायौ
च स्थवीयसौ सर्वोपलब्धियोग्या । आकाशमपि द्रव्यं द्रव्यान्तरैः
पृथिव्यादिभिः संहन्यमानं क्रियावदेव भवत्यादिसर्गे । परतस्त्वन-
भिव्यक्तक्रियं व्यवहारभूमौ महश्चोपलभ्यमानं अक्रियमुच्यते । एतेन
दिक्कालौ व्याख्यातौ । आत्मा खल्वक्रियोऽपि मनसः क्रियया
क्रियावानिव भवति व्यवहारदशायामिति द्रव्यमुच्यते ।

यदा चोत्पद्यते द्रव्यं तदानीमपि नागुणं भवति । कस्मात्? स्वाभा-
विकगुणानुवृत्तेः । स्वाभाविकः खल्वपि गुणोभवत्युत्पाद्यश्च । पृथिव्याग-

न्योऽपां रसस्तेजोऽरूपमित्येवमादिकः स्वाभाविकोगुणोऽनभिव्यक्तोऽपि न शक्यते प्रतिषेद्धम् । तथैकत्वादयः । यच्चोत्पाद्योगुणः शुक्लस्य पटस्य लौहित्यं, सोऽयमुपरञ्चनेन पुरुषेणोत्पाद्यते । तत्र योऽसौ स्वाभाविकोगुणः, सोऽयमुत्पत्तिकालमपि द्रव्यस्थानुवर्त्तते । न ह्युत्पत्तिकालेऽपि द्वावेकोभवतः एकं नैकं पृथिव्यादीनि वा अप्रथगिति । स्वाभाविकेष्वपि गुणेषु द्रव्याणां कारणभावोऽनुमीयते । उपजनधर्मकाणां हेतुनियमात् । सद्भवन्तश्चैते द्रव्येषु समवयन्तीति द्रव्यमेषां कारणमुच्यते । तदुक्तम् । कारणमिति द्रव्ये कार्यसमवायादिति । अथाप्युत्पत्तेरुत्तरकालं द्रव्येषु गुणोत्पत्तिरिष्यते, हेतुफलयोः पूर्वापरभावनियमात् ; ततः उत्पत्तेरुत्तरकालमेव द्रव्यव्यपदेशस्तदानीमेव च लक्षणप्रवृत्तिः । न ह्युत्पत्तिकाले द्रव्यमद्रव्यं वा शक्यं व्यपदेश्यम् । तत्रापि तस्य हेतुभावात् । द्रव्यमुत्पद्यते इति तु भाविन्या संज्ञया संव्यवहार इति ॥

द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् ॥ १६ ॥

योद्रव्यमाश्रयति न गुणवान् नचानपेक्षः सन् संयोगविभागेषु कारणं भवति, सोऽयं गुणः । कश्च संयोगविभागेऽनपेक्षः कारणम् ? कर्मेत्याह । कर्म संयोगविभागौ जनयत् न किञ्चिदपेक्षते । संयोगविभागौ तपेक्षते किञ्चिदिति । द्रव्यं नाम द्रव्यमाश्रयदपि गुणवदेव भवति न त्वगुणवत् । कर्म लित्यभूतमपि कर्मैव । गुणस्तु द्रव्यमाश्रयति न गुणवान् नो खल्वपि कर्मैति । रूपादयोगुणाः सञ्ज्ञादिगुण-

वन्तोऽपि ये प्रागनभिव्यक्ताः कार्येष्वभिव्यज्यन्ते, तथाविधगुणवन्तो न भवन्तीत्यगुणवन्तः कथ्यन्ते । एकत्वपृथक्त्वादयः स्वाभाविकागुणारूपादिषु न शक्याः प्रतिषेद्धुम् । न हि रूपादयः प्रत्येकमेकेन भवन्ति न वा पृथक् । एकमेतद्रूपमेतस्माद्रूपात् पृथगित्युपलब्धेरिति । प्रमाणविशेषाभावाच्च तत्त्वभाक्तव्यवस्थाऽनुपपत्तिः । द्रव्ये एकत्वादिप्रत्ययस्तत्त्वरूपः गुणे तु भाक्तइति व्यवस्था नोपपद्यते । कस्मात् ? प्रमाणविशेषस्याभावात् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सामान्यादयः खल्वपि न पदार्थान्तरणि इति । यदि वै भवेयुः, कर्मवद्भातिरेकन्तेषामत्राभिदध्यात् ॥

**एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति-
कर्मलक्षणम् ॥ १७ ॥**

यत् खल्वेकमेव द्रव्यमाश्रयति, न गुणो भवति, न वाऽस्ति गुणः प्रागनभिव्यक्तः पश्चादभिव्यज्यमानोऽयच्च, यच्च संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणं, तत् कर्म । पृथिव्याद्याः रूपाद्याः उत्तेपणाद्याश्च व्यक्तीरूपादाय त्रिसृत्रयीं व्याख्येया ॥

द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥ १८ ॥

द्रव्यं द्रव्यमुत्पादयति गुणं कर्म चेति द्रव्यगुणकर्मणां कारणं द्रव्यमित्येतत्तस्य सामान्यम् । महावयविद्रव्यमपि खण्डावयविद्रव्योत्पत्तौ हेतुरिति ॥

उभयथा गुणः ॥ १९ ॥

गुणस्त्वभयथा,—क्वचित् द्रव्यगुणकर्मणां कारणं भवति क्वचिच्च न भवतीति द्रव्यगुणकर्मस्वनियतहेतुभावः सामान्यं गुणानाम् । कारण-द्रव्ययोः संयोगः कार्यद्रव्योत्पत्तौ हेतुर्न रूपादिकम् । कारण-रूपादिकं कार्यरूपादौ हेतुः । संख्यादिकन्तु न तथा । गुरुत्वादयो गुणा उत्तेपणाद्यत्पादयन्ति, न रूपादयदिति ।

संयोगविभागवेगानां कर्म समानम् ॥ २० ॥

कारणमिति प्रकृतम् । कर्मणा हि किञ्चित् संयुज्यते विभज्यते च, वेगश्चास्मिन्नाधीयते इति । अथापि खल्ववयवकर्मणा तेषां परस्परं संयोगात् द्रव्यमुत्पद्यते, तत्र संयोगवत् कर्मापि द्रव्योत्पत्तौ हेतुः, न खल्वन्तरेणावयवसंयोगं द्रव्यस्यात्मलाभः, न चान्तरेण कर्मैतस्योत्पत्तिः । तदेवं द्रव्यस्योत्पत्तौ कर्मणो हेतुभावेन शक्यते प्रतिषेद्धम् । तदेतदपरं सामान्यं कर्मणः प्रसज्यते इति । प्रणाल्या खल्वेतत् द्रव्यस्योत्पत्तौ हेतुः । अतिशयहेतुभावेनातिशयहेतोर्हेतुत्वात् । इत्यमेव हि पाके दहनवदधर्मा हेतुभावइति । अव्यवधानेन तु,—

न द्रव्याणां कर्म व्यतिरेकात् ॥ २१ ॥

कर्म द्रव्याणामव्यवधानेन कारणं न भवति । कस्मात् ? व्यतिरेकात् । यदा खल्व्वात्मलाभो द्रव्यस्य, तदा व्यतिरेकः कर्मणो भवति । संयोगेन खल्ववयवकर्म निवर्तते द्रव्यज्ञात्मानं लभते । सोऽयं कर्मणो व्यतिरेकः ।

तस्मान्नैतदव्यवधानेन द्रव्योत्पत्तौ हेतुः । तत् खल्वव्यवधानेन हेतुः, यन्नाम मदेव कार्यस्योत्पत्तौ निमित्तं भवति, न त्वेवं कर्म्मति । व्यतिरेकादित्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति व्यवधानेन कर्म्मणोद्रव्योत्पत्तौ हेतुभावेन प्रत्याख्यायते इति । साक्षाद्भि तस्य व्यतिरेकोन प्रणाल्या । अथापि खलु महतः पटस्यात्मप्रहाणात् परतोऽवस्थितैरेव संयोगैः खण्डस्य पटस्योत्पत्तिर्भवति । सोऽयं कर्म्मणोव्यतिरेकोऽप्युत्पद्यते । तस्मादवगच्छामः नात्र द्रव्योत्पत्तौ कर्म्मणोहेतुभावइति । कारणसामान्यमुक्त्वा कार्यसामान्यमभिधीयते,—

द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् ॥ २२ ॥

द्रव्याणां द्रव्यमित्येवं कार्यं सामान्यम् । द्रव्यकारणभाववत् द्रव्य-कार्यभावोऽपि सामान्यं द्रव्याणाम् । अनेकेषामवयवद्रव्याणामेकमवयविद्रव्यं कार्यमिति । यत्र महतैकेन तन्तुना तानप्रतितानाभ्यां पटस्योत्पत्तिः, तत्राप्यनेकेभ्यस्तन्त्रेभ्यएव पटउत्पद्यते, न त्वेकस्मात्तन्तोः । तानप्रतितानानुपपत्तेश्च न कल्पान्तरम् । न खल्वेकस्य तन्तोस्तानप्रतिताने उपपद्यते । योहि तन्यते यश्च प्रतितन्यते सोऽयं हेतुः । अवयवा-एव तन्तोस्तन्यन्ते प्रतितन्यन्ते चेति तेषामेव हेतुभावोन त्ववयविनस्तन्तोरिति । गुणोऽपि द्रव्यमाश्रयति कर्म्मापि । तत्र यथा गुणः कार्यं गुणानां, तत्सामान्यात् कर्म्मापि कार्यं कर्म्मणां प्राप्नोति । तदेतदाचार्यः प्रत्याचष्टे,—

गुणवैधर्म्यान् कर्म्मणां कर्म्म ॥ २३ ॥

न वै खलु कर्म्मणां कार्यं कर्म्म । कस्मात् ? गुणवैधर्म्यात् । गुण-

साधर्म्यात् प्राप्तं गुणवैधर्म्यात् प्रतिषिध्यते । कारणगुणारूपादयः
कार्यगुणं रूपादिकमारभन्ते । न त्ववयवकर्मावयविनि कर्मारभते ।
यदि वै आरभेत, अवयवकर्मात्पन्तावयविनि कर्मानुत्पत्तिर्नाप-
पद्यते । तदेतत् कृतभाष्यं पुरस्तादिति । तस्मादनैकान्तिकोहेतुः ।
पुरस्तात् कारणसामान्यमत्र तु कार्यसामान्यमाश्रित्योक्तम् । एवं
परत्र ॥

द्वित्वप्रभृतयः संख्याः पृथक्त्वसंयोगविभागाश्च ॥२४॥

कार्यं सामान्यमिति प्रकृतम् । केषाम् ? अनन्तरनिर्दिष्टानां द्रव्य-
गुणकर्मणाम् । नचेदेवम्, सन्निकर्षातिरेकात् कर्मणामेव प्राप्नोति ।
न त्वेवं भवितुमर्हति । कस्मात् ? उपलब्धविशेषात् । तस्मात् द्वित्वा-
दयः संख्याः पृथक्त्वसंयोगविभागाश्चैते द्रव्यगुणकर्मणां कार्यं सामा-
न्यम् । विप्रतिपत्तेर्द्वित्वप्रभृतिवचनम् । सप्तमे त्वेकत्वचिन्ता वर्त्यतीति ।
द्वे द्रव्ये त्रीणि द्रव्याणि द्वौ गुणौ त्रयोगुणाः द्वे रूपे त्रीणि रूपाणि
द्वे कर्मणौ त्रीणि कर्माणि द्वे उत्क्षेपणे त्रीण्युत्क्षेपणानीत्यादि यथा
विषयमुपलब्धिरुत्प्रेक्षितव्या । संयोगः खल्वपि, गुणाः कर्माणि च
द्रव्यैरुपस्मियन्ते तानि च परस्परम् । उपस्तेषोहि संयोगः । सम्यक्
युज्यते अनेनेति । सोऽयमुपस्तेषोद्रव्याणामिव गुणकर्मणोरपि कार्य-
मिति । तथा, विभक्तानि द्रव्याणि विभक्तागुणाः विभक्तानि कर्मणौति
विभागोऽप्यमीषां कार्यमिति । यथा खलु द्वित्वादिकं द्रव्यगुणकर्मणां
कार्यं, तथा कर्मापि द्रव्यगुणकर्मणां कार्यं स्यादिति दृष्टन्तवस्मात्
पुनः प्रत्यवतिष्ठमानं प्रत्याह,—

असमवायात् सामान्यकार्यं कर्म न विद्यते ॥ २५ ॥

समानानां द्रव्यगुणकर्मणां कार्यं न भवति कर्म । कस्मात् ? असमवायात् । द्वित्वादिकं हि द्रव्येषु गुणेषु कर्मसु च समवैति । समवायाद्धि कारणभावः । तदुक्तम् । कारणमिति द्रव्ये कार्यसमवायादिति । न त्वेवं कर्म । न खल्वेतत् द्रव्यइव गुणे कर्मणि च समवैति । यदि वै समवेयात्, द्वौ गुणौ द्वे कर्मणी इतिवत् गुणो-
गच्छति कर्म गच्छतीति प्रतीयेत । न त्वेवम् । तत्र यादृगिदं भवति रूपवत् ज्ञानमपि पृथिव्या गुणः न वाऽऽत्मनोगुणइति, तादृगेतद्भवति द्वित्वादिवत् कर्मापि द्रव्यगुणकर्मणां कार्यमिति । सोऽयं दृष्टान्तोऽस्ति हेतुस्तु नास्तीति ॥

संयोगानां द्रव्यम् ॥ २६ ॥

कार्यं सामान्यम् । सूक्ष्मेभ्यः पृथिव्यादिभ्यः परमात्मना संसृज्यमानेभ्यः स्थूलानि पृथिव्यादीन्युत्पद्यन्ते, अनेकेभ्यस्तन्वादि संयोगेभ्यश्चैकं पटादिकमित्यादि यथाविषयं वेदितव्यम् ॥

रूपाणां रूपम् ॥ २७ ॥

रूपाणां लोहितशुक्लकृष्णाणां तेन तेन रूपेण संसृज्यमानानां पीतादिकमेकं रूपं कार्यं सामान्यम् । कृष्णशुक्ललोहितानि पृथिव्यग्नेजसां रूपाणि प्रकृतिभूतानि । तेभ्यएव तारतम्येन संसृज्यमानेभ्यः पीतादीनामुत्पत्तिरिति । बह्वनाञ्चावयवरूपाणामेकमवयविरूपं कार्यमिति ॥

गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् ॥ २८ ॥

कार्यं सामान्यम् । गुरुणोलोष्टादेः प्रयत्नेन हस्तसंयोगेन चात्क्षेपण-
मुत्पद्यते । अन्यदपेक्ष्य लब्धपि भवत्यन्यपेक्ष्य गुर्विति सर्वत्रोत्क्षेपणं
गुरुत्वकार्यमिति ॥

संयोगविभागवेगाश्च कर्मणाम् ॥ २९ ॥

कार्यं सामान्यमिति प्रकृतम् । कर्मणा खल्वपरेण देशेन किञ्चित्
भ्युज्यते, पूर्वस्माद्देशाद्विभज्यते, वेगश्चास्योत्पाद्यते इति । तदेवं गुणेषु
केषाञ्चित् कारणं भवदपि,—

कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारणमुक्तम् ॥ ३० ॥

द्रव्यकर्मणामकारणमिति कारणसामान्यएवोक्तमित्युक्तं द्रव्यगुण-
कर्मणां सामान्यमिति ॥

इति चन्द्रकान्तीये वैशेषिकभाष्ये प्रथमाध्यायस्याद्य-
माह्निकम् ॥

उक्ताद्रव्यगुणकर्माख्याः पदार्थाः । सामान्यस्यैषामभिहितम् । वि-
शेषस्तु-तत्प्रत्यनीकभावात् प्रतिपत्तव्यः । तावता तत्त्वज्ञानोत्पत्तिः
पर्याप्ता । तत्त्वज्ञानाच्च निश्चयसम् । सोऽयमपवर्गः । स खलु किं
स्वरूपः कथञ्च प्रादुर्भवतीत्येतदिदानीमभिधीयते,—

कारणाभावात् कार्याभावः ॥ १ ॥

कारणस्य मिथ्याज्ञानादेरभावात् कर्त्यस्य दोषादेरभावः । आत्मा-
खल्वपेतधर्मा स्वभावशुद्धस्तत्त्वम् । कामादयः सुखादयश्च मनसो-

धर्मा अनात्मन्यात्माभिमानादनादिमिथ्याज्ञानादात्मन्यवभासन्ते, लौ-
हित्यादयदव स्फटिके दर्पणमालिन्यादयदव मुखे । सोऽयमात्मा-
ऽभेदेन मनः प्रतिबन्धनः शरीरादिकञ्च सर्वार्थकारिणमुपकार
भावादात्मानं मन्यमानः प्रियाप्रियरहितोऽपि शरीरादेरनुकूलं प्रति-
कूलञ्चार्थमर्थयते देष्टि च । अथ प्रवर्त्तते । प्रवर्त्तमानो धर्ममभ्युदय-
साधनमधर्मज्ञानभ्युदयहेतुमाचरतीव । आचरन् तत्फलैः सुखदुःखै-
र्मनोगतैरेव सुखिनं दुःखिनञ्चात्मानं मन्यते । सोऽयमिदमनवरतं
धर्माधर्मफलोपभोगार्थं भवति, भूत्वा म्रियते, मृत्वा पुनर्भवति, पुनर्भूत्वा
पुनर्म्रियते इत्येवमनिश्चयमावर्त्तमानो न खल्विभावमापद्यते । अथ विषय-
दोषदर्शी विरज्यते । विरक्तस्तुङ्गानमिच्छति । इच्छन् तदुपायमवधार-
यति । अवधार्य तत्त्वज्ञानाय यतते । यतमानस्तत्त्वं जानाति । तत्त्व-
ज्ञानञ्च दीर्घकालादनैरन्तर्यसेवितं दृढमभिः । एतस्मात् तत्त्वज्ञानात्
प्रत्यनीकं मिथ्याज्ञानमपैति । मिथ्याज्ञानस्य चात्मन्यमात्मबुद्धेरनात्म-
न्यात्मबुद्धेश्चापगमे हेतुभावात् दोषा अपयन्ति प्रवर्त्तनालक्षणाः । पर-
स्वेव शरीरादेरपि सुखदुःखाभ्यां न हृष्यति न चोपतप्यते । दोषस्यापाये
प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भोऽपैति । इच्छाद्वेषपूर्विका हि धर्माधर्म-
प्रवृत्तिः । स खल्वयमात्मानं तत्त्वतो जानानः कस्य कामाय धर्मा-
धर्मयोः प्रवर्त्तते । प्रवृत्त्यपाये च कारणाभावात् जन्मपैति । जन्मनो-
ऽपाये दुःखमन्तानोऽत्यन्तमुच्छिद्यते । कारणाभावादयस्य दुःखस्योत्-
पत्तिर्न भवति । आत्मनश्च स्वरूपेणावस्थानम् । सोऽयमपवर्गः । “दुःख-
जन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादप-
वर्गः”—इति तन्त्रान्तरसमाचाराच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यमिति ।

कथं पुनरस्य मिथ्याज्ञानमुदेतीत्यत्र प्रयोजनाभावादप्रवृत्तिराचा-
र्यस्य । तत्त्वज्ञानार्थं हि शास्त्रस्यारम्भः । तच्च यथावस्थितानेव मिथ्या-
ज्ञानवतः प्राणभृद्भेदानधिष्ठत्योपदिश्यते । तत्त्वज्ञानस्य चोत्पत्तौ न
मेथ्याज्ञानमवतिष्ठते । तदपायादपवर्गनिष्पत्तिरिति नात्र मिथ्या-
ज्ञाननिमित्तावगमस्योपयोगः । मिथ्याज्ञाननिमित्तमनवगच्छतोऽपि
ऋणस्य तत्त्वज्ञानोत्पत्त्या मिथ्याज्ञानोपरमेन दुःखनिवृत्तेरुपलब्धेः ।

न वै खल्वयमपवर्गेनामार्थनीयः पुरुषस्य । कुतः ? सुखोपर-
मादप्रवृत्तेः । सुखं खल्वनुकूलवेदनीयं प्राणभृतामपवर्गे लुप्यते इति
न तत्र प्रवृत्तिः पुरुषस्य । कोहि बुद्धिमान् सर्वसुखोपरमलक्षणं
भीष्ममपवर्गमर्थयेत् । न, दुःखोपरमात् प्रवृत्तेः । उच्चावचान्यरुन्तुदानि
प्रतिकूलवेदनीयानि बह्विनि दुःखान्यपवर्गे उपरम्यन्ते इति कथं बुद्धि-
मान् सर्वदुःखोपरमलक्षणं शान्तमपवर्गं नार्थयेत् । प्रभृततरं हि पुरु-
षाणां दुःखं भवत्यन्पीयश्च सुखम् । यथा च खल्वयं पुरुषोदुःखेनोप-
पद्यते न तथा सुखेन निवृत्तोभवति । सोऽयं दुःखविकल्पे सुखाभि-
मानेन खल्वपि न बुद्धिमतां हातव्योभवति । दृश्यते खल्वनर्थं
ऋणवन्तं सोढुमत्तमास्तन्मात्रनिविष्टस्योद्वन्धनादिभिरात्मानं व्यापाद-
यन्तीति । यस्तु दुःखाभावमात्रमपवर्गं प्रतिजानीते, तस्मैतत्स्यात्,—

२३, ५०४

न कार्याभावात् कारणाभावः ॥ २ ॥

कार्यस्य दुःखस्याभावात् न कारणस्य जन्मादेरभावः । एवं सति,
इदा वै न भवति दुःखं तदापि जन्मादयोभवेयुः । यदि वै भवेयुः,
तारणसङ्गावात् दुःखमपि पुनरुत्पद्येत । तस्मान्मिथ्याज्ञानाद्यपाय-

क्रमेणात्यन्तदुःखनिवृत्तिरपवर्गेण दुःखाभावमात्रमिति । सिद्धश्चाती
तस्य दुःखस्याभावो न तदर्थं प्रवृत्तिरूपपद्यते । अनागतमपि दुःखं
नोत्पन्नमिति नास्ति तदभावार्थमपि प्रवृत्तिः । भवच्च दुःखमन्तरे-
णापि तत्त्वज्ञानं स्वकारणान्नच्छति । मिथ्याज्ञानाद्युपमर्दक्रमेण जन्मो-
च्छेदार्थं प्रवृत्तिरूपपद्यते इति ।

पर्याप्तः शास्त्रार्थः । परीक्षेदानां पदार्थानां वर्त्तिष्यते । तत्रात्मत्वात्
व्युत्क्रमेण सामान्यविशेषौ तावत् द्रव्यादीनां परीक्ष्येते । श्रूयते
खल्वत्र विप्रतिपत्तिरिति ।

सामान्यं विशेषइति बुद्ध्यपेक्षम् ॥ ३ ॥

समानानां भावः सामान्यं तुल्यार्थता । तद्विपर्ययश्च विशेषः ।
सामान्यमिति विशेषइति यावेतौ प्रत्ययव्यवहारौ, तदेतत् द्वयं बुद्ध्य-
पेक्षम् । बुद्धिरपेक्षा यस्य, यदा अपेक्षते बुद्धिं तद्बुद्ध्यपेक्षम् । कथम् ?
येयं भिन्नेष्वभिन्ना बुद्धिस्तया हि समानव्यपदेशो भवति । तत्प्रत्ययनी-
कभावाद्विशेषो व्याख्यातः ।

न वै खलु वस्तुभूतं निमित्तमन्तरेण भिन्नेष्वभिन्ना बुद्धिर्भवति,
यदस्यानिमित्तं सामान्यं नाम तत् । किञ्चास्यानिमित्तम् ? सदित्य-
मित्यादिभिर्बुद्ध्याख्यातं तदस्यानिमित्तम् । भिन्नेषु खल्वपि भावेषु
कुतश्चित् सामान्यादभिन्ना बुद्धिर्भवति । यथोदकपयसोः संसृज्यमा-
नयोः सेनावनादिषु चेति । अथापि वक्ष्यति । सर्पिर्जतुमधूच्छि-
ष्टानामग्निर्भययोगात् द्रवत्वमग्निः सामान्यम् इति । सामान्ये सामा-
न्यान्तरापेक्षया न व्यवतिष्ठते बुद्धिरिति चेत् सामर्थ्याद्भवस्या-

स्यते । यावति न व्यवस्थोपपद्यते तावति न व्यवस्थास्यते, परतस्तु सामर्थ्याद्भवस्यास्यते । सामान्यभावादिवत् । यथा खल्वन्यः समानानां भावः सामान्यमन्योभावः सामान्यस्य, तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्यद्व्यवस्था बुद्धेः प्राप्नोति । सामर्थ्यान्तु व्यवतिष्ठते । तथाऽन्यत्रापि व्यवस्थास्यते । येषु समाना बुद्धिरुदेति तेऽर्थान्तरभूतस्य सामान्यस्य परिकल्पने चादकपयसोः संसृज्यमानयोर्द्रव्यगुणयोरन्येषु च केनचिद्रूपेण समानबुद्धिनिर्गह्येषु भावेऽर्थान्तरभूतानां सामान्यान्तराणां परिकल्पनं प्राप्नोति । तत्रान्तरेणार्थान्तरभूतं सामान्यं केनचिद्रूपेण समाना बुद्धिरिति चेत् समानमन्यत्र । एतेनैकस्यां व्यक्तौ गौरयमित्युपदिष्टस्य व्यक्त्यन्तरे गौरयमिति प्रतिपत्तिर्याख्याता । अथापि खल्वयं धर्मधर्मिभावः परमार्थतोऽसन्नपि विषयतादिवत् स्वभावाद्भासते । धर्मश्चाभिन्नोधर्मिणोभिन्नवदुपलभ्यते । अथाप्येतदुक्तम् । अर्थक्रियाकारितया भिन्नाएव हि व्यक्तयः । ताएव व्यक्तयस्त्यक्तभेदाजातिरूदाहृतेति । अथापि खल्वस्यैकोभावानां भावः । स एव तेन तेन विशेषेण तत्र तत्रोपलभ्यमानः सामान्यविशेषबुद्धिहेतुराकाशादिवदिति । द्रव्याणां भावोगुणानां भावः कर्मणां भावः इत्युत्पत्तमानएव हि भावोव्यावर्तमानैर्द्रव्यादिभिर्विशिष्यते । अथाप्येतदुक्तम् । एकोभावस्तत्त्वतोयेन दृष्टः सर्व्वे भावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टादिति । अदेतत् सामान्यं यदिभावः, गुणएव । यदि चान्यत् किञ्चित्, यथायथं द्रव्यादिष्वन्तर्भवति । एतेन विशेषोव्याख्यातः । अथानेकानि द्रव्यत्वालक्षणानि सामान्यानि भावाद्भिन्नानि मन्येरन्, नैव गुणलक्षणमविवर्त्तते इति । अथापि खलु परिभाषामात्रं सामान्यविशेषौ । परिभा-

षातोहि समाना बुद्धिर्विशेषबुद्धिश्चोत्पद्यते । येयं नवसु पृथिव्यादिषु
द्रव्यमित्यनुगता बुद्धिः, सा खलु परिभाषाबलात् । यथा हि परिभाषा-
विशेषात् वादजल्पवितण्डादिव्यवहारास्तत्र तत्र प्रवर्तन्ते प्रत्ययाश्च तथा
तथोत्पद्यन्ते, तद्वदेतत् प्रतिपत्तव्यम् । यदि वै कश्चिद्गुणपरिभाषां
पृथिव्यादिषु कुर्यात्, तथैव ह्यस्य बुद्धिर्भवेदिति । इत्यमेव प्रति-
तन्त्रमभिन्नेऽप्यर्थे विभिन्ना बुद्धिरिति । यस्तु द्रव्यपरिभाषां नाभ्यनु-
जानाति, नासौ चित्तिपयस्तेजांस्युपलभमानोद्रव्यमिति प्रतिसन्धत्ते ।
यस्यार्थान्तरभूतं द्रव्यत्वादिकं, तस्मैतन्नापपद्यते । प्रत्यक्षं हि तदभ्यनु-
ज्ञायते । यथा खल्वालयविज्ञानसम्प्रज्ञातमौलिकार्थप्रतिपत्तिजाति-
सकलादिबुद्ध्यस्तन्त्रान्तरपरिभाषाभिस्तत्र तत्रोत्पद्यन्ते, तथाऽन्यत्रापि
प्रत्येतव्यम् । न वै खलु गुरुत्रिकादिषु मत्वादिसामान्यं वस्तुभूतमस्ति ।
परिभाषातस्तु मत्वादिरूपेणानुगता बुद्धिर्भवतीति । सेयमसत्यर्थे
बुद्धिरिति बुद्ध्यपेक्षता सामान्यविशेषयोरिति । तावेतौ सामान्य-
विशेषौ परस्परबुद्ध्यपेक्षौ भवतः । द्रव्यत्वं पृथिवीत्वापेक्षया सामान्यं
सत्तापेक्षया च विशेषः इति । सत्ता नामान्यं सामान्यं तत्तत्पृथि-
वीत्वादिकञ्चान्योविशेष इत्यादि यथाविषयं वेदितव्यम् । तत्र सत्ता
नाम सतां भावः । सोऽयम्,—

भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव ॥ ४ ॥

न विशेषः । भावः खल्वयमनुवृत्तेरेव हेतुर्न व्यावृत्तेरपि । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति, नैव सामान्यादौन्यर्थान्तराणीति । यदि वै भवेयुः, व्या-
वृत्तिन्तेभ्योभावस्य प्राप्नोतीति । सोऽयं भावः सामान्यमेव । समानोहि
सर्वेषामर्थानाम् । सन्तोहि सर्वेऽर्था इति । सद्विशेषाणां पुनर्भावः,—

द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्यानि विशेषाश्च ॥५॥

सत्ताऽपेक्षया विशेषाः पृथिवीत्वादपेक्षया सामान्यानि । न वै
खलु सद्विशेषाणां सर्व्वे भावाः सामान्यानि विशेषाश्च । किन्तुर्हि ?

अन्यचान्त्येभ्योविशेषेभ्यः ॥ ६ ॥

अन्याविशेषास्तत्तत्पृथिव्यादिभावाः । तेभ्योऽन्यत्र ये सद्विशेषाणां
द्रव्यादीनां पृथिव्यादीनाञ्च भावाः, तद्वमे सामान्यानि विशेषाश्च,
न त्वन्याविशेषाः इति । यथा खल्वन्याविशेषाः विशेषाएव, न सामा-
न्यानि, तथाऽन्यमपि सामान्यं सामान्यमेव न विशेषः । यस्मात् ।

सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता ॥ ७ ॥

द्रव्यगुणकर्मस्वविशेषितौ सदितिप्रत्ययव्यवहारौ यतः, सा सत्ता ।
कुतश्चैतौ प्रत्ययव्यवहारौ ? अविशेषिताद्भावात् । द्रव्यत्वादयस्तु विशेषि-
तोभावः । द्रव्याणां भावः द्रव्यत्वं गुणानां भावो गुणत्वं कर्मणां भावः
कर्मत्वम् । एवं शेषेषु । द्रव्यादिकन्तु क्रियागुणवदित्याद्युक्तम् ।

द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता ॥ ८ ॥

अन्योऽर्थोऽर्थान्तरम् । कश्चार्थः ? अर्थइति द्रव्यगुणकर्मसु इति
व्यति । सोऽयमर्थः । तस्मादियमप्येवान्तर्भवति । अर्थः खल्वित
था न स्यादिति । द्रव्यगुणकर्मणामेव काचिद्भवन्तौ सत्ता न
खल्वपि निर्दिष्टेषु द्रव्यगुणकर्मस्वन्तर्भवतीति तेभ्योऽर्थान्तरम् । कस्मात्
यिं निर्दिष्टेषु द्रव्यगुणकर्मस्वन्तर्भवति ? यस्मात् ।

गुणकर्मसु भावान्न कर्म न गुणः ॥ ९ ॥

सत्ता खल्वियं गुणेषु भवति कर्मसु च । तस्मात् नासौ कर्म न

खल्वपि गुणः। एतेन द्रव्यं व्याख्यातम्। यः खलु गुणोगुणेषु न भवति नासौ सत्ता। तेभ्यः खल्वर्थान्तरमियमिति। यस्तु गुणोगुणेषु भवति, नात्र तस्य प्रतिषेधः। सत्ता नाम गुणोगुणेषु भवति संख्या-
दिवत्। द्रव्यं खल्वियमाश्रयति नत्वसौ गुणवती न कर्मेति। अथापि संख्यादयोगुणाः सत्ता स्युः, गुणकर्मसु खल्वेते भवन्तीत्यत आह,—

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १० ॥

न कर्म न गुण इति प्रकृतम्। सत्तायां तावत् सामान्यविशेषौ न भवतः। भवतस्त्वेतौ संख्यादाविति न संख्यादयः सत्ता।

अथापि रूपादीनां कर्मणाञ्चान्यतमः सत्ता, नहि तद्विनाशतं द्रव्यमिति यो मन्यते, तस्यैतद्व्यातः; गुणकर्मसु भावान्नकर्म न गुणः, सामान्यविशेषाभावेन चेति।

सेयं स्वरूपसती प्रदीपवत्। यथा खल्वन्येऽर्थाः प्रदीपप्रभयोपलभ्यन्ते प्रदीपसूत्रपलब्धौ न प्रदीपान्तरमपेक्षते, स्वयैव प्रभयाऽन्यानपि प्रकाशयति स्वयञ्चोपलभ्यते, तथा सत्ताऽपि स्वरूपेणैव सती न सत्ताऽन्तरमपेक्षते। स्वयमेव खल्वसौ भावान् तत्र भावान्तरापेक्षेति। सोऽयं भावः परिभाषावाऽन्योवा, नैवार्थाभिद्यते। साऽपि हि सत्येव नत्वसती स्वयमेव चात्र हेतुरिति। सामान्यविशेषाभावः सामान्यविशेषवत्। यथा हि सामान्यानि द्रव्यत्वादीन्येकबुद्धिनिर्घाह्याणि समानानि भवन्त्यपि स्वेनैव रूपेण भवन्ति न तत्र सामान्यान्तरं विशेषान्तरं वाऽस्ति, यथा चानन्ताविशेषाविशेषतया समानाः स्वेन स्वेन रूपेण च विशेषा भवन्तोऽपि न सामान्यान्तरं विशेषान्तरं वाऽपेक्षन्ते। तथा स्वभावात्। तथा सत्ताऽपि न सामान्यविशेषवती। सोऽयमतर्क्यैवस्तुः

स्वभावो न खल्वपि पर्यनुयोगमर्हतीति । अथापि गुणकर्मणोर्यौ सामान्यविशेषौ तावत्र न भवतइति न कर्म न गुण इत्युक्तमिति ।

अनेकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥

अनेकेषु द्रव्येषु भवन् भावएव द्रव्यत्वम् । द्रव्यणां भावो हि द्रव्यत्वमिति ।

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १२ ॥

द्रव्यगतौ हि सामान्यविशेषौ न तत्र भवतइति । अथापि खलु न द्रव्यत्वे सामान्यविशेषौ भवतः, तथाचाद्यमिति । यथैतत्,

तथा* गुणेषु भावाद्गुणत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १४ ॥

एवम्,

कर्मसु भावात् कर्मत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १६ ॥

सदिति लिङ्गाविशेषाद्विशेषाभावाच्चेकोभावः ॥ १७ ॥

सदिति प्रत्ययव्यवहारलिङ्गाद्भावोऽवगम्यते । तच्चाविशिष्टम् । न च विशेषे लिङ्गमस्तीत्येकोभावः । सत्तया हि सदिति प्रत्ययव्यवहारौ सत्ता च भावइति ।

इति चन्द्रकान्तीये वैशेषिकभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तस्यायं प्रथमोऽध्यायः ।

* 'तथा' इत्यंशस्तु न सूत्रान्तर्गतः किन्तु भाष्यांश एव इति प्रतिभाति ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

—००००००—

प्रथमाह्निकम् ।

परीक्षितौ सामान्यविशेषौ । पृथिव्यादिकमिदानीं परीक्ष्यते ।
तत्र प्रत्यक्षाणां स्थूलानां पृथिव्यादीनां न स्वरूपतः परीक्षाऽपेक्षा ।
गुणतस्तु,—

रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी ॥ १ ॥

तत्र कृष्णं रूपं पृथिव्याः स्वाभाविकम् । निमित्तव्यपाश्रयमन्यत् ।
रसोमधुरादिः । गन्धः सुरभिरसुरभिश्च । स्पर्शस्त्वनुष्णाशीतेविल-
क्षणः । तत्र, गन्धोनाम नैजोगुणः पृथिव्याः । कारणगुणक्रमाच्च-
रूपादयः । शब्दस्त्वनभिव्यक्तः सन्नपि नोक्तइति । यस्तु सर्वेषां समानो
गुणः संख्यादिर्नात्र तस्योपसंख्यानम् । यस्तु भूतानां विशेषोगुणस्तस्यै-
तदुपसंख्यानमिति । एवं परत्र । क्रमप्राप्तास्तु,—

रूपरसस्पर्शवत्यत्रापेद्रवाः स्निग्धाः ॥ २ ॥

शुक्लं रूपमपां स्वाभाविकं निमित्तव्यपाश्रयमन्यत् । रसोमधुरः ।
रसान्तरं निमित्तकारितमिति । स्पर्शः शीतः । तत्र रसोनैजः । कारण
गुणक्रमात् रूपस्पर्शा, अन्यस्त्वनभिव्यक्तत्वाच्चोक्तइति । द्रवस्नेहावपि
नैजावेव गुणौ, कारणगुणक्रमेणान्यत्र तदारम्भकौ न भवतइति पृथ-
गुक्तौ । सेधमननुयोज्या वस्तुशक्तिरिति । एतेन पृथिव्यादीनां खरा-
दयोगुणाव्याख्याताः ।

तेजोरूपस्पर्शवत् ॥ ३ ॥

रूपं लोहितं तेजसः स्पर्शश्चोष्णः । निमित्तकारिता चान्यथोप-
लब्धिरिति । तत्र रूपं नैजोगुणः, कारणगुणप्रक्रमादपरः । अन्यस्त्वन
भिव्यक्तो नोक्त इति ।

स्पर्शवान् वायुः ॥ ४ ॥

स्पर्शो नाम वायो नैजोगुणोऽभिव्यक्तश्च । अनुष्णाशीतो विलक्षण
स्पर्शो वायोः । निमित्तव्यपाश्रयोऽन्यः । शब्दस्तु कारणगुणक्रमादुत्पन्नो
नाभिव्यज्यते इति ।

तत्राकाशे न विद्यन्ते ॥ ५ ॥

ते रूपादयो गुणा अकाशे न सन्ति । रूपादयो हि नैजास्तेजःप्रभृ-
तीनां, न चैतान्याकाशकारणानि, अकाशाद्धि तेषामुत्पत्तिरिति ।
अथापि खल्वापोद्भवाः स्निग्धा इत्येतन्नोपपद्यते सर्पिरादीनामपि द्रव-
त्वादित्यत्राह,—

**सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानामग्निसंयोगात् द्रवत्वमग्निः
सामान्यम् ॥ ६ ॥**

अग्निसंयोगात् सर्पिरादीनां यत् द्रवत्वं तत् खल्वग्निः सामान्यम् ।
अग्निसंयोगादिति निदर्शनमात्रम् । आतपसंयोगादपि कुत्रचित् द्रवत्व
उत्पद्यते इति ।

**चपुसीसलोहरजतसुवर्णानामग्निसंयोगात् द्रवत्व-
मग्निः सामान्यम् ॥ ७ ॥**

निदर्शनार्थं त्रघ्वादिकमुपादीयते । कांस्थादीनामपि द्रवत्वमग्निः

सामान्यं वेदितव्यम् । द्रवत्वं खल्वेतदपामेव सर्पिरादिगतानां सर्पिरादीनाञ्च प्रभावविशेषान्निमित्तविशेषाच्चाभिव्यज्यते संघातस्याभिभूयते इति । तदेतत् द्रवत्वमद्भिः सामान्यं पृथिव्याः, स्वाभाविकन्तु द्रवत्वमपामेव न त्वन्यस्यास्तीति ।

अत्यन्तानलसंयोगेऽपि तदनुच्छेदात्तेजसः । न वै पृथिव्याएवैतत् सामान्यं किन्तु तेजसोऽपि । सुवर्णे खल्वग्निमंयोगात् द्रवत्वमुत्पद्यते तेजश्च सुवर्णम् । कया युक्त्या ? अत्यन्तमनलसंयोगेऽपि न तत्रोत्पन्नं द्रवत्वमुच्छिद्यते इति । प्रसिद्धभावादनपदेशः । नैतावता तेजस्त्वं सुवर्णस्य शक्यमपदेष्टुम् । कस्मात् ? प्रसिद्धभावात् । अत्यन्तमनलसंयोगेऽपि द्रवत्वानुच्छेदात् तेजस्त्वं सुवर्णस्य मन्यते । न तत्र प्रसिद्धिरस्ति । यथा खल्वत्यन्तानलसंयोगेऽपि उत्पन्नद्रवत्वस्यानुच्छेदात् तदाश्रयेन पृथिवीति पृथिवीवैधर्म्यात् साध्यते । तथैव तदाश्रयेन तेजइति तेजोवैधर्म्यात् शक्यं साधयितुम् । सुवर्णं खलु न किञ्चित् प्रकाशयति न च तमस्युपलभ्यते । तदेतद्वैधर्म्यं तेजसः । अस्यन्यद्वैधर्म्यमनुष्णत्वादिकम् । द्रवत्वमप्यपरं वैधर्म्यम् । तेजसि तदनुपलभ्ये । पृथिव्यान्तु सर्पिरादौ दृष्टं द्रवत्वमग्निमंयोगादिति । वैधर्म्येण चात्रोदाहरणं पृथिव्युपादीयते । शक्यञ्च साधर्म्येणापि तस्याउपादानम् । वैधर्म्येण तेजसोऽप्यत्रोपादानमुदाहरणतया न शक्यं प्रतिषेद्धुम् । सोऽयमनपदेशेन लैङ्गिकं प्रयोजयति । किञ्चित् कस्यचित् कुत्रचित् साधर्म्यं भवदन्यत्र न भवतीत्यनेकान्तः । कठिना मृत्वा जलसंयोगात् क्लियते । तच्चैतत् क्लेदनं मृत्वायां पृथिव्याः साधर्म्यं भवदग्ननि न भवति । न खल्वग्ना न पृथिवी । तदेवमत्यन्तानलसंयोगेऽपि यत् द्रवत्वं नो-

च्छिद्यते, तदाश्रयोन पृथिवीति नैकस्मिन्नन्ते व्यवतिष्ठते हेतुरिति
 शतमधूच्छिष्टयोरप्येवं तेजस्त्वप्रसङ्गः । तत्रापि सर्वात्मना द्रवत्वस्या
 नुच्छेदात् । द्रवौभूतानां स्फटिकादीनामपि तदनुच्छेदात् तेजस्त्वमाप-
 न्ति । सोऽयं मृदग्निसंयोगे मधूच्छिष्टादावपि द्रवत्वस्यानुच्छेदः, प्रवलेन
 मग्निना भूयसा संयोगे सुवर्णस्याप्याश्रयोच्छेदात् द्रवत्वोच्छेदइत्युभयतः
 व्यभिचारः । यच्चात्यन्तानलसंयोगेऽपि रूपान्तरं नोत्पद्यते, तदपि
 पीते वामस्यनेकान्तम् । अपां विरोधश्च समानः । सुवर्णेऽपि खल्वपः
 करकादिष्विव प्रभावविशेषाद्विद्यन्ते, पृथिवीविशेषाच्चसौ विशेषो-
 शोपलभ्यते । न चात्रापि प्रसिद्धिरस्ति । अथापि पीतिमगुरुत्वा-
 श्रयस्य पार्थिवस्य द्रुतत्वादनेकान्तम् । प्रत्यक्षं हि तस्य द्रवत्वं न शक्य-
 मपक्नेतुम् । विशेषोवा वक्तव्यदति । तेजसोऽप्यपूर्वएवायं विशेषो-
 ऽभ्युपगम्यते । न त्वसौ सर्वेषु तेजःस्त्वस्ति । तस्मात् सर्वासु पृथिवीव-
 चस्त्वसौ विशेषः पृथिव्याएव स्यात् । नास्त्यत्र तेजसः साधर्म्यम् ।
 विधर्म्यत्वस्ति । पृथिव्यास्तु साधर्म्याणि गुरुत्वादीनि भूयांस्युपलभ्यन्ते ।
 सोऽयं भूम्ना व्यपदेशस्तत्त्वान्तरसमाचारात् प्रतिपत्तव्यः ।

वाष्पभावानिष्यत्तेस्तदनुच्छेदः । वक्त्रिणा नुद्यमानाः खल्वपो-
 वाष्पभावमापन्नाऊर्द्धमारोहन्ति । वाष्पभावापत्तौ चापामनवस्था-
 तात् तदाश्रयं द्रवत्वमुच्छिद्यते । सुवर्णे च यत् द्रवत्वमुत्पन्नं नोच्छि-
 द्यते, तत् खलु सुवर्णस्य वाष्पभावानिष्यत्तेः । लघीयमां खल्वपां
 जसा वलवता नोदनेन वाष्पभावानिष्यत्तिः । सुवर्णस्य तु गुरुत्व-
 विशेषोवाष्पभावमवरुणद्धि । तस्मात् द्रवत्वस्यानुच्छेदः । आश्रयोच्छे-
 दद्धि तदुच्छेदोऽप्यु भवतीति । अथापि खल्वग्निसंयोगोद्रवत्वहेतुन

सएव तस्योच्छेदकः । व्यतिरेकोहि तस्य द्रवत्वोपरमहेतुरिति । प्रत्यक्षञ्चैतन्न शक्यमपक्नोतुम् । सर्पिरादावपि नाग्निमंयोगात् द्रवत्वं नश्यति किन्तु अग्निनोदनात् द्रवाणामेव सर्पिःशानां वाय्वभावेनापगमात् दुच्छेदाभिमानदति । वलवता त्वग्निना भूयसासंयोगे वेगातिशये नाग्नेर्गुरुत्वप्रतिबन्धस्यावजयात् सुवर्णांशानामप्यपगमेन द्रवत्वोच्छेदो भवति इति ।

तैजसं गन्धानुपलब्धेः । न वै खल्वगन्धा पृथिव्यस्ति, न च सुवर्णे गन्धउपलभ्यते, तस्मात् तैजसं सुवर्णं न पार्थिवमिति । तत्राप्यवश्यम्भावादहेतुः । तेजस्त्वेऽपि सुवर्णस्यावश्यं तच्च पृथिव्या भवितव्यम् तथा हि गुरुत्वादिकमस्य क्रियते । न च तत्रावश्यं भवन्त्याः पृथिव्याः गन्धउपलभ्यते । नचागन्धा पृथिव्यस्ति । तस्माद्गन्धानुपलब्धेरित्यहेतुः । अश्लकाचादिगन्धानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः । यथा पार्थिवस्याश्लनः काचादेश्च गन्धोऽनुपलभ्यते, स हि तेष्वभिभूयते । तथा पार्थिवस्य सतः सुवर्णस्यापि गन्धोऽनुपलभ्यते इति । तेजस्त्वे तु तमसि तद्रूपोपलब्धिप्रसङ्गः । पार्थिवरूपेणाभिभवाद्धि तदनुपलब्धिं मन्यते अभिभवश्च वलवत्सजातीयग्रहणकृतमग्रहणमिति । तमसि चैतन्नोपपद्यते । वलवत्सजातीयसंबन्धमात्रमभिभवदति चेद्धेतुवचनम् रात्रावप्युल्काप्रकाशस्याग्रहणप्रसङ्गश्च । तदानीमपि सौरेण तेजसा संसृष्टाविशेषात् । सौरेण तेजसा खल्वृक्षादीनां रात्रौ प्रकाशदति । एतेन रजतादिकं व्याख्यातम् ।

यस्य दैवतरेतसः परिणतिरेतदिति स्मार्त्तल्लिङ्गात्तेजस्वं मन्यते । तस्य रुद्राश्रुणः परिणतीरजतमिति नैगमाल्लिङ्गात् करकादिवज्ज

त्वप्रसङ्गः । प्राप्तिरहितमन्यार्थदर्शनमसाधकमन्यत्रापि समाप्तम् ।
 रितसोऽपि तेजस्त्वं न प्रमाणत उपलभ्यते इति । एतेन अग्नेरपत्यं
 प्रथमं हिरण्यमिति नैगममपि लिङ्गं व्याख्यातं वेदितव्यम् । तस्य चाग्ने
 रापदिति नैगमास्तिङ्गान्तरादपामपि तेजस्त्वं प्रसज्येत । यस्तु सर्पिरा-
 द्वीनां पृथिवीत्वं चष्वादीनाञ्च तेजस्त्वमिति प्रतिजानीते, तस्यैतत्
 शयक् सूत्रणमाचार्यस्य । यथा हि सर्पिरादीनामग्निसंयोगात् द्रव-
 त्वमग्निः सामान्यं पार्ष्णिवाणां, तथा चष्वादीनामपि द्रवत्वमग्नि-
 संयोगादग्निः सामान्यम् । तस्मात्तदपि पृथिवी भवितुमर्हति । दृष्टं
 हि पार्थिवस्य सर्पिरादेरग्निसंयोगात् द्रवत्वमग्निः सामान्यम्, तथा
 वेदमिति । यस्यापि तेजस्त्वं, तस्यापि सामान्यमेव द्रवत्वमग्निगिति ।

पृथिव्यग्नेजांसि प्रत्यक्षाणि द्रव्याणि । नैतेषु स्वरूपतः परीक्षा प्रव-
 र्त्तते । वायुस्तु द्रव्यं स्वरूपतोऽपि परीक्षणीयम् । श्रूयते खल्वत्र
 विप्रतिपत्तिः । अतोलिङ्गेनैव साधयितुं दृष्टं तावत्लिङ्गमुदाह्रियते निद-
 र्शनार्थम् । दृष्टसामान्याद्धि सिद्धिरदृष्टस्येति ।

**विषाणी ककुदान् प्रान्तेबालधिः सास्त्रावानिति
 गोत्वे दृष्टं लिङ्गम् ॥ ७ ॥**

विषाणेन गोत्वमनुमीयते, ककुदा, प्रान्तेबालधिना, सास्त्रया चेति
 विषाणादयोगोत्वस्यानुमितौ दृष्टं लिङ्गम् । विलक्षणं खलु विषाणं
 गोत्वे लिङ्गं विलक्षणद्वय धूमेवक्तैः । प्रान्ते यत्राधीयन्ते बालाः, सोऽयं
 प्रान्तेबालधिः पुच्छविशेषोगोत्वे लिङ्गमिति । एवन्तावत् लिङ्गमनु-
 मितौ हेतुरित्युदाहृत्य वायोरनुभापकं लिङ्गमुपादीयते,—

स्पृशश्च वायोः ॥ ८ ॥

अनुमितौ लिङ्गमिति प्रकृतम् । शब्दधृतिकम्प्याश्चेति चार्थः । योऽयं विलक्षणः स्पर्शाऽनुभूयते, स गुणत्वात् किञ्चिद्द्रव्यमाश्रयति । गुणरूपादयः किञ्चित् द्रव्यमाश्रयन्तोदृष्टाः, गुणश्चायं स्पर्शइति तदाश्रयोद्रव्यमनुमीयते । कोष्ठस्य वायोर्महता प्रयत्नेन प्रेरितस्य कण्टताल्वादितिघातोभवति, प्रतिहन्यमानोवायुराकाशे शब्दमुत्पादयति । बलवता प्रयत्नेन दुग्दुभिरभिहन्यमानः तत्स्थस्य वायोः प्रतिघातेनाकाशे शब्दमुत्पादयति । ऊर्ध्वस्थस्य गुरुद्रव्यस्याधःपतनेन तत्स्थवायोः प्रतिघातादाकाशे शब्दस्योत्पत्तिरिति । प्रेरणादभिघाताच्च वायौ गतिकर्मविशेषः प्रादुर्भवति । ततोवेगउत्पद्यते । यावच्च वेगकारितोवीचीतरङ्गवद्गतिकर्मविशेषः प्रादुर्भवति, तावच्छब्दसन्तानउत्पद्यते । वेगोपरमे चोपरमस्तस्य भवति । अतएवानुवातं दूरस्थस्य शब्दोपलब्धिर्वगतारतम्याच्च शब्दतारतम्यमिति । मूले चास्य प्रयत्नो गुरुद्रव्यप्रतिघातो वा । अतः सर्वदा गतिमानपि वायुर्न सर्वदा शब्दोत्पत्तौ निमित्तं भवति ।

यस्य दृष्टनिमित्तव्यतिरेकेण पर्णादीनां शब्दसन्तानस्तेन तन्निमित्तं वायुरनुमीयते । स्पर्शवद्देगवद्द्रव्याभिघातकारितो हि सः । दण्डाभिघातात् खलु भेरीशब्दउत्पद्यमानोदृष्टः, तथाचायमिति । वायुप्रेरितानां दण्णादीनां मेघादीनाञ्च नभसि धृत्या वायोरनुमानं भवति । स्पर्शवद्देगवद्द्रव्यसंयोगनिमित्ता हीयं पयसि नौकादौ दृष्टेति । शाखादिकम्पेन च तन्निमित्तं वायुरनुमीयते । श्रोतसा हन्यमानस्य हि वेतसवनस्य कम्पोदृष्टइति ।

अथ मन्येत, योऽयं स्पर्शः स दृष्टानामेव पृथिव्यग्नेजसां कस्यचित्त्वादिति, तच्च नैवं मन्तव्यमित्याह,—

न च दृष्टानां स्पर्शइत्यदृष्टलिङ्गोवायुः ॥ ९ ॥

न वै खल्वयं स्पर्शोदृष्टानां पृथिव्यप्तेजसां भवितुमर्हति । कस्मात् ? विलक्षणत्वात् । पृथिव्यादिस्पर्शविलक्षणो ह्ययमिति । रूपशैत्यौष्णानाद्या-
मुपलब्धेः । स्पर्शमात्रमुपलभ्यते, न रूपम् । स्पर्शोऽपि न शीतो न
खल्वप्युष्णः, किन्तु विलक्षणो निपुणसंवेद्य इति । पूर्वकाये चोपलब्धेः ।
पूर्वकाये चासौ विलक्षणः स्पर्श उपलभ्यते, न तत्र पृथिव्यादिकमस्तीति
न दृष्टानामयं स्पर्शः । तस्माददृष्टलिङ्गोवायुः । न ह्यस्य लिङ्गं स्पर्शो
दृश्यते इति । सोऽयं वायुः,—

अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम् ॥ १० ॥

द्रव्यं यन्न भवति तदद्रव्यम् । अद्रव्यवांश्च वायुः तस्मात् द्रव्यम् । वायौ
खल्वद्रव्यं स्पर्शो वर्तते इति । अथापि खल्वद्रव्यं भावो द्रव्यगुणकर्मसु
वर्तते इति गुणः कर्म च द्रव्यं स्यादित्यत आह,—

क्रियावत्त्वाद्गुणवत्त्वाच्च ॥ ११ ॥

न ब्रूमोऽद्रव्यं भावोऽस्मिन् वर्तते इति वायुर्द्रव्यमिति । किन्त्वद्रव्यं
क्रिया गुणश्चास्मिन् वर्तते इति वायुर्द्रव्यमिति । क्रियागुणाभ्यां हि द्रव्यं
लक्ष्यते न भावेन । न वै क्रिया गुणश्च गुणेषु वर्तते कर्मसु वेति । सत्यपि
भावस्य संख्यादेश्च गुणत्वे द्रव्यगुणकर्मवृत्तित्वे च विशेषविवक्षया वैजा-
त्यादुच्यते, क्रियावत्त्वाद्गुणवत्त्वाच्चेति ।

अद्रव्यत्वेन नित्यत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

स्थूलस्य वायोरुपादानं सूक्ष्मोवायुर्न द्रव्यवानिति नित्यत्वं मस्योक्तं

भवतीति सूक्ष्माणां पृथिव्यादीनां साधारणं वचनम् । अद्यापि प्रागुत्पत्तेरुत्पन्नः स्थूलोवायुरवान्तरसर्गप्रलयेष्ववस्थानात् न पुनरिदानीं कारणद्रव्यादुत्पद्यते इति व्यवहारदशायामद्रव्यत्वात् नित्यत्वमस्योक्तं भवति ।

नित्यस्य सतोऽनुपलब्धिनिमित्तानुपपत्तेः सर्वदोषलब्धिप्रसङ्गः । न वै खलु सर्वदा वायुरुपलभ्यते । न च नित्यस्य सतोवायोरनुपलब्धिनिमित्तमुपपद्यते । यदि वै उपपद्येत, तस्योपलब्धिः स्यात् । न त्वुपलभ्यते । तस्मात् सर्वदोषलब्धिप्रसङ्गः । ततोयेयं कादाचित्की वायोरुपलब्धिः सा नोपपद्यते । अनित्यस्य खल्वसतोऽनुपलब्धिरुपपद्यते इति । चलत्वादहेतुः । खलोहि वायुर्नैकत्र चिरमवतिष्ठते देशाद्देशान्तरमपसर्पति । यदा खल्वयमुपलभ्युः सविधं प्रत्यासीदति, तदोपलभ्यते । यदा त्वपसरति, न तदोपलभ्यते इति । यस्यान्योवायुराशिरभितः पृथिवीं वर्तते, येनायं लोकः प्राणिति, स खलु स्पृष्टोऽपि सर्वकालमल्पत्वान्नोपलभ्यते । तस्मात् नित्यस्य सतोऽनुपलब्धिनिमित्तानुपपत्तेरित्यहेतुः ।

न चैतन्मन्त्रव्यं नित्यस्यैकस्यायं वायुराकाशवत्, तत्रैवंसत्येकस्यापसर्पणमन्यस्यचोपसर्पणमित्येतन्नोपपद्यते इति । अनेके हि वायवः । कथा युक्ता ? उच्चावचोपलब्धेः । अनेकप्रकारः खलु वायूरुपलभ्यते मन्द-स्त्रीब्रोमध्यमश्चातो नाद्यमेकोभवति । अद्यापि खल्वेतत्,—

वायोर्वायुसंमूर्च्छनं नानात्वलिङ्गम् ॥ १३ ॥

वायुसंमूर्च्छनं नाम विरुद्धदिक्क्रिययोर्वैगवतोर्वाव्योः सन्निपातः । या चेयं वायुप्रेरितानां तृणादीनामूर्गगतिरुपलभ्यते, सा खलु वायु-

संमूर्च्छनादुत्पद्यते । संमूर्च्छितोवै वायुर्द्ध्वं गच्छन् तृणादिकमर्द्ध्वं
गमयति । विरुद्धदिक्क्रियथोर्नदीश्रोतसोः संमूर्च्छनादपां तत्संसृष्टानां
तृणादीनामर्द्ध्वगमनं दृष्टम्, तथाचैतदिति । तदेवं तृणादीनामर्द्ध्वं
गमनात् तन्निमित्तं वायोः संमूर्च्छनमनुमीयते, ततोवायुनानालमिति ।

न वै खलु भोः स्पर्शादिभिलिङ्गैर्वायुरनुमीयते । द्रव्यं हि किञ्चिदेतै
स्तदाश्रयोऽनुमीयते । न च यदनुमीयते, वायुर्नाम तद्भवति । तच्च,
षाट्पदं भवति उपलब्धिलिङ्गात् योऽनुमीयते स वायुविति, तादृगे
तद्भवति स्पर्शादिभिलिङ्गैर्योऽनुमीयते स वायुरिति । न च वायुर्नाम
द्रव्यं प्रत्यक्षम् । अदृष्टलिङ्गादि स इत्याह,—

वायुसन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाददृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥ १४ ॥

यदा वै वायुः सन्निकृष्यते, तदापि नैवासौ प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । तस्मात्
। तच्च दृष्टं लिङ्गमस्ति । न चात्र लिङ्गलिङ्गिभावः प्रत्यक्षेण शक्यो-
द्दीतुम् । यत्र लिङ्गं लिङ्गी चेत्येतत् द्वयं प्रत्यक्षं, तत्रैतत्स्यात् । नत्वे
। दस्ति । कस्मात् ? सत्यपि वायुसन्निकर्षे वायोः प्रत्यक्षाभावात् । तस्माद्
। दृष्टलिङ्गोऽयमिति । अथ मन्येत, कार्येण कारणानुमानवदेतत्स्यात् ।
। त्वं हि स्पर्शः कारणश्चास्य वायुरिति । पार्थिवेन चोदञ्चनादिना
। त्वं वस्य कारणस्यानुमानं दृष्टमिति । तच्च नैवं भवति । द्रव्यं द्रव्य-
। त्वभमाणं सजातीयमारभते इति पार्थिवेन पार्थिवस्यानुमानमुपपद्यते ।
। त्वगुणयोस्तु नैवम् । गुणेन हि स्पर्शेन तदाश्रयो द्रव्यमनुमीयते इति ।

सामान्यतोदृष्टाच्चाविशेषः ॥ १५ ॥

सामान्यतोदृष्टाच्चानुमानान्न विशेषः सिध्यति । स्पर्शेन हि तदा-

अथस्य द्रव्यस्यानुमानं भवति न वायोः । त्रिविधं खल्वनुमानमुक्तं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टञ्चेति । यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते मेघोन्नत्या भविष्यति दृष्टिरिति, तत् पूर्ववदनुमानम् । यत्र कार्येण कारणमनुमीयते पूर्वोदकविपरीतोदकेन नद्याः भूता दृष्टिरिति, तत् शेषवदनुमानम् । अथापि खलु प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाने संप्रत्ययः शेषः, ततः शेषवदिति । गुणस्य स्पर्शस्य द्रव्याश्रितत्वे सिद्धे प्रसक्तस्य पृथिव्याद्याश्रितत्वस्य प्रतिषेधे गुणकर्मणोरप्रसङ्गाच्छिष्यमाने द्रव्यान्तरे वायो संप्रत्ययइति । सामान्यतोदृष्टं खल्वेकत्र दृष्टयोरेकस्य दर्शनादन्यस्यानुमानम् । यथा देवदत्तादिदेशान्तरसंबन्धोऽग्रज्यापूर्वकोदृष्टः, ततश्चन्द्रार्कयोरपि देशान्तरसंबन्धोऽग्रज्यापूर्वकइत्यनुमानमिति । तत्रैवं सति, पूर्ववतः शेषवतञ्चेति चार्थोऽमन्तव्यः । अथापि खलु यत्र साध्यसाधनयोः संबन्धग्रहणाद्भवत्यनुमानं पूर्ववन्नाम तत् । यत्र तद्व्यतिरेकयोस्तत् शेषवत् । यत्र चोभयथा प्रवृत्तिस्तत् सामान्यतोदृष्टमिति । अथापि खल्व्वाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति द्विविधमनुमानं, कचिद्विशेषतोदृष्टं कचिच्च सामान्यतोदृष्टमिति । यत्र विशेषतोदृष्टं लिङ्गं भवति लिङ्गं लिङ्गी चेत्थेतत् द्वयं यत्र प्रत्यक्षं, तत्र विशेषतोभवत्यनुमानम् । सामान्यतोदृष्टाच्च न गम्यते विशेषः ।

तस्मादागमिकम् ॥ १६ ॥

वायुरेतद्द्रव्यमित्येतदागमिकं मन्तव्यमित्यागमस्य स्वतन्त्रप्रमाणभावमनभ्युपगच्छतोऽन किञ्चित् समाधानमिति प्रत्यवतिष्ठमानमुपहसन्निवेदमाह,—

संज्ञाकर्म त्वस्मदिशिष्टानां लिङ्गम् ॥ १७ ॥

तुशब्दात् पक्षोव्यावर्त्यते । स्पर्शेन तदाश्रयस्य द्रव्यस्थानुमाने न वेप्रतिपत्तिः । किन्तु तद्द्रव्यं वाय्वभिधानमन्याभिधानं वेति संज्ञायां विप्रतिपत्तिः । संज्ञा त्वस्माकं न कर्म । अस्मत्तोविलक्षणानां बल्वेतस्लिङ्गम् । परीक्षैव वस्तुनामस्मादृशानां कर्म । संज्ञा त्वस्मदि-
क्षणेर्लौकिकैरपि क्रियते । इदमस्ति नास्तीति परीक्षकैर्निर्णयतेऽर्थे
लौकिकैरपि बह्व्यः संज्ञास्तत्र सन्निवेश्यन्ते । असाधारणोऽपि वस्तुधर्मा-
पदेशनिमित्तम् । तन्निर्णयश्च न परीक्षकेभ्योऽन्यस्मात् । संज्ञा त्वन्य-
मादपीति । यच्चैतत् स्पर्शादिभिरिन्द्रियैरनुमितं द्रव्यं, तत् खलु वातीति
वायुः स्पृश्यते इति स्पर्शेन प्राणित्यनेनेति प्राणः अशितपीतादिसमीक-
णात् समानदत्त्यादि यथाविषयमाख्यायते । अथापि खल्वेतत्
संज्ञाकर्म अस्माकमस्मदिशिष्टानाञ्च लिङ्गमिति । अथापि खल्वस्मदिशि-
ष्टानां योगिनां लिङ्गमिति लोकसामान्यमिवात्मजि मन्यते इति
लौक्यं भगवतः सूत्रकारस्य । अथापि खल्वियं संज्ञा अस्मदिशिष्टैरपि
क्रियते इति कुत एतत्प्रतिपत्तव्यम् ?

प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षं खल्वद्यतनाग्रपि संज्ञां कर्तुं प्रवर्त्तन्ते, किमत्रानुमानेन ।
अक्षपूर्वकं खल्वनुमानमिति पूर्वाऽप्येवमिति शक्यमनुमातुम् । दृश्यते
वेवमिति । अथापि खल्वसाधारणैर्वस्तुधर्मैः संज्ञाकर्मणः प्रवृत्तिरिति
अक्षुपलभ्यते तच्च शक्यमस्मदिशिष्टैः कर्तुमिति । अवसिता वायु-
प्रीक्षा । आकाशमिदानां परीक्ष्यते ।

निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् ॥ १९ ॥

आकाशो ह्यवकाशं ददाति । ततो निष्क्रामति प्रविशति च । यत्र चावकाशो नास्ति न तत्रैते भवतः । तस्मादनुमीयते अस्याकाशं यदवकाशं ददातीति । अस्य प्रत्यवस्थानम् ।

तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्मणः ॥ २० ॥

निष्क्रमणं प्रवेशनञ्चेति द्वयं न लिङ्गमाकाशस्य । कस्मात् ? एकद्रव्यत्वात् कर्मणः । कर्म खल्वेतत् निष्क्रमणं प्रवेशनञ्चैकस्मिन् द्रव्ये समवैति; यन्निष्क्रामति प्रविशति च, न त्वेतदाकाशेऽपि समवैतीति नैतदाकालस्य लिङ्गम् । इतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् ।

कारणान्तरानुकृतिवैधर्म्याच्च ॥ २१ ॥

यानि कारणान्तरान्यनकल्पन्ते कार्यान्तरेषु, तेषां वैधर्म्याच्च तदलिङ्गमाकाशस्य । नियतपूर्वभावो हि कारणानां धर्मः । सर्वकालञ्चाकाशं विद्यते, न तस्य पूर्वभावनियमः शक्यो निश्चेतुम् । न चैतस्य व्यतिरेकोऽस्ति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां हि कारणभावावगतिः । यदि वै कारणमाकाशं भवेत्, ततो व्यतिरेकाभावात् सर्वदा कर्मेत्युच्येत । असर्वगतत्वं वा आकाशस्य स्यात् । तत्र यादृगिदं भवति द्रव्यं लिङ्गमाकाशस्य, तादृगेतद्भवति निष्क्रमणं प्रवेशनञ्च लिङ्गमाकाशस्येति अस्योत्तरम् ।

संयोगादभावः कर्मणः ॥ २२ ॥

तदलिङ्गमिति न भवति प्रतिषेधः । कस्मात् ? कर्मणः संयोगात् ।

कर्म हि क्रिया । सा च धात्वर्थः फलं व्यापारश्चेति द्वयी । तत्र, व्या-
पारोयन्त्रिकामति प्रविशति च तस्मिन् समवैति । फलन्तु संयोग-
प्राकाशेऽपीति भवति लिङ्गमाकाशस्य । अथापि खल्वकाशः सर्व-
गतोऽपि न सर्वत्र कर्मात्पत्तिनिमित्तम् । मूर्त्तिमता द्रव्येण संयोगात्
खल्वकाशस्यावरोधोभवतीति न तत्र कर्मात्पद्यते । यस्तु सर्वदा सतो
यतिरेकाभावात् पूर्वभावनियमोन शक्योनिश्चेतुमिति प्रतिजानीते,
स्यात्मनोऽपि न कारणभावः प्राप्नोति । अवकाशकारिता कर्मनि-
श्चित्तिरिति प्रत्यक्षमेतत् । ततोयथा मूर्त्तिसंयोगाभावास्तत्र हेतुरेव
प्राकाशेऽप्यवकाशनिमित्तं हेतुर्भवति विशेषोवा वक्तव्यः । न त्वसावस्ति ।
स्मादुभयं हेतुरिति । अवकाशेन हि सोऽनुमीयते । यस्यायमुप-
लभ्यते शब्दः, सोऽप्याकाशस्य लिङ्गं भवति । कथा युक्त्या ? यस्मात् ।

कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणोदृष्टः ॥ २३ ॥

पृथिव्यादीनां रूपादयोगुणः कारणगुणपूर्वकादृश्यन्ते । शुक्लेभ्य-
स्तन्तुभ्यः शुक्लः पटउत्पद्यते, कृष्णेभ्यः कृष्णोलोहितेभ्योलोहित-
त्वादियथाविषयं वेदितव्यम् ।

कार्यान्तराप्रादुर्भावाच्च ॥ २४ ॥

कार्यगुणः कारणगुणपूर्वक इति प्रकृतम् । न वै खलु कार्यान्तरं
कारणगुणाद्विजातीयोगुणः कार्यं प्रादुर्भवति । न शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्य-
स्तपन्नस्य वाससः कृष्णं रूपमुत्पद्यते, न कृष्णेभ्योरक्तं, न रक्तेभ्यः
शुक्लमिति । तदेवं कार्यान्तराप्रादुर्भावाच्च प्रतिपद्यामहे कारणगुण-
पूर्वकः कार्यगुण इति । तदेवमुपलभ्यमानः शब्दोऽपि कारणगुणपूर्वक-
इति भवति प्रतिपत्तिः । सोऽयम्,

शब्दः स्पर्शवतामगुणः ॥ २५ ॥

स्पर्शवतां पृथिव्यग्नेजोवायूनां गुणेन भवति । कस्मात् ? गुणान्तर-
 प्रादुर्भावाभावात् । न हि पृथिव्यादीनां कारणेषु शब्दोविद्यते इति ।
 कारणक्रमादिति चेन्नाप्रत्याख्यानात् । अथ मन्येत, सूक्ष्मेष्वपि पृथिव्या-
 दिषु कारणक्रमेण शब्दोविद्यते, आकाशाद्वायोर्वायोरग्नोरग्नरपामग्न-
 पृथिव्याश्चोत्पत्तिरिति । तच्च नैवं मन्तव्यम् । कस्मात् ? अप्रत्याख्यानात् ।
 न खल्वेवं शब्दस्य मूलकारणमाकाशं शक्यं प्रत्याख्यातुम् । वाय्वादिषु
 शब्दानुपपत्तेः । आकाशकारितोहि तेषु शब्दः इति । तारमन्दभावे-
 पलब्धेऽपि । एकस्मिन्नेवाश्रये तारमन्दादिभावेन शब्दउपलभ्यते । पृथि-
 व्यादिविशेषगुणास्तु रूपादयो नैवम् । तस्मान्न पृथिव्यादिविशेषगुण-
 शब्दः । न च वायोरयावद्द्रव्यभावात् । अस्तु वायुगुणः शब्दः,
 वायुकारिता हि शब्दोत्पत्तिरिति । एवं सति स्पर्शवत् शब्दोऽपि यावत्
 द्रव्यं भवेत् । न च भवति । कथं ज्ञायते ? प्रतिवातं दूरादनुपलब्धेः ।
 यदि वै भवेत्, येयं वायोः प्रातिकूल्येन वर्त्तमानस्योपलब्धुर्दूरात्
 शब्दस्यानुपलब्धिः, सा नोपपद्यते । स्पर्शवदसावपि ह्युपलभ्येत । न चो-
 पलभ्येत । तस्मादनुमीयते न यावत् द्रव्यं शब्दोभवतीति । अथापि खलु
 द्वितीयक्षणे प्रणाशात् न यावत् द्रव्यं भवति शब्दइति । तस्मान्न वायु-
 गुणइति । वायुविशेषगुणोहि स्पर्शोयावत् द्रव्यं भवतीति । एकैकविशेष-
 गुणाश्च पृथिव्यादय इति शब्दविशेषगुणस्य द्रव्यस्यानुमानं भवति ।
 क्रमाद्गुणोपचयदर्शनाच्च द्विगुणोऽपि वायुरूपचितगुणइति भवति
 प्रतिपत्तिरतोऽनुपचितगुणस्याकाशस्यानुमानमिति ।

परञ्च समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनो-
गुणः ॥ २६ ॥

परञ्च खल्वयं शब्दः समवेति न त्वात्मनि । श्रूयते हि शब्देन त्वात्म-
गुणवदुपलभ्यते । यदि वै समवेयात्, बधिरोऽप्युपलभेत । सुखीतिवत्
शब्दवानिति च प्रतिपद्येत् । जडश्चैवमात्मा स्यात् । एकैकवहिरि-
न्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत् पृथिव्यादि द्रव्यं जडं दृष्टम् । तथाचाय-
मिति । तस्मान्नात्मगुणः शब्दः । न च मनोगुणः । प्रत्यक्षत्वात् ।
अनसस्तु गुणान् प्रत्यक्षाः । तस्य महत्त्वाभावात् । प्रत्यक्षश्च शब्दइति ।
सुखादीनान्त्वात्मनि भासमानानां प्रत्यक्षेणोपलभिरिति । तस्मात्

परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्य ॥ २७ ॥

पारिशेष्यात् शब्देनाकाशमनुमीयते । गुणः शब्दः किञ्चित् द्रव्य-
माश्रयति, यच्चायमाश्रयति तदाकाशमिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
कालादिक् चाकाशमेवति । यदयमन्येषां व्यतिरेकभाकाशे साधयति
न कालदिशोः, अथापि स्पर्शवदत्ममनसां न गुणइति प्रसाध्य पारि-
शेष्याच्छब्देन तदाश्रयस्याकाशस्यानुमानं मन्यते । तदेवमनुमितस्या-
काशस्य,

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ २८ ॥

क्रियावत्त्वाद्गुणवत्त्वाच्च द्रव्यत्वमद्रव्यत्वेन च नित्यत्वमिति ।

तत्त्वं भावेन ॥ २९ ॥

तस्य भावस्तत्त्वं भावेन व्याख्यातम् । भावएव विशिष्यमाणस्तत्त्व-

मिति । अथापि खल्वेकमाकाशं भाववदुपाधिभेदाद्भिद्यते इति । कुतः पुनरेकमाकाशमिति प्रतिपत्तिः ?

शब्दलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च ॥ ३० ॥

एकत्वे चाकाशस्य,

तदनुविधानादेकपृथक्त्वञ्चेति ॥ ३१ ॥

एकपृथक्त्वं खल्वेकत्वमनुविधत्ते इत्येकपृथक्त्वञ्च सिध्यतीति ॥

इति चन्द्रकान्तीये वैशेषिकभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्याद्य-

माङ्गिकम् ॥

—००७३००—

परीक्षितानि मञ्चेपेण गुणतः पृथिव्यप्तेजांसि । परीक्षितश्चाप्रत्यक्षो-
वायुर्गाकाशश्च । पृथिव्यप्तेजसां लक्षणानि गन्धादयदानीं परीक्ष्यन्ते ।
तत्र गन्धस्तावत् परीक्ष्यते । किमयमुपलभ्यमानोगन्धः पृथिव्याएव
विशेषगुणत्राहोस्वित् वाय्वादेरपीति । कुतः संशयः ? उपलब्धेरुभयथोप-
पत्तेः । येयं वायावप्सु च गन्धस्योपलब्धिः—सुरभिः समीरणोदुर्गन्ध-
मुदकमिति, सा किमुपाधिनिमित्ता स्वाभाविकी वेति नोपलभ्यते
विशेषः । यदि स्वाभाविकोऽपां वायोश्च गन्धः, यदि वा सूक्ष्मपृथिवी-
भागोपाधिनिमित्तः, उभयथाऽपि उपलब्धिरूपपद्यते । यस्तु पृथिव्या-
महन्ममानेषु वाय्वादिषु गन्धः, न तस्योपलब्धिरस्ति सूक्ष्मत्वात् । यस्तु प-
लभ्यते स्थूलगन्धस्तत्रायं विमर्शइति । उपाधिनिमित्तेयं पृथिव्यागन्ध-
स्याप्सु वायौ चोपलब्धिः । कस्मात् ? तदनुविधानादुपलब्धेः । यासु
खल्वप्सु दुर्गन्धस्योपलब्धिसास्वेव प्रयत्नपरिणुद्धासु दुर्गन्धवत्पार्थिवं

पगमात् न खल्वपि दुर्गन्धोपलभ्यते । पुष्पितमाराममावर्ज्य वाति
वायावनुवातस्थः सुरभिं गन्धमुपलभते न प्रतिवातस्थः । सेयमुपलब्धिः
पार्थिवांशमनुविधत्ते । तदनुविधानादनुमीयते पार्थिवोपाधिनिमित्ते-
यमस्य वायौ च गन्धस्योपलब्धिरिति । तत्र निदर्शनम् ।

पुष्पवस्त्वयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तराप्रादुर्भावो
वस्त्रे गन्धाभावलिङ्गम् ॥१॥

वस्त्रे तावत् पुष्पगन्धोपलभ्यते । पुष्पवस्त्वयोः सन्निकर्षे सति तु
पुष्पगन्धादपरोगन्धेन खल्वपि वस्त्रे प्रादुर्भवति, पुष्पेन संसृज्यमाने
वाससि पुष्पगन्धोपलभ्यते न गन्धान्तरम् । सोऽयं पुष्पवस्त्वयोः
सति सन्निकर्षे गुणान्तराप्रादुर्भावोवस्त्रे पुष्पगन्धाभावस्य लिङ्गम् ।
न खल्वसति पुष्पवस्त्वयोः सन्निकर्षे वाससि पुष्पगन्धस्योपलब्धिर्भवति,
सति च सन्निकर्षे पुष्पगन्धस्यैवोपलब्धिर्न गन्धान्तरस्य । तस्मादनुमी-
यते वाससि पुष्पगन्धानास्ति पुष्पोपाधिनिमित्ता तु तत्र तदुपलब्धि-
रिति । या च परस्तादुपलब्धिः साऽप्युपाधिनिमित्ता प्रदीपवत् । यथा
प्रदीपस्य सूक्ष्माश्रयवयाः परितः प्रसर्पन्तोवेक्ष्यनोऽभ्यन्तरं प्रकाशयन्ति,
तथा पुष्पस्य सूक्ष्मांशवाससि संसृष्टास्तत्र पुष्पगन्धोपलब्धिनिमित्त-
मिति । अप्रक्षयान्नेति चेन्नोपादानमात्रापगमात् । यदि पुष्पस्य सूक्ष्मा-
ंशा अपगच्छन्तोवाससि पुष्पगन्धोपलब्धौ निमित्तं भवति, सर्वेषामंश-
पगमात् कदाचित् प्रक्षीयेत पुष्पं, न च प्रक्षीयेत, तस्मान्नैव-
ति । तव नैवम् । कस्मात् ? उपादानमात्रापगमात् । कश्चित् खल्वं
पुष्पस्य उपलभ्यमानगन्धोपादानं न सर्व्वः । पर्युषितेष्वनुपलब्धेः ।

न खल्वपि पर्युषितेषु पुष्पेषु गन्धउपलभ्यते । कथञ्च नोपलभ्यते ? तदुपादानापगमात् । योवै खल्वंशः पुष्पस्य उपलभ्यमानगन्धोपादानं, सोऽयमंशोवायुना नृद्यमानस्तस्मादपगच्छति अन्यस्यांशोऽवतिष्ठते इति न द्रव्यस्य प्रत्ययोभवति । सोऽयं संयोगविशेषावस्थितः पुष्पांशो वायुना न खल्वपि शक्योनेतुमिति । एतेन सर्व्वे भावाव्याख्याताः । अथापि खलु तन्तुषु वस्त्रोपादानेषु न पुष्पगन्धोऽस्तीति न जातु चिद्वस्त्रे पुष्पगन्धः प्रादुर्भवितुमर्हति स्वाभाविकः । गुणान्तरप्रादुर्भावाभावात् । सोऽयं गुणान्तरप्रादुर्भावः सत्यपि पुष्पवस्तुयोः सन्निकर्षे वस्त्रे स्वाभाविकस्य पुष्पगन्धस्याभावे लिङ्गम् । यथाऽऽरामस्यपुष्पगन्धो न वाससीति । तदेवम्,

व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः ॥ २ ॥

पृथिव्यामेव स्वाभाविकोगन्धोऽन्यत्र त्ववादवुपाधिनिमित्तइति ।

एतेनोष्णता व्याख्याता ॥ ३ ॥

उष्णतापि क्वचिदुपाधिनिमित्ता क्वचिच्च स्वाभाविकी भवति । तच्च पृथिव्यामसु वायौ च योष्णतोपलभ्यते, उपाधिनिमित्तेयम् । स्वाभाविकी तु,

तेजसउष्णता ॥ ४ ॥

या चेयं शिलाशकलादिषु शैत्योपलब्धिरुपाधिनिमित्ता सा इति,

असुशीतता ॥ ५ ॥

व्यवस्थिता भवति । अग्नेजसेर्बुतक्रमेणाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति रूपा-

गुणान्तरमप्येवं स्वाभाविकमौपाधिकञ्च प्रतिपत्तव्यमिति । रूपादयो-
णाः पृथिव्यादीनां लक्षणानि, इमानि तु,—

**अपरस्मिन्नपरं युगपच्चिरं क्षिप्रमिति काललि-
ङ्गानि ॥ ६ ॥**

यमपेक्ष्य यस्योत्पत्तिरल्पेन तपनपरिस्पन्देनान्तर्धीयते तमपेक्ष्य
योऽपरः । अपरश्चापेक्ष्यान्यः पर इति प्रत्यनीकभावात्लभ्यते । तत्र
तत् द्रव्यं, योऽयमपरस्तेन तपनेन च संसृज्यते अपरस्य तपनक्रियया
संवन्धं करोति तपनपरिस्पन्दांश्च तत्रोपनयति, तत् द्रव्यं कालः । स
चित् कलयति । आत्मा तु चेतनः सर्वोपाधिविनिर्मुक्तोऽखल्वयन्यस्य
धर्ममन्यत्रोपनयति । अचेतनन्तु द्रव्यमन्यस्य धर्ममन्यत्रोपनयत् दृष्टं,
तथा पुष्पस्य गन्धं वायुरिति । एतेन परस्मिन् परं व्याख्यातम् ।
किञ्चित् कदाचित् स्पन्दते किञ्चित् कदाचिदित्यन्यपरिस्पन्दस्यान्यत्रो-
पनयन्तरेण परापरव्यवहारोऽनोपपद्यते इति । युगपदित्येकया
क्रियया भूयसामवच्छेदः । यत् द्रव्यं तथा क्रियया भूयसां संवन्धं
करोति भूयःसु चैनामुपनयति, तत् द्रव्यं कालः । चिरमिति क्रमेण
प्रगतीभिर्भूयसीभिरनियताभिः क्रियाभिर्यस्यावच्छेदस्तत्र प्रयुज्यते ।
क्षिप्रमित्यल्पीयसीभिः क्रियाभिः क्रियान्तरस्यावच्छेद इति । अस्य च,—

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ७ ॥

तत्त्वं भावेन ॥ ८ ॥

तदेतत् सूत्रद्वयं कृतमायं पुरस्तादिति ।

नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कालाख्येति ॥ ९ ॥

नित्येषु वस्तुषु प्रावृषेष्वादिव्यवहारो न भवति, भवति त्वनित्येष्विति तत्र कालः कारणमित्यनुमीयते । किञ्चित् प्रावृष्ट्युत्पद्यते किञ्चित् शरदि हेमन्तादौ च किञ्चिदिति । न खल्वनिमित्ता नियतकालमुत्पत्तिरिति कालो निमित्तमनुमीयते । वायौ तु प्रावृषेष्वादि व्यवहारस्तन्कालकारितधर्मान्तर्गभमाननिमित्तोभाक्कदिति । परीक्षितः कालः दिगिदानो परीक्ष्यते,—

इतद्दमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम् ॥ १० ॥

इतोऽवधिभूतादिदं दूरमन्तिकञ्चेति यस्माद्वस्तुनः प्रत्ययो भवति तद्वस्तु दिश्यं लिङ्गम् । तेन हि दिगनुमीयते । किं पुनस्तत् ? दूरत्वमन्तिकत्वञ्च । यदेतत् दैशिकं परत्वमपरत्वञ्चाख्यायते । ततो हि दूरमन्तिकमिति बुद्धिरुत्पद्यते । हिमालयावस्थितस्य वै पुरुषस्य विन्ध्यमपेक्ष्य पारिपात्रः परो भवति, पारिपात्रञ्चापेक्ष्य विन्ध्योऽपर इति । कस्मात् ? यस्मात् हिमालयविन्ध्ययोर्मध्ये यावन्तः संयोगास्ततो भूयांसः संयोगा हिमालयपारिपात्रयोर्मध्ये भवन्तीति । यच्चैतान् संयोगानुपनयति तत् द्रव्यं दिगिति । दिशश्च,—

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ११ ॥

तत्त्वं भावेन ॥ १२ ॥

आचार्यः प्रवृत्तिर्ज्ञापयति आकाशकालदिगाख्यमेकं द्रव्यमिति । यतोऽसौ महता प्रयत्नेनाकाशे स्पर्शवदात्ममनसां व्यतिरेकमाह न कालदिशोः । तयोस्तु न कस्यापि । आकाशे वचनात् खल्वनयोर्ह्यन्यते इति । यद्येकं द्रव्यं कथमाकाशं कालोदिगिति व्यपदेशभेदे भवति इत्यत आह,—

कार्यविशेषेण नानात्वम् ॥ १३ ॥

शब्दोत्पत्तिः क्रियासंयोगयोश्चोपनयदति कार्यविशेषाः, तन्निमित्त-
क्षकस्य व्यपदेशभेदः । यथैकस्य प्राणमृतः कार्यविशेषादाचार्यो
यजमानोयाजकदति । अस्त्वैकस्य द्रव्यस्य कार्यविशेषाद्भूपदेशभेदः दिश-
स्त्वैकेस्यान खल्वपि कार्यं विशिष्यते, संयोगोपनयोहि तस्याः कार्यं,
तत्कथं प्राच्यादिव्यपदेशभेदोभवति ? उपाधिभेदादित्याह,—

आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतोभूताच्च प्राची
॥ १४ ॥

यः खल्वादित्यस्य सृष्टिकाले पूर्वं भूतः प्रथमः संयोगः, यश्च तस्यै
शान्तं गतस्य पुनरुद्देष्टो भविष्यन् प्रथमः संयोगः, यश्च पुनरुद्देष्टो
भवन् प्रथमः संयोगः, स येनावच्छिद्यते सा प्राची । प्राक् खल्वस्यामा-
दित्योऽञ्चतीति । यथोपाधिविशेषात् प्राचीव्यवहारः,—

तथा दक्षिणा प्रतीच्यदीची च ॥ १५ ॥

तथैवोपाधिविशेषादक्षिणादिव्यवहारदति । अञ्चतः खल्वादित्यस्य
क्षिणोऽंशो याऽवच्छिद्यते सा दक्षिणा दिक् । पूर्वाभिमुखः खल्वा-
दित्योऽञ्चतीति । यस्याश्च दिशः प्रातिकूल्येनादित्योऽञ्चात् सा प्रतीची ।
पूर्वाभिमुखोभ्रमन् खल्वादित्यः पश्चिमां दिशं पृष्ठतः कुर्वन्ञ्चतीति ।
यस्यां दिशूर्ध्वमादित्योऽञ्चति सा दिग्दीची । उदीच्यां खल्वादित्यः
ध्रुव्याज्झं दूरमञ्चतीति । एतेन मथुरावस्थितस्य प्रयागे प्राची
व्यवहारः, काश्मिरवस्थितस्य तत्रैव प्रतीचीव्यवहारश्च व्याख्यातः । मथुराया
वस्थितस्य यस्यां दिशि प्रयागोभवति, तथा खल्वादित्यस्य प्रथमः

संयोगस्तस्यावच्छिद्यते । काश्यवस्थितस्य च यथा प्रयागोऽवच्छिद्यते
तस्याः प्रातिकूल्येनादित्योऽञ्चतीति ।

एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि ॥१६॥

द्वयोर्द्वयोर्दिशोलक्षणसाङ्गर्थेण दक्षिणापूर्वादयोविदिशोभवन्ति ।
यस्मात्पतति सा दिगूर्द्धा, यत्र पतति सा दिग्धइति । आकाशकाल
दिगाख्यमेकं द्रव्यमिति परतोनिर्दिष्टायादिशउपाधिभेदाद्भूपदेशभेद-
वचनेनैव कालाकाशयोरपि तथैव व्यपदेशभेदमुक्तं मन्यते सूत्र-
कारः । तत्र यस्योत्पत्तिमारभ्य यावद्दिनाशं यः कालः स तस्य भवन्,
प्रागुत्पत्तेः स भविष्यन्, परतस्तु विनाशात् स एव भूतइति । तदेवं
यदा द्रव्यं वर्तते स तस्य वर्तमानः कालः, यदोत्पत्त्यते स भविष्यन्,
यदोपरतं भोऽतीतइति । यदोत्पद्यते स क्षणः, द्वौ क्षणौ लवइत्यादि
यथाविषयं वेदितव्यम् । कथमस्मिन्नर्थे सुत्रं न दृश्यते । शैली ह्येषा
भगवतः सूत्रकारस्य यदयं किञ्चिदर्यात् प्रज्ञापयति किञ्चिच्च साक्षादु-
पदिशति इति ।

एकमेव द्रव्यमाकाशं कालादिक् चेत्यतिरिक्ताकाशसिद्धौ कृत-
प्रयत्नः सूत्रकृदुपरराम । शब्दस्तत्र लिङ्गम् । तच्चैतत् तदा भवति
यदि शब्दोगुणः स्यात् । तच्च नैवं मन्तव्यम् । श्रूयते खस्वत्र विप्रति-
पत्तिरिति । अतोलिङ्गभूतस्य शब्दस्य गुणभावइदानीं परीक्ष्यते ।
नैवस्वेदुपेक्ष्य स्थानवन्तमात्मानं कथमप्रस्तुतस्य शब्दस्य परीक्षाया-
माचार्यः प्रवर्तते इति । तत्रानिमित्तः संशयेन खस्वपि निर्णयस्याङ्गं
भवतीति संशयनिमित्तं तावदभिधत्ते,—

सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च संशयः

॥ १७ ॥

योधर्मोदयोः समानस्तस्योपलब्धेर्विशेषस्य चानुपलब्धेस्तस्मिन् संशयोभवति । योवै खलु विशेषः स्मर्यते स चेन्नोपलभ्यते धर्मिणि, तदा तत्र संशयोभवति । तदुपलब्धौ संशयोनिवर्त्तते । दूरात् स्थाणुं पश्यन् खल्वयं पुरुषः सन्दिग्धे योऽयं दूरात् दृश्यते स स्थाणुर्वा भवेत् पुरुषोवेति । समानमनयोर्धर्ममारोहं परिणाहञ्चोपलभे विशेषञ्चानयोः पूर्वदृष्टं नोपलभे इति । यद्वै विशेषं वुभत्समानस्य किं स्विदित्यनवधारणं ज्ञानं स संशयइति । सामान्यप्रत्यक्षस्योदाहरणम्,—

दृष्टञ्च दृष्टवत् ॥ १८ ॥

दृष्टं स्थाणादि, दृष्टं यदारोहपरिणाहादि तद्युक्तं हि भवति । अतो दूरात् दृष्टे स्थाणादौ, स्थाणुपुरुषादेः समानयोधर्मः पूर्वं दृष्टआरोह परिणाहादिस्तद्युक्ते संशयउत्पद्यते किं स्मित् स्थाणुरारोहस्मित् पुरुष इति । समानं ह्यनयोर्धर्ममुपलभ्यते । तदेतत् दृष्टारोहादिमत् दृष्टं स्थाणादि संशयहेतुरिति । अथ विशेषाप्रत्यक्षस्योदाहरणम्,—

यथादृष्टमयथादृष्टत्वाच्च ॥ १९ ॥

येन खलु विशेषेण वक्रकोटरादिना करचरणादिना च स्थाणु पुरुषश्च दृष्टः तस्यायथादर्शनाच्च संशयउत्पद्यते । स्थाणौ पुरुषे च योविशेषः पूर्वमुपलब्धस्तस्मिन् नोपलभे, सोऽयं स्थाणुः पुरुषोवेति । यथा खलु स्थाणादि पूर्वं दृष्टं न तथैतत् दृश्यते इति । तदेतत् यथादृष्टं स्थाणादिकमयथादृष्टत्वात् संशयं प्रयोजयति । एतेन विशेषस्यति

व्याख्याता । तदेवं सामान्यप्रत्यक्षादिकं संशयहेतुरित्युक्तम् । अस्त्यन्य-
दपि संशयकारणं विप्रतिपत्तिरिति । व्याहतमेकार्थदर्शनं विप्रतिपत्तिः ।
व्याघातः पुनर्विरोधोऽसहभावइति । तदुच्यते,—

विद्याऽविद्यातश्च संशयः ॥ २० ॥

यथार्थबुद्धिर्विद्या विपर्ययोऽविद्या । ताभ्याञ्च संशयोभवति ।
पुनः संशयग्रहणं पूर्वस्मान्निमित्तादेतदन्यत् संशयनिमित्तमिति
प्रज्ञापनार्थम् । येयं विरुद्धा प्रतिपत्तिरस्त्यात्मेत्येकं दर्शनं नास्त्यात्मेत्य-
परमिति, तयोरेका विद्या परा चाविद्या । कस्मात्? वस्तुनि विक-
ल्पानुपपत्तेः कल्पान्तरानुपपत्तेश्च । न हि सद्भावासद्भावाभ्यामन्य-
कल्पउपपद्यते । ताञ्चोपलभमानोऽन्यतरनिश्चयहेतुश्चापश्यन् किं
स्त्रिदिति नावधारयति, स संशयः । सह भवन्त्यौ खल्वेते विद्याऽविद्ये
संशयहेतुः । अस्त्यात्मा नास्ति कर्मफलमित्येतान् जात्वपि संशयोत्-
पत्तिरिति । सम्प्रतिपत्तेरहेतुः । यां वै भवान् विप्रतिपत्तिं मन्यते,
सम्प्रतिपत्तिरेव सा वादिनोर्भवति । न खल्वपि सम्प्रतिपत्तेः संशय
उत्पद्यते । तस्मादहेतुः विप्रतिपत्तिः संशयस्य । तृतीयोत्पत्तेरप्रति-
षेधः । न खलु विप्रतिपत्तेः संशयहेतुभावः शक्यः प्रतिषेद्धुं । कस्मात्?
तृतीयस्य संशयोत्पत्तेः । योवै मन्यते अस्त्यात्मेति तस्य खलु सा सम्प्रति-
पत्तिः, यश्च मन्यते नास्त्यात्मेति, तस्यापि सम्प्रतिपत्तिरेव सा भवति ।
तृतीयं प्रति त्वेतद्वाहतं दर्शनं विप्रतिपत्तिः संशयहेतुः । योयस्य पक्षस्तस्य
तत्र सम्प्रतिपत्तिर्न तृतीयस्य । न हि तस्यानयोरन्यतरः पक्षइति
स खल्वयं तत्त्वं बुभुक्षमानो विरुद्धां प्रतिपत्तिञ्च वादिनोरुपलभमान-
स्तत्त्वनिर्णयहेतुमना कलयन् किमत्र तत्त्वमिति नावधारयति । सोऽ

तत्त्वतउत्पद्यमानः संशयोविप्रतिपत्तेः सम्प्रतिपत्तिसमाख्यानन्तरं
 भोजनया न शक्योनिवर्त्तयितुमिति । तन्त्रान्तरसमाचाराच्च । तन्त्रा-
 न्तरे हि “समानानेकधर्मापपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्धनुपलब्धव्यवस्था-
 ष्व विशेषापेक्षोविमर्शः संशयः” इत्युक्तम् ।

तत्र समानजातीयसमानजातीयञ्चनिकम् । तस्य योधर्मः स
 समानएवधर्मः संशयहेतुरिति । उपलब्धनुपलब्धव्यवस्थातः खल्वपि ।
 ष्वोदकमुपलभ्यते तङ्गाणेषु अस्य मरीचिषु । एवं सदापि नोपलभ्यते
 असदपि नोपलभ्यते । तत्र यदिदमुपलभ्यते यच्च नोपलभ्यते, तत्
 किं सदाहोस्विदसदिति तत्त्वव्यवस्थापकप्रमाणानुपलब्धेः संशयोभवति ।
 तत्र योऽयं संशयहेतुरुपलभ्यमानत्वमनुपलभ्यमानत्वञ्च, स समानएव
 धर्मइति । विशेषविवक्षया तु तन्त्रान्तरे पुनर्वचनम् । समानस्यैकस्य
 धर्मस्यानेकत्रोपपत्तिरनेकस्य चैकत्रेति । तावतौ समानानेकधर्मा
 होयस्यौ, उपलब्धनुपलब्धौ पुनर्ज्ञातस्ये इत्यमीषां विशेषः । सोऽयं
 संशयः कोपयुज्यते इत्यत आह,—

ओत्रग्रहणोऽर्थः स शब्दः ॥ २१ ॥

योऽयं ओत्रेण गृह्यतेऽर्थः स खलु शब्दः । तत्रायं संशयउपयुज्यते ।
 तेऽसौ शब्दः ओत्रेण गृह्यते, स किं द्रव्यमाहोस्विद्गुणउत कर्मेति संश-
 योभवति । कस्मात् ?

तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्योभयथा दृष्ट-
 वात् ॥ २२ ॥

योऽयं शब्दे विशेषः संयोगजत्वं विभागजत्वं शब्दत्वञ्च, सोऽयं तुल्य

जातीयेषु रूपादिगुणेषु अर्थान्तरभूतेषु द्रव्यकर्मसु च उभयथा दृश्यते
संयोगजत्वं विशेषोद्रव्ये दृश्यते कर्मसु च गुणेषु च क्वचित् न रूपादिषु ।
विभागजत्वं शब्दत्वञ्च विशेषेण खल्वपि द्रव्येषु न रूपादिषु न कर्मसु
चेति । तस्मात् संशयः किं द्रव्यस्य सतोऽयं विशेषः आहोस्वित् गुणस्य
सतः अथ कर्मणः सतइति । *

अथापि खलु तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषूभयथा विशेषस्य व्यावृत्ते-
दर्शनात् संशयः । उभयथा चार्थोविशिष्यते तुल्यजातीयेभ्यश्चार्थान्तर-
भूतेभ्यश्च । गन्धवत्त्वं पृथिव्याविशेषः । सा चेयं गन्धवत्त्वेन विशेषेण यथै-
वार्थान्तरेभ्योगुणकर्मभ्योविशिष्यते, तथैव तुल्यजातीयेभ्योऽवादिभ्यो-
ऽपि । शब्दस्य च योविशेषस्तेनासौ विशिष्यते द्रव्येभ्यो रूपादिभ्यः कर्म-
भ्यश्चेति । तत्र, किं द्रव्यस्य सतस्तुल्यजातीयेभ्यः पृथिव्यादिभ्योऽर्थान्तर-
भूतेभ्योगुणकर्मभ्यश्चायं विशेषः, अथ गुणस्य सतस्तुल्यजातीयेभ्योरूपा-
दिभ्योऽर्थान्तरभूतेभ्योद्रव्यकर्मभ्यश्च, अथ कर्मणः सतस्तुल्यजातीयेभ्य-
उत्त्वेपणादिभ्योऽर्थान्तरभूतेभ्योद्रव्यगुणेभ्यश्चेति । तदेवं विशेषस्योभयथा
दृष्टत्वादन्त्यतमव्यवस्थापकं प्रमाणमनुपलभमानस्य संशयोभवति योऽयं
ओत्रेण गृह्यतेऽर्थः स किं द्रव्यमथ गुणआहोस्वित् कर्मेति । अथ निर्णयः

एकद्रव्यत्वान्न द्रव्यम् ॥ २३ ॥

शब्दो न द्रव्यम् । कस्मात् ? एकद्रव्यत्वात् । एकस्मिन् खल्वाकाश
द्रव्ये शब्दः समवैति न त्वनेकस्मिन् । द्रव्यत्वेनेकस्मिन् समवैतीति न
शब्दोद्रव्यम् । विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् प्रत्यवतिष्ठमानस्य द्रव्य
वैधर्म्यात् स्थाप्यते एकद्रव्यत्वान्न द्रव्यमिति ॥

नापि कर्माचाक्षुषत्वात् ॥ २४ ॥

कर्माणि चक्षुषा गृह्यन्ते शब्दस्तु न तथेति नायं कर्म । न ह्यत्राद्यहण
कारणं किञ्चिदुपलभ्यते । रूपवदवृत्तेरिति चेन्न तथाप्यकर्मत्वात् ।
अथ रूपद्रव्यवृत्तौनि कर्माणि चक्षुषा गृह्यन्ते, शब्दस्वाकाशवृत्तिर्न
रूपद्रव्येषु वर्तते, तस्माच्चक्षुषा न गृह्यते इति । एवं सति कर्माणि
रूपद्रव्येषु वर्तन्ते शब्दस्तु न तथेति नैवासौ कर्म । रूपद्रव्येषु हि-
नानि वर्तन्ते इति । अथ नायमाकाशे वर्तते किन्तु वीणादाविति,
तर्हि चक्षुषा गृह्यते, चक्षुषा हि वीणादिकर्म गृह्यते इति । अथापि
बलु शब्दः स्पर्शवतामगुणइति नैवासौ वीणादिषु वर्तते इति । अथापि
बलु शब्दात् शब्दस्य निष्पत्तिर्भवतीति नायं कर्म । न कर्म कर्म-
शोनिष्पद्यते । तदेतत् वैधर्म्यं कर्मणोऽस्ति । अस्य परं वैधर्म्यमचा-
रुषत्वम् । न खल्वपि संयोगे न विभागे शब्दः कारणं भवति । प्रमाणतो
नुपलब्धेः । कारणञ्च संयोगे विभागे च कर्म । तदेवं शब्देन द्रव्यं न
कर्म, यत्र परिशिष्यते सोऽयमिति शब्दस्य गुणत्वप्रतिपत्तिः । एकैक-
विशेषगुणाश्च पृथिव्यादयो भवन्ति । विशिष्यते चाकाशस्य शब्दः ।
तस्मात् रूपादिवत् सोऽपि गुणइत्यनुमीयते । यत् पुनः कर्माप्याशु
निश्चयति शब्दोऽप्याशु विनश्यति, सोऽयम्,—

गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम् ॥ २५ ॥

गुणस्य सतः शब्दस्य योऽयमपवर्गश्चाशुविनाशः, स खलु कर्मभिः सा-
धर्म्यम् । यदि सन्नेव शब्देन तर्हि सतः शब्दस्यापवर्गो भवितुमर्हति ।
तर्हि भूत्वा न भवति स विनाशधर्मकोऽपवृज्यते । शब्दस्तु सन्—
मुत्पद्य भवति न च भूत्वा न भवति । सोऽयं सन्नेवाभिध्यज्यते अभि-

अक्षय्योपलभ्यते, न त्वसन्नत्पद्यते उत्पन्नस्योपलभ्यते इति । न ब्रूमः
सन्नेव सदा शब्दइति । किन्तर्हि ? यदाऽसावुपलभ्यते तदा सन्निति ।
संज्ञायं गुणो न द्रव्यं न खल्वपि कर्म । तदेवं गुणस्य सतः शब्दस्याप-
वर्गः कर्मभिः साधर्म्यं भवति । सोऽयमुपलब्धिकाले सन्नपि तत्पूर्वा-
परयोर्नास्ति । कस्मात् ?

सतेलिङ्गाभावात् ॥ २६ ॥

यदा खल्वयमुपलब्धा शब्दमुपलभते, सन्तमेनमुपलभते । यदा तु
नोपलभ्यते शब्दस्तदा त्वसौ नास्ति । प्रत्यक्षं लैङ्गिकञ्च खल्वर्थं प्रज्ञाप-
यति अस्थेतदिति । यदा त्वसौ नोपलभ्यते, तदैतस्य सङ्गावे न प्रत्यक्षं
न खल्वपि लिङ्गमस्ति । सतेलिङ्गाभावाच्चानुपलब्धिकाले नास्तीति
विज्ञायते । आवरणानुपलब्धिरिति चेन्नावरणानुपलब्धेः । अथ मन्येत,
विद्यमानः खल्वपि शब्दः प्रावरणेनावृतेनोपलभ्यते रूपवदिति । तच्च नैवं
मन्तव्यम् । कस्मात् ? आवरणानुपलब्धेः । एवं सति येनावृतः शब्दो नो-
पलभ्यते तदावरणमुपलभ्येत नचोपलभ्यते, येनावृतं रूपं नोपलभ्यते
तत् खल्ववरणमुपलभ्यते इति । तस्मादनुपलब्धेर्नास्त्यावरणम् । आव-
रणाभावाच्च सतः शब्दस्यानुपलब्धिर्नोपपद्यते । तस्मात् प्रागुच्चारण-
दनुपलब्धेरावरणानुपलब्धेस्योपलब्धिपूर्वापरयोर्नास्ति । सतेलिङ्गाभा-
वाच्च प्रतिपद्यामहे अनुपलब्धिकाले नास्तीति । इतश्च प्रतिपद्यामहे
न शब्दः सदा सन्निति ।

नित्यवैधर्म्यात् ॥ २७ ॥

यदभूत्वा भवति तदुत्पत्तिधर्मकं यच्च भूत्वा न भवति तद्विनाश-
धर्मकम् । नैतावुत्पत्तिविनाशौ नित्यधर्मः । न वै नित्यमुत्पत्तिधर्मकं ।

षपि विनाशधर्मकम् । शब्दस्त्वभूत्वा भवतीत्युत्पत्तिधर्मकः, भूत्वा च भवतीति विनाशधर्मकः । तस्मान्नित्यवैधर्म्यादनुपश्चिकाले नाति । वचनेन खल्वपि वक्तुरनुमानं भवति । कस्मात् ? उत्पत्ते-
शाभावात् । यस्मात् पुरुषाद्यः शब्दोयथाभूत उत्पद्यते, न तस्य
अभूतस्य पुरुषान्तरादुत्पत्तिः । यथाभूतः खलु शब्दः पुरुषान्तरादु-
द्यते, तस्य पुरुषान्तरादुत्पद्यमानस्यापि न तथाभावोभवति । तस्मा-
नेन वक्तुरनुमानं भवति । तदेतदपरं नित्यवैधर्म्यम् ॥

अनित्यश्चायं कारणतः ॥ २८ ॥

भेरीदण्डसंयोगादेः कारणात् खल्वयमुत्पद्यते । तस्मादनित्यः ।
रणवदनित्यं दृष्टं स्थाव्यादि, कारणवांश्चायमिति । सोऽयं शब्दः
रणतश्चानित्योन केवलं सतालिकाभावात् नित्यवैधर्म्याच्चेति ।
किमुत्पत्तिकारणं संयोगादिः शब्दस्य आहोस्विदभिव्यक्तिकारण-
ति । यद्युत्पत्तिकारणमनित्यः शब्दः । अथाभिव्यक्तिकारणं, नायम-
द्योभवितुमर्हति । सतएवाभिव्यक्तेः । यं वै भेरीदण्डादिसंयोगमुत्प-
कारणं शब्दस्येति मन्यते, सोऽयमभिव्यक्तिकारणं शब्दस्य स्यात् ।
ज्ञात् न कारणवत्त्वं सिध्यति इत्यत आह,—

नचासिद्धं विकारात् ॥ २९ ॥

न त्वसिद्धं कारणवत्त्वं शब्दस्य । कस्मात् ? विकारात् । विक्रियते हि
उदान्तादिरूपेण । न त्वसौ नित्यस्य घटते । एवं गुणान्तरापत्यप-
ह्रासवृद्धिलेशक्षेपेभ्यस्तु विकारोपपत्तेर्वर्णविकारः । विकारधर्म्मिन्ने
नेत्यत्वाभावात् कारणाच्छब्दस्योत्पत्तिर्न त्वभिव्यक्तिरिति । अथापि

खलु विक्रियते शब्दः तीव्रः शब्दोमन्दः शब्द इति । तीव्रमन्दभावेः
विक्रियमाणं सुखादि कारणवत् दृष्टं, तथा चायमिति ।

सांशयिकमेतत् किं कारणस्य तीव्रमन्दभावात् तीव्रमन्दभावेः
शब्दोविक्रियते, अथ व्यञ्जकस्य तीव्रमन्दभावाद्ग्रहणस्य तीव्रमन्दभावेः
तथा गृह्यते इति । कुतः संशयः ? ग्रहणस्योभयथा दर्शनात् । सुखादौ
सन्नेव तीव्रमन्दभावो गृह्यते, तथा व्यञ्जकस्य प्रकाशस्य तीव्रमन्दभा-
वात् रूपग्रहणस्य तीव्रमन्दभावो भवात्, तेन चासन्नपि तीव्रमन्दभा-
वोरूपादौ गृह्यते इति । सोऽयं व्यञ्जकस्य संयोगस्य तीव्रमन्दभावात्
शब्दग्रहणस्य तीव्रमन्दभावः स्यात् नतु शब्दोभियते रूपवदिति
तच्च नैवं मन्तव्यम् । कस्मात् ?

अभिव्यक्तौ दोषात् ॥ ३० ॥

येषां समानदेशानां समानेनेन्द्रियेण ग्रहणं भवति, एकेन व्यञ्ज-
केन तेषामभिव्यक्तिर्दृष्टा । यथा वस्तुनः संख्या परिमाणं रूपश्चैव
नेन्द्रियेण गृह्यते, एकश्चलोकस्तेषामभिव्यञ्जक इति । संख्याऽभि-
व्यक्तये कृतप्रयत्नः खल्वयं पुरुषोयावदालोकमुपादत्ते, तावत् रूप-
मपि तेनाभिव्यज्यते । सति चैवमेकस्य वर्णस्याभिव्यक्तये कृतप्रयत्नः
पुरुषस्य सर्वेषां वर्णनामभिव्यक्तिः प्राप्नोति । सोऽयमभिव्यक्तौ दोषः
अथैतदोषपरिजिहीर्षया यावन्तो वर्णास्तावन्तोऽभिव्यञ्जका अभ्युप-
गम्यन्ते, समानदेशस्थितानां समानेन्द्रियग्रहणानामपि व्यञ्जकभे-
दा प्राप्नोति । न त्वेवं दृष्टम् । दृष्टाच्चादृष्टं सिध्यति । अथमप्यभिव्यक्तिप-
दोषः । तीव्रेण शब्देन मन्दस्य शब्दस्याभिभवानुपपत्तिश्चापरो

षः । तीव्रेण खलु भेरीखनेन मन्दस्तन्वीखनोऽभिभूयते । स चाय-
 भिभवोऽभिव्यक्तिपक्षे नोपपद्यते । कस्मात् ? प्राप्यभावात् । व्यञ्जकेन
 मानदेशः खल्वयमभिव्यज्येत, न त्वसमानदेशः । प्राप्यभावात् ।
 खल्वपि देशान्तरं व्यञ्जकः प्राप्नोति । अप्राप्तावयमभिव्यक्तौ कश्चि-
 द् व्यञ्जकसङ्गावे सर्वत्र शब्दोऽभिव्यज्येत । अप्राप्तेरविशेषात् । यदि वै
 झकसमानदेशः शब्दोऽभिव्यज्यते, भेरीशब्देन तन्वीशब्दस्याभि-
 वोनोपपद्यते । कस्मात् ? प्राप्यभावात् । न खलु भेरीखनेन तन्वी-
 तः प्राप्यते । अप्राप्य चाभिभवन् सर्वमभिभवेत् । तत्र कश्चिदेव
 र्यां प्रणदितायां समानकालास्तन्वीखनालोकेषु न श्रूयेरन्निति ।
 त्यन्तिपक्षे त्वयं दोषो न भवति । सन्तानक्रमेण श्रोत्रप्रत्यासन्नस्त्रीः
 दस्तथाभूतं मन्दं शब्दमभिभवतीति । अयञ्चाभिव्यक्तौ दोषः,
 रस्थस्य चानुपलब्धिः । यद्यभिव्यज्यते शब्दो नोत्पद्यते, दूरस्थेन
 दस्त्यानुपलब्धिः प्रसज्यते । समानदेशो हि व्यञ्जकोऽव्यनक्तौति । वैभ-
 दिति चेदश्रवणानुपपत्तिः । विभुः शब्दोऽभिव्यज्यते इति दूरस्थस्य
 त्पलब्धिः । एवं चेदश्रवणं नोपपद्यते । तथा च कश्चिदेवाभिव्यक्तं
 वैलोकः शृणुयात् । विभुः खल्वभिव्यज्यते इति । निवृत्तौ चानुप-
 लब्धिः । यद्यभिव्यज्यते शब्दो व्यञ्जकनिवृत्तावनुपलब्धिः प्राप्नोति
 दीपवत् । यथा प्रदीपनिवृत्तावर्थो नोपलभ्यते, एवं व्यञ्जकनिवृत्तौ
 शब्दोऽपि नोपलभ्यते । न तु नोपलभ्यते । यदा वै पुरुषोदाह-
 रति, दाहपरशुसंयोगनिवृत्तौ दूरस्थितः शब्दमुपलभते उत्पत्ति-
 क्षे त्वयमदोषः । सन्तानोत्पत्तिक्रमेण श्रोत्रप्रत्यासन्नस्त्री-
 मलब्धुपपत्तेरिति । तस्मात्,—

संयोगादिभागाच्च शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः ॥ ३१ ॥

भेरौदण्डादिसंयोगात् शब्दस्य निष्पत्तिरुत्पत्तिर्भवति नाभिव्यक्तिः । विभागात् खल्वपि । पूर्वस्माद्देशादिभक्तोवायुरपरेण देशेन संयोगात् प्रतिहन्यमानः शब्दमुत्पादयति । पाठ्यमाने च वंशे यः शब्द उत्पद्यते, दलद्वयविभागस्तत्र निमित्तम् । शब्दश्च सूक्ष्मः स्थूलस्य हेतुः । प्रतिशब्दात्मा च शब्दः शब्दान्निष्पद्यते । सन्तानक्रमेण प्रत्यासन्नाश्च शब्दाद्विज्ञायते उत्पत्तिधर्मकोऽयं नाभिव्यक्तिधर्मक इति । तारमन्द-भावेन खल्वयं प्रत्यासन्नोभवति । न चैतदेकस्य शब्दस्य सम्भवति । नाना भूतस्य तु शब्दस्यैतत् स्यात् । तदित्यभूतात् शब्दादनुमीयते अयमुत्पद्यते नाभिव्यज्यते इति । शब्दः खल्वपि मात्रया वायुं प्रेरयति । प्रेरितश्च प्रतिहतः शब्दनिमित्तं भवति ।

यत्र च सन्तानक्रमेण प्रत्यासन्नस्य ग्रहणं, न तत्र पूर्वः शब्द-उत्तरस्य शब्दस्य निमित्तम् । प्रयत्नेन हि पूर्वः शब्दस्तथोत्पद्यते, उत्तरस्तु शब्दोवेगकारितस्तथा भवति । सोऽयं शब्दसन्तानोपाव-हेगमनुवर्तते वेगोपरमे चोपरमति । पूर्वः शब्दउत्तरस्य शब्दस्य निमित्तमिति पक्षे शब्दसन्तानस्यानुपरमप्रसङ्गः । पूर्वो हि शब्दो हेतु-रुत्तरस्येति नायमुच्छिद्येत । पूर्वादुत्तरनाशे च तृतीयस्याश्रवणप्रसङ्गो-हेतुत्वमिति वा । अथ मन्येतोत्तरः शब्दः पूर्वं शब्दं नाशयन् स्वयमपि तेनैव नश्यतीति सन्तानस्योच्छेदोभवति । एवं सति द्वितीयः शब्दः पूर्वं शब्दं नाशयन् स्वयमपि तेन नश्यन् न तृतीयं शब्दमुत्पादयेत् । तथा सति तृतीयः शब्दो न अयेत । अथ यस्मात् शब्दात् परतो न शब्दोपलब्धिः स एवात्तरोऽन्त्यः शब्दः पूर्वमुपान्धं शब्दं नाशयन्

नैव स्वयञ्च नश्यतीति । एवन्तर्हि अयमुत्तरः शब्दः पूर्वस्मात् शब्दात्
 नश्यति न त्वनित्यत्र हेतुर्वक्तव्यः । न त्वसावस्ति । यदा चान्तः शब्द
 उत्पद्यते तदुत्तरक्षणे खल्वयमुपान्त्यं नाशयन् स्वयमपि तेन नश्यति इति
 क्तव्यम् । सोऽयमुपान्त्यं नाशयन्नन्यञ्च जनयन् नश्यतीति कुतोऽन विज्ञा-
 प्रते । तस्माद्विशेषहेत्वभावादयमसमाधिः । कस्तर्हि समाधिः ? परतो-
 नुपलब्धेः सन्तानोच्छेदे विज्ञायते । स च किञ्चिन्निमित्तमनुमाप-
 यति । तच्च कारणनिवृत्तिरेवावधार्यते । महता खल्वयं प्रयत्नेन वायुं
 प्रेरयति, स तु तथा प्रेरितस्तेषु प्रदेशेषु प्रतिहतः शब्दोत्पत्तौ निमित्त-
 भावं प्रतिपद्यते । तदेवं यावद्देगवशाच्चलन् वायुः प्रतिहतो भवति ताव-
 द्दसन्तानः प्रवर्तते । वेगोपरमे च क्रियोपरमात् सन्तानोच्छेदः ।
 इष्टं हि प्रतिहतो वायुः शब्दमुत्पादयतीति ॥

लिङ्गाच्चानित्यः शब्दः ॥ ३२ ॥

सतोलिङ्गाभावादिभ्यश्चेति चार्थः । व्याख्यातं तत् । लिङ्गं खल्वपि
 ब्दमनित्यं प्रज्ञापयति । किं पुनर्लिङ्गम् ? यत्तन्त्वान्तरेऽनुशिष्यते “आ-
 देमत्त्वादौन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च” इति । आदिः कारणं, तद्-
 शाखातम् । ऐन्द्रियकः खल्वपि । दूरादुत्पन्नः शब्दः सन्तानक्रमेण ओच-
 त्यासन्नोत्पद्यते । यदि शब्दोऽनित्यउत्पद्यते, सन्तानक्रमेणस्य ओच-
 त्यासत्तिरुपपद्यते । अथ नित्योऽभिव्यज्यते, नास्य ओत्रेण प्रत्यासत्ति
 वितुमर्हति । ततद्विद्येण ग्रहणं न प्राप्नोति । व्यञ्जकसमानदेशो
 । व्यज्यते इति । तीव्रं सुखं मन्दं सुखमिति कृतकं यथोपचर्यते,
 द्देऽपि तथोपचारोदृष्टः तीव्रः शब्दो मन्दः शब्द इति । तथोप-

चर्यमाणमनित्यं दृष्टं, तस्मादनित्यः शब्दइति । यस्तु शब्दस्य नित्यः
प्रतिजानीते, स कस्माद्धेतोः प्रतिजानीते ?

द्वयोस्तु प्रवृत्त्यारभावात् ॥ ३३ ॥

तुशब्दात् पक्षोविपरिवर्त्तते । योऽध्यापयति यस्याध्याप्यते तयो-
र्द्वयोरध्यापनेऽध्ययने च न भवेत् प्रवृत्तिर्यद्यनित्यः शब्दः स्यात् । आचा-
र्यस्यः शब्दोयदन्तेवासिनमापद्यते तदध्यापनम् । यदि नित्यः शब्दो-
विद्यमानस्य शब्दस्य देशान्तरप्राप्तिरूपपद्यते, अथानित्यः शब्दोनास-
देशान्तरप्राप्तिर्घटते । तदेवमध्यापनेऽध्ययने चाचार्यस्यान्तेवासिनश्च न
भवति प्रवृत्तिः । योऽयमनित्यपक्षे द्वयोः प्रवृत्त्यारभावस्तस्मादनुमीयते
नित्यः शब्दइति ॥

प्रथमादिशब्दात् ॥ ३४ ॥

प्रथमा सामिधेनी मध्यमा सामिधेन्युत्तमा सामिधेनीति प्रथमादय-
शब्दास्तदा भवन्ति यदि नित्यः शब्दः स्यात् । अवस्थितानां वै प्रथमादय-
व्यपदेशालोके, न त्वनवस्थितानाम् । तस्मात् प्रथमादिशब्दादनुमीयते
यः प्रथमोयश्चोत्तमः तावेतौ सह भवतइति ॥

सम्प्रतिपत्तिभावाच्च ॥ ३५ ॥

नित्यः शब्दइति प्रकृतम् । का पुनरियं सम्प्रतिपत्तिः ? सम्यग्भेदे
प्रतिपत्तिर्ज्ञानं सम्प्रतिपत्तिः । ज्ञायते खल्वयमनुवाकोदेवदत्तेनाधी-
तोऽयमेव यज्ञदत्तेनाप्यधीयते इति । यद्यनित्यः शब्दः, समानवर्ण-
राशिरप्यनुवाकोनैकोभवतीति नेयं सम्प्रतिपत्तिर्भवितुमर्हति । भवति

वं सम्प्रतिपत्तिः । सम्प्रतिपत्तिभावाच्चातुमीयते नित्यः शब्दइति ।

इमे हेतवः,—

सन्दिग्धाः ॥ ३६ ॥

कस्मात् ? नृत्यादीनामसहभुवामप्यध्यापनेऽध्ययने च द्वयोः प्रवृत्त्यो
प्रागत् प्रथमादिशब्दात् सम्प्रतिपत्तिभावाच्च । नृत्यादयोवै वहवो-
वन्त्यनित्याः । तत्रापि द्वयोः प्रवृत्तिर्भवति । सेयं प्रवृत्तिरनित्येऽपि
वन्ती न नित्यत्वपक्षे व्यवतिष्ठते इति । न वै खल्व्वाचार्यस्यस्य शब्द-
ान्तेवासिनि प्राप्तिरध्यापनम् । किन्तर्हि, नृत्योपदेशवदगृहीतस्थानु-
रणमिति । नृत्यमधीते वटुरध्यापयत्येनं नाचार्यइति । प्रथमं
त्यं द्वितीयं नृत्यं प्रथमं भोजनं द्वितीयं भोजनमित्यादावनित्येऽपि
थमादयः शब्दाः प्रयुज्यमानान् नित्यत्वहेतवोभवन्ति । सम्प्रति-
त्तिभावः खल्वपि, तदेवेदं नृत्यं तएवामी केशास्तदेवैतदौषधमित्य
त्येऽपि दृष्टो न नित्यत्वहेतुरिति ।

ये चान्ये हेतवः शब्दत्वात् अस्पर्शत्वात् अभ्यासादित्येवमादयः, तेऽपि
न्दिग्धाः । शब्दत्वं यथा नित्यतायां तथैवानित्यतायामपि शक्यं
शेक्तुम् । स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यश्च, अस्पर्शश्च कर्मानित्यश्चेति । दिनृत्यतु
र्भुङ्क्ते द्विरग्निहोत्रं जुहोतीति ।

यदि नित्यः शब्दः, पञ्चाशद्वर्णाः चतुर्दशाक्षरित्वेवमादिका संख्योप-
ति । अन्यानित्यः शब्दः, एकैकएव वर्णाभवन्त्यपरिसंख्येयाइति
प्रागदाद्याः संख्यानोपपद्यन्ते । अस्ति चेयं संख्योपपत्तिः । तस्मादनु-
यते नित्यः शब्दइति । अथमपि सन्दिग्धोहेतुः । वक्त्रेषु वीणासु
मानासु प्रयुज्यन्ते त्रीणा वाद्यते इति । कुतएतदित्यतश्चाह,—

सति बहुत्वे संख्याभावः सामान्यतः ॥ ३७ ॥

ये वै कश्चित् ककाराः सर्वेऽप्यमी ककाराएव । एवं खकाराः एवं गकारा इत्यादि । तदेवं सर्वे ककाराः समाना इत्येको भवति ककारः । तथैकः खकार एको गकारः । एवं शेषेषु । सेयं ककारादीनां सामान्यमाश्रित्य पञ्चाशद्वर्णा इत्येवमादिका संख्या भवतीति ॥

इति चन्द्रकान्तीये वैशेषिकभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् ॥

सामान्यस्यायं द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

स्थानवतां परीक्षेयात्मानं परीक्षितुमारभते,—

प्रसिद्धाद्द्विन्द्रियाथाः ॥ १ ॥

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि, गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथि-
ादिगुणास्तदर्थान् प्रसिद्धाः । घ्राणमिन्द्रियं गन्धं गृह्णाति, रसनं
रसं, चक्षुरूपं, त्वक् स्पर्शं, श्रोत्रं शब्दमिति प्रतिनियतमेषां ग्रहणं
सिद्धम् । न खल्वपि घ्राणं रूपं गृह्णाति, न चक्षुर्गन्धं, न रसनं
रसं, न त्वक् रसं, न श्रोत्रं स्पर्शमिति । यदिन्द्रियं यदुपादानं, तत्
उपादानस्य द्रव्यस्य गुणमसाधारणं गृह्णाति न गुणान्तरमिति प्रसि-
द्धमेव । प्रसिद्धत्वान्न हेत्वपेक्षा । कथं स्वीपादानगुणमेव गृह्णाति न
शान्तरमित्यत्र न खल्वपि हेत्वपेक्षा भवतीति । सेयम्,—

द्विन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः ॥ २ ॥

इन्द्रियेभ्योऽर्थेभ्यश्च योऽयमन्योऽर्थश्चात्मा तस्य हेतुर्भवति । किं
सिद्धमिन्द्रियमात्मनोहेतुराहोस्वित् प्रसिद्धेऽर्थइति । न वै खल्वि-
द्वयं न चार्थश्चात्मनोहेतुः । यस्मात्,

सोऽनपदेशः ॥ ३ ॥

येनापदिश्यते सोऽयमपदेशोहेतुर्लिङ्गमित्यनर्थान्तरम् । इन्द्रिये-
र्थेन च न खल्व्वात्मा शक्यतेऽपदेष्टुमित्यात्मनोऽनपदेशोऽर्थश्चेन्द्रि-

यश्चेति । इन्द्रियार्थप्रसिद्धिस्त्वपदेशः । प्रसिद्धिज्ञानं रूपमिति वा रमइति वा भवति । तत् खलु गुणः किञ्चिद्द्रव्यमाश्रयति । रूप-
वत् । यच्चाश्रयति तत् द्रव्यमात्मेति । अस्तु तर्हि संचातइन्द्रियं वा
प्रसिद्धेरश्रयः ? न,

कारणज्ञानात् ॥ ४ ॥

न खल्विन्द्रियं संचातं वा प्रसिद्धिराश्रयति । न ह्येतेषां कारणेषु
पृथिव्यादिषु ज्ञानमस्ति । कारणगुणपूर्वकोहि कार्यगुणः पृथिव्यादौ
दृष्टइति । अथापि खल्विन्द्रियसंचातकारणेष्वसती प्रसिद्धिः कार्येष्वि-
न्द्रियसंचातेषु प्रादुर्भवत्यति । तच्च नैवं प्रतिपत्तुमर्हति । कस्मात् ?

काय्येषु ज्ञानादज्ञानाच्च ॥ ५ ॥

क्वचित् कार्ये ज्ञानमुपलभ्यते संचातादौ, क्वचिच्च नोपलभ्यते
घटादौ । तस्मात् प्रतिपद्यामहे न खल्वपि कारणेष्वसज्ज्ञानं कार्येषु
प्रादुर्भवति इति । कारणेष्वसचेत् कार्ये प्रादुर्भवेत् ; सर्वत्राविशेषेण
प्रादुर्भवेत्, नत्रा प्रादुर्भवेत्, न जालपि क्वचित् प्रादुर्भवेत्, विशेष-
हेतुर्वा वक्तव्यइति । तदेवं नेन्द्रियं न चार्थेन खल्वपि संचातः प्रसिद्धेरा-
श्रयः । इन्द्रियमर्थस्यात्मनो न हेतुः । कस्तर्हि हेतुः ?

अन्यदेव हेतुरित्यनपदेशः ॥ ६ ॥

एवमशब्दादिन्द्रियमर्थश्च व्यवच्छिन्नमिति । इन्द्रियेभ्यश्चार्थेभ्यश्चान्यदेव
हेतुरित्येन्द्रियमर्थस्यानपदेशोऽहेतुः । नैताभ्यामात्मा शक्योऽपदेष्टुमिति ।
किं पुनरन्यत् ? “आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत्”—
इति वक्ष्यति । कस्मादिन्द्रियमर्थस्यानपदेशः ?

अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्यानपदेशः ॥ ६ ॥

स्मादर्थान्तरमर्थान्तरस्यानपदेशोभवति न तेनासौ शक्योऽपदेष्टुमिति ।
 ॥ यादृगिदं भवति रूपमात्मनोहेतुरिति, तादृगेतद्भवति इन्द्रिय-
 र्थस्यात्मनोहेतुरिति । अस्तु तर्हि इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरात्मनोऽनपदेशः ।
 र्थान्तरमिन्द्रियार्थप्रसिद्धिरर्थान्तरञ्चात्मेति । तच्च नैवं भवति ।
 सिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य । अप्रसिद्धेऽज्ञानपदेशः । तदेतत् सिध्यति
 योरर्थान्तरभूतयोः प्रसिद्धिर्नास्ति, तयोरेकमन्यस्यानपदेशः । ययो-
 ऽस्ति प्रसिद्धिस्तयोरर्थान्तरमपदेशोभवत्यर्थान्तरस्येति । ज्ञानस्या-
 नञ्चास्ति प्रसिद्धिरिति ज्ञानमात्मनोऽपदेशः । आत्मनि खल्वेत-
 मवैति । इन्द्रियार्थाभ्यां न तस्य प्रसिद्धिरितीन्द्रियमर्थज्ञान
 देशेवात्मनइति । ज्ञानञ्च खल्वेतदात्मनः कार्यं नात्यन्तरमर्थान्तर
 तमिति । अर्थान्तरं तर्ह्यर्थान्तरस्यानपदेशएव ? यत्र प्रसिद्धिर्नास्ति
 र्थान्तरमर्थान्तरस्यानपदेशः । यत्र त्वस्ति प्रसिद्धिस्तत्र भवत्यप-
 शोऽर्थान्तरमर्थान्तरस्येति । किं पुनरर्थान्तरमर्थान्तरस्यापदेशोलिङ्गं
 भवति ? तदुच्यते,—

संयोगि समवाय्येकार्थसमवायि विरोधि च ॥ ८ ॥

अर्थान्तरमर्थान्तरस्यापदेशः । ययोः खल्वर्थान्तरभूतयोः संयोगादि-
 स्ति, तयोरर्थान्तरमर्थान्तरस्य लिङ्गं भवति । इन्द्रियन्तु नात्मनः
 योगि न समवायि नैकार्थसमवायि न विरोधीत्यनपदेशए-
 ते । एतेनार्थोव्याख्यातः । एभ्यश्चान्यत्रानुमानाभिमानः सभावनामू-
 णं खल्वपि प्रमितादुपयुज्यते । प्रमाणतोद्बुधपलभ्येक्षयाभावोन्वात्येन

विपर्ययः । विपर्येति चान्यदनुमानमिति न तत्प्रमाणम् । कार्यं न कारणद्वयान्तमर्थान्तरभूतमिति नात्र तयोरूपसंख्यानम् । यदर्थान्तर-मपदेशोभवत्यर्थान्तरस्य, तत् खल्वत्रोपसंख्यायते । नवमे तु लैङ्गि-कोपसंख्याने तदप्युपसंख्यास्यतीति । एषामुदाहरणम्,—

कार्यं कार्यान्तरस्य ॥ ९ ॥

कार्यं शरीरसंयोगि त्वगद्रव्यं कार्यान्तरस्य संयोगिनः शरीरद्रव्यस्य लिङ्गमर्थान्तरभूतम् । सहजं खल्वावरणं शरीरस्य त्वगुच्यते । तच्चैतत् शरीरस्य न कार्यं न कारणं केवलं सहेतुपद्यमानं नियतसंयोगि शरीरेणेति । कार्यं खल्वपि रूपं द्रव्यसमवेतं कार्यान्तरस्य समवायिनो लिङ्गं, कार्यञ्च शब्दः कार्यान्तरस्याकाशस्य लिङ्गमिति । कार्यं खल्वपि रूपं स्पृशैकस्मिन्नर्थे समवेति । तयोरर्थान्तरमेकमर्थान्तरभूतस्यापरस्य लिङ्गमिति । अथ विरोधि,—

विरोध्यभूतं भूतस्य ॥ १० ॥

अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् । असत् खल्वपि विरोधि सतो विरोधि नो लिङ्गम् । नकुलः खल्वमत्र हेर्लिङ्गं भवति । निराकुला हि तत्र तस्यावस्थितिर्वस्थित्युचिते देशे ॥

भूतमभूतस्य ॥ ११ ॥

सर्व विरोधि विरोध्यन्तरस्यासतो लिङ्गम् । नकुलेन सताऽनुमीयते नास्त्यत्राहिरिति ॥

भूतोभूतस्य ॥ १२ ॥

भूतो विरोधी भूतस्य विरोधि नो लिङ्गम् । गतिविशेषात् प्रसर्पता

नकुलेनानुमीयते अस्यत्राहिरलक्ष्यइति । तथाभूतेन वाऽहिना
नकुलस्यानुमानम् । अथापि खल्वेतदर्थान्तरमर्थान्तरस्यापदेशेन
त्वन्यदिति कुत एतत् प्रतिपत्तव्यम् ?

प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य ॥ १३ ॥

प्रसिद्धिपूर्वकः खल्वपदेशोभवति । अस्ति चैतेषु प्रसिद्धिर्नियत
संबन्धात् । तस्मादेभिरर्थान्तरभूतैरप्यर्थान्तरभूतान्येतान्यपदिश्यन्ते इति
भवन्त्येतेऽपदेशाः । अन्ये त्वनपदेशाः, न खल्वपि तेषु प्रसिद्धिरस्ति
नियतसंबन्धस्याभावात् । यस्मात् प्रतिद्धिपूर्वकोभवत्यपदेशस्तस्मात्,

अप्रसिद्धोऽनपदेशः ॥ १४ ॥

यत्र नास्ति प्रसिद्धिः सोऽनपदेशः ॥

असन् सन्दिग्धश्चानपदेशः ॥ १५ ॥

यत्रानुमीयते, तत्र योन भवति हेतुः, सोऽयमसन्ननपदेशः । सन्दि-
ग्धश्च हेतुरनपदेशोऽहेतुः । नैताभ्यां शक्यमपदेष्टुमिति । सन्दिग्ध-
श्चनैकान्तिकः सव्यभिचारदत्यनर्थान्तरम् । व्यभिचारश्चैकत्राव्यवस्था ।
सोऽयमनैकान्तिकः । साध्यश्चैकोऽन्तः, तदभावश्चैकोऽन्तः । यः खल्वे-
कस्मिन्नन्ते वर्त्तते स ऐकान्तिकः । विपर्ययादनैकान्तिकः योद्वयो-
रप्यन्तयोर्वर्त्तते इति । तन्वान्तरे च, सव्यभिचारविरुद्धप्रकरण-
समसाध्यसमातीतकालाः पञ्चानपदेशाऽक्ताः । “सिद्धान्तमभ्युपेत्य
तद्विरोधी विरुद्धः । यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः
प्रकरणसमः । साध्यविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः । कालात्ययापदिष्टः

कालातीतः” इति । तदमेऽप्रसिद्धाश्रयः सन्दिग्धाश्चेति । अनपदेश-
स्योदाहरणम्,—

यस्माद्विषाणी तस्मादश्वः ॥ १६ ॥

अश्वविषाणिनेः प्रसिद्धिर्नास्तीत्यप्रसिद्धोऽनपदेशः । न चाश्वे
विषाणमस्तीत्यसन्नपदेशः । यश्च विषाणी नासावश्वइति सन्दिग्ध-
ज्ञानपदेशः । अथापि खल्वश्वेऽपि दर्शनमस्ति गव्यपीति अप्रसिद्धः
सन्दिग्धज्ञानपदेशः । अश्वेऽपि कदाचिन्नास्ति दर्शनमित्यसंज्ञानपदेश
इति ॥

**यस्माद्विषाणी तस्माद्गौरिति चानैकान्तिकस्योदा-
हरणम् ॥ १७ ॥**

यस्माद्विषाणी तस्मादश्वइति चार्थः । तद्व्याख्यातम् । गवि यद्वि-
लक्षणं विषाणं, न तस्य प्रतिसन्धानेन हेतुः प्रवर्तते । विषाणमात्रस्य
त्वमिसन्धानमिति । अन्यदेव हेतुरिति यदन्यदात्मनोहेतुरित्युक्तं, तदन्य-
दिदानीमभिधीयते,—

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत् ॥ १७ ॥

आत्मना इन्द्रियस्य तस्य चार्थेन सन्निकर्षात् यदुत्पद्यते तदन्यत् ।
किं पुनरात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते ? ज्ञानमुपलब्धिर्बोधइति । तच्चै-
तदात्मनोहेतुः । न लिन्द्रियमर्थश्च । कार्यभूतं खल्वेतत् कारण
भूतस्यात्मनोऽपदेशइति । न वै खलिन्द्रियं ज्ञानेन शक्यमपदेष्टुम् ।
कस्मात् ?

दर्शनस्यर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् । यः खल्वर्थोदर्शनेन गृहीतः स्पर्शने-
नापि सोऽर्थोऽगृह्यते । यमहमद्राक्षश्चक्षुषा तमेवैतर्हि स्पर्शनेन स्पृशामि,
यश्चास्याक्षं स्पर्शनेन तमेवैतर्हि चक्षुषा पश्यामीति । तावेतावेकविषयौ
प्रत्ययावेकर्तृकौ प्रतिसन्धीयेते । तत्र योऽसौ चक्षुषा स्पर्शनेन चैकमर्थं
गृह्णात्येककर्तृकौच प्रत्ययौ प्रतिसन्धत्ते, सोऽयमर्थान्तरमात्मा । इन्द्रियं
खलु खं खं विषयग्रहणं प्रतिसन्धातुमर्हति न लिन्द्रियान्तरस्य विष-
यान्तरग्रहणमिति । संघातोऽप्यवस्थाभेदाद्भिद्यमानेनैकइति न भिन्न-
निमित्तौ विभिन्नकालीनौ प्रत्ययावेकर्तृकौ प्रतिपत्तुमर्हति, योऽहं
वाक्ये पितरावन्वभवं स एवाहमेतर्हि प्रणप्तृननुभवामीति । तस्मादि-
न्द्रियेभ्योऽर्थेभ्यः संघाताच्चार्यान्तरमात्मेति ॥

प्रवृत्तिनिवृत्तौ च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम् ॥१६॥

चेष्टया परस्य प्रवृत्तिं निवृत्तिञ्चानुमाय ताभ्यां रागदेषावनुमि-
नेति, ताभ्यामपि सुखदुःखहेतुभावज्ञानस्य, तेन च परात्मनोऽनुमा-
नम् । तदेवं चेष्टानुमिता प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च परचात्मनि लिङ्गं भवति
इति ॥

इति चन्द्रकान्तीये वैशेषिकभाष्ये तृतीयस्याध्याय

स्याद्यमाङ्गिकम् ॥

द्वितीयमाह्निकम् ।

मनोगतिरात्मनोलिङ्गमिति वक्तुं मनः परीक्ष्यते,—

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावाभावश्च मन-
सोलिङ्गम् ॥ १ ॥

स्रत्यनुमानागमसंशयस्त्रयज्ञानोद्भूतादिप्रत्यक्षादयश्चेति चार्थः ।
आत्मना इन्द्रियाणां तैश्चार्थस्य सन्निकर्षे सत्यपि न युगपदुत्पद्यन्ते
सर्वेन्द्रियनिमित्तानि ज्ञानानि । किन्तु किञ्चिदिन्द्रियनिमित्तमेव
ज्ञानमुत्पद्यते । तेनानुमीयते; अस्ति किञ्चिन्निमित्तान्तरं यस्या-
सन्निधानात् ज्ञानं नोत्पद्यते सन्निधानाच्चोत्पद्यते इति । सोऽयं ज्ञानस्य
भावोऽभावश्च मनसोलिङ्गम् । तच्चैतत् येनेन्द्रियेण सन्निकृष्यते तदि-
न्द्रियनिमित्तं ज्ञानमुत्पद्यते, येन त्विन्द्रियेण न सन्निकृष्यते तदिन्द्रिय-
निमित्तं ज्ञानं नोत्पद्यते इति ।

स्रत्यादयश्च न घ्राणादिनिमित्ताः, घ्राणाद्युपरमेऽपि गन्धादिस्रत्या-
द्युपलब्धेः । न चानिमित्ताः स्रत्यादय इति यदेषां निमित्तं तन्मन इति ।
सुखाद्युपलब्धिः खल्वपि करणजन्या भवितुमर्हति रूपाद्युपलब्धिवत्
तच्च करणं मन इति । यथा घ्राणेन रसेन गृह्यते इति करणान्तरं
रसनं, घ्राणरसनाभ्यां रूपं न गृह्यते इति करणान्तरं चक्षुः । एवं
सर्वत्र । तथा घ्राणादिभिः सुखादयो न गृह्यन्ते इति करणान्तरं मनः ।
तत्प्रत्याख्याने सर्वत्रैवं प्रसङ्गः । अथ सुखाद्युपलब्धेः करणं प्रत्याख्यायते,

गन्धाद्युपलब्धेरपि करणान्यविशेषात् शक्यन्ते प्रत्याख्यातुमिति सर्वत्र
प्रत्याख्यानं प्रसज्यते । निचमस्य निरनुमानः । यस्य निचमोगन्धा-
द्युपलब्धिः करणनिमित्ता न सुखाद्युपलब्धिरिति, सोऽयं निरनुमानः ।
नात्र किञ्चिदननुमानमस्ति यतोनिचमप्रतिपत्तिर्भवति । ज्ञातुर्ज्ञान-
साधनवत्तु मन्तुर्मतिसाधनेपपत्तिः । यथा ज्ञातुर्ज्ञानसाधनानि घ्राणा-
दौनि तथा मन्तुर्मतिसाधनं मनइति । घ्राणेन खल्वयं ज्ञाता गन्धं
जानीते, रसनेन रसं, चक्षुषा रूपमित्यादि यथाविषयं वेदितव्यम् ।
एवं मनसा सर्वं मन्यते इति । तच्चैतत्सर्वविषयं मनोघ्राणादिकन्तु
प्रतिनियतविषयमिति ॥

तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ २ ॥

मनोहि प्रागुत्पन्नं सदाविमोक्षमनुवर्त्तते । तच्चैतन्मनः,—

प्रयत्नायौगपद्याज्ज्ञानायौगपद्याच्चैकम् ॥ ३ ॥

न युगपत्प्रयत्नादुत्पद्यन्ते, न युगपज्ज्ञानान्युत्पद्यन्ते, यस्य सन्नि-
धेरसन्निधेश्च तयोदुत्पत्तिरनुत्पत्तिश्च, तस्मिन् प्रतिशरीरमेकं न
नाना । न खल्वपि ज्ञानस्य भावाभावेनानुमितं मनोनाना भवितु-
मर्हति । नानालेतु मनसोऽनेकैरिन्द्रियैरेकदा सन्निधानोपपत्तेर्युगपज्-
ज्ञानानि प्रयत्नाद्योत्पद्येरन् । नानैव मनस्येकैकस्मिन्निति तेषां द्वित्राणां
सन्निधेर्द्वित्राणि ज्ञानानि कदाचिदुत्पद्यन्ते दीर्घशक्कुलीभक्षणादाविति
प्रावादुक्तानां दृष्टिभिः श्रित्यान मुद्धेरन्निति तात्पर्यस्य प्रवृत्तिरिति ।
युगपदनेकक्रियोपलब्धेर्नेति चेन्नास्मात्सकृदर्शनवत्तदुपलब्धिराशुसञ्चा-
रात् । एका खलु नर्त्तकी करचरणादौनि चालयति गायति भ्रमति
शृणोत्यातोद्यजान् शब्दान् स्मरति गेयं पदं गृह्यञ्चाभिमतमिति त्रैषां

क्रमोगृह्यते, क्रमस्याग्रहणात् युगपदेताः क्रियाइति । तच्च नैवम् । कस्मात्? यस्मादलातस्य संभ्रमतः खल्वाग्रसञ्चारादिद्यमानः क्रमो-
यथा न गृह्यते, क्रमस्याग्रहणाच्चविच्छेदवृद्ध्या चक्रवर्तुर्द्धिर्भवति । एवं
मनसोऽप्याग्रसञ्चारादुद्धीनां क्रियानाञ्च विद्यमानः क्रमोन गृह्यते क्र-
मस्याग्रहणात् युगपद्भवन्तीत्यभिमन्यते । तस्मादुत्पलशतपत्रभेदवन्न-
र्त्तकौकरचरणादिषु क्रियायोगपद्योपलब्धिरिति । छिन्नवृश्चिकादिश-
कलानाञ्च या क्रिया, सेयं खड्गाद्यभिघातादुत्पद्यते न प्रयत्नादिति ।
एतेनावैभवं व्याख्यातम् । आत्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवइति-
चेत् ज्ञातुर्ज्ञानसाधनवन्मन्तुर्मतिसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम् । ये
खल्वात्मनः प्रतिपत्तौ हेतवस्ते मनसि सम्भवन्तीति मनएवात्मा स्यात् ।
एवमपि यथा ज्ञातुर्ज्ञानसाधनानि घ्राणादीनि, तथा मन्तुर्मतिसाधन-
मन्यदुपपद्यते । तस्मात् संज्ञाभेदमात्रं न त्वर्थे विवादः । येयं मन्तुरात्म-
संज्ञा सा न गृह्यते, मनःसंज्ञा त्वभ्यनुज्ञायते । या च मतिसाधनस्य मनः-
संज्ञा, सा न गृह्यते मतिसाधनसंज्ञा त्वभ्युपेयते इति । सति च मनसि,

प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरवि-
काराः सुखदुःखेच्छादेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि ॥४॥

शरीरान्तश्चारिणोवायोर्ध्यागप चाननं तेनातुमीयते अस्यात्मा
यस्तिर्यग्गमनस्वभावं वायुमूर्द्धमधश्चानयतीति । संमूर्च्छनादिति चे-
न्प्रापाने तदभावात् । अथ मन्येत, संमूर्च्छितः खल्वान्तरोवायुर्द्धमनि-
तीति । तच्च नैवं मन्तव्यम् । कस्मात्? अपाने तदभावात् । अधः खल्वे
षोऽनिति नेर्द्धम् । न चैतत्प्रयत्नमन्तरेणोपपद्यते इति । अक्षिपक्षणी

येन संयुज्येते तदुन्मेषः, येन च संयुक्तयोस्तयोर्विभागः तन्निमेषः । ते खल्वेते निमेषोन्मेषकर्माणी यस्य प्रयत्नादुत्पद्येते, सोऽयमर्थान्तरभूत-
आत्मा । अचेतनस्य दारुपुत्रकस्य नर्तनं चेतनकारितं दृष्टमिति । जीवन-
ज्ञात्वात्मिकवायुसंवन्धोनियतसहभावादात्मनोहेतुः । न खल्वन्यत्र शि-
लादौ तदुपलब्धिरिति । जीवनकार्यं खल्वपि वृद्धिचतस्रोहणादि-
कमचेतनेष्वदृष्टं चेतनस्यानुमितौ हेतुर्भवति । मनसश्चेन्द्रियविशेषे
योऽयं सन्निधिज्ञानोत्पत्तिहेतुः स मनसोगतिविशेषादुत्पद्यते । प्रणि-
धाय खल्वयं ज्ञाताऽभिमतेष्विन्द्रियेषु मनः प्रेरयति, उद्वसितान्तः
पृथुकद्ववाभिमतप्रदेशेषु कन्दुकम्, अथाभिमतं जानीते इति ।

शरीरेण च खल्व्वात्मनः संवन्धे सति पुरुषः प्राणिति अपानिति निमि-
षत्युन्मिषति जीवति मनस्याभिमते प्रदेशे गमयति । आत्मनस्तु संवन्ध-
स्यापगमे न प्राणिति नापानिति न निमिषति नोन्मिषति न जीवति
न मनोगमयति । तस्मादेभिरनुमीयते अस्यात्मा यत्संवन्धादेते भव-
न्तीति । इन्द्रियान्तरविकारः खल्वपि । कस्यचिदस्तरसस्य फलस्य गृहीत
साहचर्यं रूपे गन्धे वा चक्षुषा घ्राणेन वा गृह्यमाणे इन्द्रियान्तरस्य
रसनस्य योऽयं विकारः—नियतसहचरितेन रूपेण गन्धेन वा गृह्य-
माणेन रसानुस्मृतौ रसगर्द्धिप्रवर्त्तितोदन्तोदकसंज्ञवः प्रवर्त्तते तदा-
त्मनोलिङ्गम् । गृहीतसाहचर्यं रूपं गन्धं वा गृह्यन् खल्वयमात्मा
रसननुस्मरति । तच्चानुस्मरतोरसगर्द्धिः प्रवर्त्तते । ततोरसनस्य वि-
कारइति । अथेन्द्रियाणि चेतयन्ते, नायमिन्द्रियान्तरविकारउप-
पद्यते । न खल्वन्यदृष्टमन्यः स्मरतीति । संघातोऽपि न पूर्वापरयोरे-
कोऽस्तौति । सुखदुःखेष्वाद्देशप्रयत्नास्य ज्ञानवद्वाख्याताः ॥

तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ५ ॥

तदेवं सिद्धमात्मनोऽनुमानम् । अतः परं प्रावादुकानां दृष्टयः प्रदर्श्यन्ते । तत्रात्मनोऽनुमानमसम्भवं मन्यमानः कश्चिदाह । न वै खल्वात्मा शक्योऽनुमातुम् । यस्मात्,

यज्ञदत्तइति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद्दृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥ ६ ॥

यदा वै यज्ञदत्ते चक्षुः सन्निकृत्यते, तदाऽपि नात्मनः प्रत्यक्षं भवति । अतोनास्ति दृष्टं लिङ्गं येनायमात्मेत्यनुमीयेत । न च सामान्यतोद्दृष्टाल्लिङ्गादयमात्मेत्यनुमानं सम्भवतीत्याह,

सामान्यतोद्दृष्टाच्चाविशेषः ॥ ७ ॥

अस्ति किञ्चिदस्त्विति शक्यमनुमातुं न त्वस्यात्मेति ॥

तस्मादागमिकः ॥ ८ ॥

प्रतिषेधस्तस्य वायुपरीक्षायामुक्तः । आत्मनः प्रत्यक्षाभावममृश-
नपरम्ब्राह्म,—

अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकान्नागमिकम् ॥ ९ ॥

अहमिति योऽयं प्रत्ययस्तत्र शब्दस्य व्यतिरेकोभवति । शब्दात् खल्वसौ व्यतिरिच्यते । तस्मादहमिति यज्ज्ञानं नैतदागमिकं भवति । सोऽयं प्रत्यक्षएवात्मा नागमिको न खल्वयनुमेयइति । अथापि खल्वयमात्मा प्रत्यक्षोऽप्यनुमेयः स्यादित्यतआह,—

यदि दृष्टमन्वक्षमहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तइति ॥ १० ॥

यदि इन्द्रियेणासौ गृह्यते अहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तरिति प्रत्यात्मं, न तर्ह्यात्मनइदानीमनुमानं भवति । यदि प्रत्यक्षोऽयमात्मा, किन्तु चानुमानेनेति ।

अथापि खल्वात्मा नाम द्रव्यं नागमिकम् । कस्मात् ? अह मिति शब्दस्य व्यतिरेकात् । किम्बहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तइत्यन्वयं दृष्टमिति । अथापि खल्वात्मद्रव्यमहमिति शब्दस्य व्यतिरेकान्नागमिकम् । यदि अहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तइत्यन्वयं दृष्टमात्मा नाम द्रव्यं, कथमिदानीमागमिकं स्यादित्यपरोहेतुस्तत्रैव प्रवर्तते । महत् खल्वेतद्वचसेवैचित्र्यमाचार्यस्येति । अथास्य प्रतिषेधः । न वै खल्वयमात्मा प्रत्यक्षः । किन्तु,—

दृष्टयात्मनि लिङ्गे एकएव दृढत्वात् प्रत्यक्षवत्प्रत्ययः ॥११॥

यदिदमात्मनि लिङ्गं दृश्यते ज्ञानप्रभृतिकम्, तस्मिन् लिङ्गे सति अनुमानमेकएव प्रत्ययोभवति, न प्रत्यक्षमनुमानश्चेति इयमात्मनि प्रवर्तते । स खल्वयं दृढत्वात्प्रत्यक्षवदवभासते, न त्वेतत्प्रत्यक्षमिति ।

विप्रतिपत्त्युपलब्धेऽप्रत्यक्षः । नायमात्मा प्रत्यक्षः । कस्मात् ? विप्रतिपत्त्युपलब्धेः । उपलब्धते खल्वात्मनि विप्रतिपत्तिरस्ति नास्तीति । येऽप्यहं प्रत्ययमास्त्रिषत, तेऽपि केचिन्नास्तित्वमात्मनः संघातव्यतिरिक्तस्य प्रतिजानते । न खलु प्रत्यक्षे कश्चिद्विप्रतिपद्यते इदमस्ति नास्तीति । तस्मादहम्भोऽहं वधिरोऽहं स्थूलोऽहं गौरइति संघातएवाहंप्रत्ययविषयो न तद्व्यतिरिक्तात्मा । योऽपि अहमिहैवास्मि सद्ने जानामइति प्रत्ययः, सोऽपि व्यापकस्यात्मनः प्रादेशिकत्वानुपपत्तेर्गौरोऽहं जानामीतिवत्संघातात्मनोभ्रमएव । तत्रैव ज्ञानमपि कयाचिद्विवक्षया मन्यते इति । वाक्य-

स्वाविरशरीरभेदेऽपि यत्सोऽहमित्येकत्वप्रतिसम्भानम्, तदपि स एवायं हस्तइतिवत्संघातविषयमेव कयाचिद्विवक्ष्येति । परीक्षकाश्च खल्वे-
तदात्मविषयं प्रतिसम्भानं मन्यन्ते, न लौकिकाः । ते हि संघातमेव
तथा प्रतीयन्ति इति ।

भवन्नप्ययमात्मनि प्रत्ययोन पृथिव्यादिवदात्मानं गोचयति । योऽयं
प्रतीयते, सोऽयं संघातइन्द्रियमन्योवेत्यहंप्रत्ययवतामपि विमर्शोप-
लब्धेः । तस्मादनुमेयआत्मा न प्रत्यक्षइति । यथा खल्वर्थं दूरादुपल-
भमानोनावधारयात् जलाशयोवा मरीचिका वा इति । ततोवला-
कादिलिङ्गेनानुमिनोति योऽयं दूरादुपलभ्यते जलाशयोऽभावेति ।
तत्र यदनवधारणं ज्ञानं जलाशयोवा मरीचिका वेति, न तत्प्रत्य-
क्षम् । तथैवाहमिति जानानोनावधारयति संघातं वा इन्द्रियाणि वा
तद्व्यतिरिक्तं बोधलभे इति । तदेतदनवधारणं ज्ञानं न प्रत्यक्षमिति ।
तदुक्तम् । “तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे” इति । “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं
ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्”—इति तन्त्रा-
न्तरे चोक्तमिति । तच्चैतदात्मनः प्रत्यक्षं निरूपितेरभावादसत्कल्पं
नात्रभवान् सूत्रकारोमर्शयाश्चकार इति ।

यश्च प्रत्ययोऽहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तइति, सोऽयम्,

देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युपचाराच्छरीरे-

प्रत्ययः ॥ १२ ॥

शरीरं खल्वेकस्माद्देशाद्देशान्तरं गच्छति । उपचर्यते च देवदत्तो-
गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीति । तस्मात् योऽयं प्रत्ययोऽहं देवदत्तो-
ऽहं यज्ञदत्तइति, सोऽयं शरीरे प्रत्ययोन त्वात्मनि । शरीरे हि देव-

दत्तत्वादेरुपचारइति । देवदत्तत्वादिकं खलु शरीरमाश्रयति नत्वा-
त्मानम् । तस्मादहं देवदत्तइत्येवमादिकः प्रत्ययः शरीरे भवतीति ।
अत्रापरश्चाह,—

सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १३ ॥

योऽयं शरीरे देवदत्तत्वादेरुपचारोनात्मनीति, स तु सन्दिग्धः ।
किमात्मनि चोपचारः शरीरे च, किं वा शरीरएवेति न निर्णयहेतु-
रस्ति । यथैव प्रतीयते देवदत्तो गच्छतीति, तथैव प्रतीयते देवदत्तो-
जानातीति । सन्देहाच्चानिर्णयस्तत्त्वस्य । तस्मात्,

अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परचाभावादर्थान्तर

प्रत्यक्षः ॥ १४ ॥

अहमिति योऽयं प्रत्ययः स खल्वर्थान्तरप्रत्यक्षः । यत् खलु शरीराद-
र्थान्तरमात्मा तत्प्रत्यक्षः । कुत एतत् ? प्रत्यगात्मनि भावात् परचाभा-
वाच्च । अहं जानामीति खल्वयं प्रत्ययः प्रत्यगात्मनि भवति शरीरे-
च न भवतीति । अस्य प्रतिषेधः,

देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानात्तावच्छरीरं प्र-
त्यक्षोऽहङ्कारः ॥ १५ ॥

योऽयमहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः, स तावच्छरीरप्रत्यक्षो नात्मप्रत्यक्षः ।
कस्मात् ? देवदत्तो गच्छतीत्युपचारात् । यथाहं जानामीति प्रत्येति,
तदप्यात्मनो धर्म्मं ज्ञानं तत्संबन्धाच्छरीरेऽभिमन्यते । स्थूलोऽहं सुखी-
तिवत् । पुनरपरश्चाह,—

सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १६ ॥

देवदत्तो गच्छतीति किं शरीरसंबन्धादात्मनि गतेरुपचारः, आहो-
 स्विदगच्छति शरीरे आत्मसंबन्धादेवदत्तत्वादेरुपचारः इति । सोऽयं
 सन्देहान्न तत्त्वनिर्णयाय कल्प्यते इति । सोऽयमनिर्णयहेतुं सन्देहमस-
 क्तदुपन्यस्यन्नहंप्रत्ययगोचरं चात्मानं प्रतिजानानोऽनवधेयवचनो भवती-
 त्युपेक्षितवानाचार्यः । निमीलिताक्षोऽपलक्ष्येरात्मनीति चेन्नान्यत्रापि-
 तदुपलक्ष्येः । अथ तिमीलिताक्षोऽप्यहमित्युपलभते, सा चेयमुपलक्षि-
 रात्मनि विज्ञायते इति । तच्च न । यथा खल्वयं पुरुषो निमीलिताक्ष-
 उपलभते जानाम्यहमिति, तथैव खल्वयमुपलभते स्थूलोऽहमिति ।
 तस्मात् नेयमुपलक्षिरात्मन्येव शक्या विज्ञातुमिति । अस्तु तर्हि यत्र
 मुक्तसंशयं प्रत्यक्षं तदेव शरीरमात्मा, चक्षुषा ह्येतद्गृह्यते इत्यत आह,—

नतु शरीरविशेषाद्यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानं वि-
 षयः ॥ १७ ॥

न वै खलु शरीरविशेषात् यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानं विशेषेण व-
 ष्यते विशिष्यते इति । ज्ञानं यदि शरीरगुणः स्यात्, शरीरविशेषात्
 विशेषो भवेत् । शरीरगुणस्य रूपादेः खलु शरीरविशेषाद्विशेषो दृष्टः
 न त्वेतत् तथा भवति । यथा खल्वेको रूपं रूपमिति जानीते, रसं
 रस इति, परोऽपि तथेति नैतत् शरीरस्य गुणः, किन्त्वर्थान्तरस्यात्मनः
 इति । स खल्वविशेषः सर्वत्रेति न तस्य गुणे विशेषः सम्भवति । अस्मिद्धमि-
 ति चेन्न कारणवशात् । ज्ञानं खल्वपि यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोर्विशिष्यते,
 यज्ञदत्तः खल्वयं प्रभूततरं जानाति शास्त्रं, स्मरति स्मर्तव्यस्य, शक्नोति
 चोद्वापोद्वाहौ कर्तुं; विष्णुमित्रस्तु न जानाति शास्त्रं, न स्मरति
 स्मर्तव्यस्य, न शक्नोत्युद्वापोद्वाहौ कर्तुमिति । तत्रैवं सति यज्ञदत्तविष्णुमित्र-

योर्ज्ञानं न विशिष्यते इत्येतदसिद्धमिति । तच्च नैवं मन्तव्यम् । कस्मात् ? कारणवशात् । यदयं विष्णुमित्रेण जानाति शास्त्रं न स्मरति स्मर्त्तव्यस्य न शक्नोत्यूहापोहौ कर्त्तुमिति, करणदोषादेतद्भवति । कुत एतत्प्रतिपत्तव्यम् ? दर्शनात् । दृश्यते ह्युपदेशविशेषाद्यतमानः खल्वयमेव शक्नोति शास्त्राणि ज्ञातुं स्मर्त्तव्यस्य स्मर्त्तुमूहापोहौ च कर्त्तुमिति । कुतश्चिच्च कारणादुपहतकरणोयज्ञदत्तोऽपि तत्कालं न शक्नोति शास्त्राणि ज्ञातुं स्मर्त्तव्यस्य स्मर्त्तुमूहापोहौ च कर्त्तुमिति । तदेवमुत्तममध्यमाधमकरणवशाज्ज्ञानतारतम्यं न त्वात्मस्वभावभेदादिति । अथापि खल्वात्मधर्माज्ञानं शरीरग्रहणे न गृह्यते, शरीरधर्मास्तु रूपादिकं गृह्यते, तस्मान्न शरीरमात्मा । ज्ञानं खल्वेवं शरीरस्य ग्रहणे रूपवद्गृह्येत इति । तदेवं संघातादर्थान्तरमात्मा । न तच्च प्रत्यक्षं नो खल्वयन्मानम् । प्रत्यक्षपूर्वकं खल्वनुमानमिष्यते । सामान्यतोदृष्टाच्चविशेषः । तस्मादागमिकोऽयमात्मेति । तदेवं प्रावादुकानां दृष्टीरूपन्यस्य सिद्धान्तमाह,—

अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्वातिरेकाव्यभिचारादिशेषसिद्धेर्नागमिकः ॥ १८ ॥

योऽयमहमिति प्रत्ययस्तस्य मुख्यआश्रयआत्मैव भवति । आत्मसंवन्धात्, शरीरमपि तस्य कदाचिदाश्रयोव्यपदिश्यते, पादे मे वेदना सुखं वपुषीतिवत् । योग्यस्यास्य प्रत्ययस्यात्मा न शरीरादिः । आत्मा खल्वेतस्य प्रत्ययस्याश्रयोयुज्यते न शरीरादिः । कस्मात् ? तथा स्वभावात् । याहि स्वभावः शरीरादेर्यदेतदेतस्य प्रत्ययस्याश्रयोभितुं न योग्यं, याच स्वभावआत्मनोयदेष योग्यइति । कारणाज्ञानात् कार्येषु ज्ञा-

नादज्ञानाच्च न शरीरादिकं प्रत्ययस्याश्रयोभवितुमर्हति । तदेवमह-
मिति प्रत्ययादनुमीयते अस्यात्माऽर्थान्तरभूतइति । तच्च दृष्टान्तः शब्द-
वदिति । यथा खल्वाकाशं शब्दस्य मुख्यं योग्यद्वाश्रयः न पृथिव्यादिक-
स्वेवमात्मा अहं प्रत्ययस्येति । कुत एतत्प्रतिपत्तव्यम् ? व्यतिरेकाव्यभि-
चारात् । यथा खलु शब्दः पृथिव्यादिव्यनुपलब्धेः पृथिव्यादिव्यतिरेकं न
व्यभिचरति, तथाऽहमिति प्रत्ययोऽपीति । यथा खलु शब्दः पृथिव्यादि-
व्यनुपलब्धेः पृथिव्यादिव्यतिरिक्ताकाशस्यानुमितौ हेतुः, तथैवाहमिति
प्रत्ययोऽपि व्यतिरिक्तात्मानमनुमापयतीति । यथा च शब्देऽव्यभिचा-
रात् कारणभूतस्य वायोरनुमितौ हेतुः, तथा खल्वहमिति प्रत्ययोऽप्य-
व्यभिचारात् कारणभूतस्यात्मनोऽनुमाने हेतुर्भवतीति । तदेवमहमिति
प्रत्ययेनात्मानं गोचरयति, अनुमितौ त्वात्मनो हेतुर्भवतीति । अहमिति
प्रत्ययान्नात्मा गम्यते इति ब्रुवाणमुपहसन्निवाहमिति मुख्ययोग्याभ्यामि-
त्याह । सोऽयमहमिति प्रत्ययेनिदर्शनमात्रम् । प्रत्ययमात्रात्त्वात्मा अनु-
मीयते । तस्मान्नागमिकश्चात्माइति ।

स खल्वयमर्थान्तरभूतश्चात्मा किं सर्वशरीरेष्वेकश्चाहोस्वित् प्रतिश-
रीरं भिन्नइति । कुतः संशयः ? उभयथोपपत्तेः । यदप्रत्यक्षं लिङ्गे-
नानुमीयते, तत् खलु लिङ्गस्याविशेषे न विशिष्यते, एकस्यैवानुमानं
भवति । अथापि खल्वेकः सुखी एकोदुःखी कश्चिदिभ्यः कश्चिद्रङ्गः
कश्चिदनूचानः कश्चित् जात्नः कश्चित् जायते कश्चिन्म्रियते चेति
विरुद्धधर्माणामुपलब्धेः प्रतिशरीरमात्मनोभेदः स्यात् । सेयमुप-
लब्धिर्यथाऽऽत्मभेदादुपपद्यते, तथैकस्यात्मनः प्रदेशभेदादुपपद्यते ।
स्फटिकः खल्वेकोऽपि महान् तैस्तेरूपाधिभिरुपरज्यमानस्तेषु तेषु प्रदेशेषु

लोहितनीलपीताद्यनेकप्रकारमुपलभ्यमानोदृष्टइति । सेयं विरुद्धो-
पलब्धिः कालभेदवद्देशभेदेनैकस्मिन् युगपद्भवन्ती न शक्याऽपल-
पितुमिति । यथैकस्मिन् शरीरे घनसारकण्टकयोः सम्भेदात्
देशभेदेन सुखदुःखयोरुपलब्धिः । मनस्तत्रैकमिति विद्यमानस्य क्र-
मस्याग्रहणाद्युगपदुपलब्ध्यभिमानोभ्रमः । शरीरभेदे तु मनसोभे-
दात् न खल्वपि युगपदुपलब्धिर्न भवति । मनसः खल्वेते धर्मास्तदनुव-
न्धान्मित्राज्ञानाच्चात्मन्यवभासन्ते । सोऽयं संयोगो नाश्रयं व्याप्य भवतीति ।
तदेवमुभयोपपत्तेर्न ज्ञायते किमियमेकस्यात्मनः शरीरभेदादुपाधि-
निमित्ता विरुद्धोपलब्धिरथानेकस्यात्मनः पारमार्थिकीति । उपाधि-
निमित्तेऽमुपलब्धिः । कस्मात् ? यस्मात्,—

सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम् ॥ १६ ॥

सुखादीनां निष्पत्तिरात्मनोलिङ्गम् । तच्च न विशिष्यते । यथा खलु
सदितिलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्चैकोभावः, शब्दलिङ्गाविशेषाद्विशे-
षलिङ्गाभावाच्चैकमाकाशम् । तथैव सुखदुःखज्ञाननिष्पत्तिलिङ्गाविशे-
षाद्विशेषलिङ्गाभावाच्चैकआत्मा सर्वचेति । यव व्यवस्था विशेषलिङ्गमि-
ति मन्यते । तच्च नैवम् । एकस्यापि व्यवस्थेऽपपत्तेः । तद्व्याख्यातम् ।
दृष्टं खल्वेकमाकाशं तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तत्शब्दादीनां सङ्गावासङ्गा-
वाभ्यां तेन तेनोपाधिना भिन्नं परमार्थतोऽन भिद्यते इति । तदेतत्
तत्त्वम् । व्यवहारभूमिकायां खलु,—

व्यवस्थातेनाना ॥ २० ॥

तदेतत्त्वतभाष्यं पुरस्तादिति ॥

शास्त्रसामर्थ्याच्च ॥ २१ ॥

एकमेवाद्वितीयं, एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः, द्वितीयाद्वै भयं भवति, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति, सर्वआत्मानएकीभवन्ति, तद्यदहं रमणीयचरणाः, एतस्मादात्मनः सर्वआत्मानोव्युच्चरन्ति, द्वादुपर्णा इत्यादिशास्त्रसामर्थ्याच्च प्रतिपद्यामहे एकएवात्मा व्यवहारभूमौ भिद्यते इति ।

एकएव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा वज्रधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

सूतयश्चैवमाद्याभवन्तीति ।

इति चन्द्रकान्तीये वैशेषिकभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ॥

॥०॥ समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ॥०॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रथमाह्निकम्

परोक्षितानि द्रव्याणि । तेष्वेव कश्चिद्विचारः प्रवर्तते । तत्र सद-
नित्यमित्यादिना अनित्यमिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषइत्युक्तम् । सर्व-
स्वेदनित्यं यदेषां कारणं तदनित्यं तस्यापि यत्कारणं तदप्यनित्यं एवं
तत्र तच्चेत्यव्यवस्था प्राप्नोति इत्यतश्चाह,—

सदकारणवन्नित्यम् ॥ १ ॥

यत् सदकारणवच्च भवति तत् नित्यमाख्यायते । सद्धि नात्यन्त-
मुच्छिद्यते । रूपान्तरेणावस्थानात् । सच्च खलु स्वेन रूपेण प्राग-
सदपि रूपान्तरेण सदेवोत्पद्यते । यच्चैतेषां कारणानां कारणं तत्
खलु सदेव न कदाचिदसत् । कस्मात् ? कारणानुत्पत्तेः । यद्धि-
कारणानुत्पद्यते, तत्कारणात्मना सदपि कार्यात्मना भवत्यसत्कदा-
चित् । यत्तु कारणान्नोत्पद्यते अस्ति च, तत् खलु सर्वदैव सत् न
कदाचिदसत् । तच्चैतत्कारणानां कारणं निमित्तविशेषात्तेन तेन रूपेण
विपरिणममानं कार्यबुद्धिविषयः । तदेतत् प्रागुत्पत्तेरुत्पद्यमानं नासन्न
सन्न सदसदसत्सतोर्वैधर्म्यात् । बुद्धिसिद्धन्तु तदसत् । दधि खल्वयं
निष्पादयिष्यन् क्षीरमुपादत्ते । तच्च प्रयत्नेन तथा परिणमयति । अथ
दधि निष्पद्यते । सोऽयमतिशयः क्षीरदध्नोरेव न दधिपयसोरिति ।
तदेतद्वटुकपालादौ यथाविषयं वेदितव्यम् । तच्चैतत् क्षीरे केनचिद्रूपेण

सदपि दधिरूपेण त्वसदेवोत्पद्यते । बुद्ध्या खल्वेतत् सिध्यति । तदेवं कार्यकारणयोः संबन्धः कार्यस्थोत्पत्तिश्चेति द्वयमुपपद्यते न त्वन्यथा । असंबन्धोत्पत्तौ सर्वत्र सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गः । यच्च मन्यते, कार्यं खल्वेतत् न कारणेन संवध्यते ततउत्पद्यते चेति । तस्यासंबन्धाविशेषात् सर्वत्र सर्वस्थोत्पत्तिः प्रसज्यते । शक्तिविशेषे चाभ्यनुज्ञा । अथ मन्येत वस्तु-शक्तिरेवैतादृशी यत्किञ्चित् किञ्चिदुत्पादयति न सर्वं सर्वमिति । एवं सति शक्तिविशेषे अभ्यनुज्ञा प्राप्नोति । ओमिति ब्रुवतश्चाभ्युपगम-विरोधः । तस्मात् घटकपालादावुपलब्धेः कारणविपरिणामः कार्य-मिति । मृत्पिण्डं हि तेन तेन रूपेण विपरिणममानं घटबुद्धि-मुत्पादयत् दृष्टमिति । तैलं खल्वपि सदेव निष्पीड्यमानान्तितादु-त्पद्यते, तन्तवश्च तेन तेन रूपेणावस्थिताः पटमुत्पादयन्तीति । अनि-त्यमिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषद्वयेतच्च मूलकारणं द्रव्यं विहाय मन्तव्यम् । परमात्मानञ्चापेक्ष्य सदण्यसङ्गवतीति । अथापि खल्वस्ति किञ्चित्कारणं यस्य विपरिणामेनैतानि कार्याणीति कुत एतत् प्रतिपत्त-व्यम् ? लिङ्गादित्याह,—

तस्य कार्यं लिङ्गम् ॥ २ ॥

कार्येण हि लिङ्गेन कारणमनुमीयते इति । यच्च परमं कारणं यदेतत् कार्यकाकारणभावप्रसङ्गस्यावधिभूतं तन्निरवयवम् । साव-यवानि खलु कार्याणि भवन्तीति । यथैतत् लोष्टस्य खलु प्रविभज्य-मानावयवस्याल्पमल्पतरमल्पतममुत्तरमुत्तरं भवति । स चाल्पाल्पतर प्रसङ्गोयस्मान्नाल्पतरमस्ति यः परमोऽल्पस्तत्र निवर्तते । सोऽयं पर-माणुरिति । स खल्वयं परमाणुर्मूर्तिमान् परिच्छिन्नोभवति द्वाभा-

द्याणुभ्यां पार्श्वद्वये संयुज्यमानस्तथोर्व्यवधानं करोति । सोऽयं स्पर्शवानु-
रणोर्व्यवधानहेतुरिति भागभक्तिरिति । स्पशवत्त्वादणुर्याभ्यामणुभ्यां
संयुज्यते तथोर्व्यवधानहेतुरिति तस्य भागभक्तिर्भवति । अणुसंयोगो
हि नाश्रयं व्याप्य भवतीति । यदि कारणात्मना कार्यस्यावस्थानं, मूल-
कारणं नित्यमिति सर्वं नित्यं स्यात्, ततश्चानित्यमिति द्रव्यगुणकर्म-
णामविशेषोनेपपद्यते इत्यत आह,—

कारणभावात् कार्यभावोऽनित्यइति ॥ ३ ॥

योऽयं कारणभावोभावानां स खलु नित्यः । कारणभावश्चापेक्ष्य
योऽयं कार्यभावः सोऽयमनित्यइति । अतः कार्यभावविवक्षया अनित्य-
मिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषदत्युक्तमिति ॥

विशेषतः प्रतिषेधभावोऽविद्या ॥ ४ ॥

यश्च विशेषतः कारणभावप्रतिषेधोभावानां, कार्यं न जात्वपि
कारणात्मना सदिति, सोऽयं प्रतिषेधभावोऽविद्या भ्रान्तिरिति । तदेव-
माचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अस्ति कारणभावः कार्यभावश्च भावानां, तयोः
पूर्वानित्यउत्तरश्चानित्यइति कारणस्य विपरिणामः कार्यमिति ।

अथेयमपरा योजना । सदकारणवन्नित्यमिति नित्यं मूलकारण-
माह । तस्य कार्यं लिङ्गमिति तत्रानुमानं प्रमाणमाचष्टे । कारण
भावात् कार्यभावइति कार्यं गन्धाद्युपलब्धेः कारणेऽपि तदनुसिनोति ।
अनित्यइति विशेषतः प्रतिषेधभावइति अस्ति किञ्चिन्नित्यमित्यभ्य-
नुजानाति । अविद्या इति सर्वमनित्यमिति प्रवादं प्रत्याचष्टे इति ।
अथापि खलु योविशेषतएकान्ततः प्रतिजानीते सर्वमेवानित्यं नास्ति

किञ्चिन्नित्यमिति, तस्यैतत् स्यात्; अनित्यमिति विशेषतः प्रतिषेध-
भावोऽविद्येति ।

यद्वै खल्वेतत् कारणानां कारणं, कुत एतन्नोपलभ्यते ? नैतदनेक-
द्रव्यवत् । न चैतस्मिन् संस्कृतं रूपम् । तस्मान्नोपलभ्यते । यतः,—

महत्तयेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाच्चोपलब्धिः ॥५॥

महत्पुलब्धिर्न सूक्ष्मे । सा चोपलब्धिरेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाच्च
संस्कृताद्भवति न त्वन्यथा । यच्च कारणानां कारणं तदेतन्नानेकद्रव्य-
वत् । न च तत्र रूपमस्यभिव्यक्तम् । अतो नोपलभ्यते । महत्त्वात्
सिद्धिरिति चेत् तुल्यम् । अथ मन्येत, महत्त्वादुपलब्धिः सिध्यति इत्यनेक
द्रव्यवत्त्वमहेतुरुपलब्धिविति । तच्च नैवं न्नतथ्यम् । तुल्यं खल्वेतद्भवति ।
यथा महत्त्वादुपलब्धिसिद्धिरित्यनेकद्रव्यवत्त्वमहेतुरेवमनेकद्रव्यवत्त्वा-
दुपलब्धिसिद्धिरिति महत्त्वमहेतुरिति । तुल्यत्वाद्योभयं हेतुर्भवति ।
न खल्विदं हेतुर्नैदमिति शक्यमध्यवसितुमिति । तद्भावाच्चोपलब्धिः ।
दूरात् खल्वयमुपलब्ध्या उत्कृष्टमहत्त्वमपि लूतातन्तुजालं नोपलभते,
अनेकद्रव्यवत्त्वान्तु लूतामात्रमुपलभते । तदेवमनेकद्रव्यवत्त्वस्य भावा-
दुपलब्धिर्भवतीत्यनेकद्रव्यवत्त्वमुपलब्धिहेतुरिति । अनेकद्रव्यवतः खल्वपि
द्व्यणुकस्य महत्त्वाभावान्नोपलब्धिरिति । मध्यन्दिनेऽस्काप्रकाशस्य तु
सौरेण प्रकाशेन वलवताऽभिभवान्नोपलब्धिरिति ।

यस्तु मन्यते, गुणा एव लोहितशुक्लादयोद्रव्यस्योपलभ्यन्ते न द्रव्य-
मिति । तं प्रत्युच्यते । न गुणमात्रं विवेकोपलब्धिः । न वै खलु गुणमात्र-
स्योपलब्धिः किन्तु द्रव्यस्यापि । कस्मात् ? विवेकोपलब्धिः । समानेऽपि स्थैर्य-
शुक्लादौ योऽयमुपलब्धुर्जलस्यलविवेकः उपलभ्यते, स नोपपद्यते, यदि

न द्रव्यं प्रत्यक्षम् । अप्रत्यक्षं हि द्रव्यं गुणस्य समानइति । भवति त्वस्य विवेकोजलमेतत् स्थलश्चेदमिति । यदि वै न भवेत्, स्थलवज्जलेऽपि विचरितुं प्रयतेत, जलवद्वा स्थलेऽपि नैवं कुर्यात् । न त्वेवम् । तस्मान्न गुणमात्रस्योपलब्धिरपि तु द्रव्यस्यापीति । अनुभवाच्च प्रतिपद्यामहे द्रव्यस्योपलब्धिर्भवतीति । सर्वः खलु लोकोऽनुभवति कालायसममानकान्तिं गर्जन्तं हस्तिनमुपलभेदिति । यतोऽपसरति । न त्वेतत् द्रव्यस्थानुपलब्ध्यावुपपद्यते । अद्यापि खलु गुणान्यत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञानात् गुणव्यतिरेको द्रव्यस्य । अद्यापि स्यात्, गुणसमुदायोद्रव्यं न तेभ्योव्यतिरिच्यते इति । एवं सति गुणान्यत्वे प्रत्यभिज्ञानं न स्यात् । अस्ति त्वेवं प्रत्यभिज्ञानं यएव पटः पूर्वं शुक्लआसीत् सएवैतर्हि रक्तोजातइति । तत् खल्वेतदेकं पूर्वापरकालावस्थायिनं गुणाश्रयं विषयीकुर्वद्गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं ज्ञापयति । यदि द्रव्यस्योपलब्धिर्भवति वायुर्नाम द्रव्यं कथं नोपलभ्यते इत्यतआह,—

सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्काराभावादयोरनुपलब्धिः ॥ ६ ॥

महतोद्रव्यस्य वायोरस्त्यनेकं द्रव्यं, रूपसंस्काराभावात् न तस्योपलब्धिरिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति वायोः खलु रूपमस्ति संस्कारस्तु तस्य नास्तीति । वायोर्यदि रूपमस्ति, कुतएतन्नोपलभ्यते इत्यत आह,—

अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ७ ॥

यत् खलु रूपमनेकद्रव्यवति समवैति यत्र च विशेषः संस्कारो विद्यते, तस्य रूपस्योपलब्धिर्भवति । वायोस्तु यद्रूपं, न तत्र संस्कारोऽस्तीति न तस्योपलब्धिरिति ॥

तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

तेनेति मन्त्रिकृष्टतरं विशेषं परासृशति । संस्कारेण खलु रसगन्ध-
स्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातमिति । यश्च गन्धोवायुनोपनीयते, तस्य संस्कार
भावादेव द्रव्यस्थानुपलब्धावप्युपलब्धिर्भवति । अथापि खल्वियमुप-
लब्धिः संस्कारं व्यभिचरति । पाषाणादौ रसगन्धयोरनुपलब्धेरिति ।
तच्च नैवं मन्तव्यमित्याह,—

तस्याभावादव्यभिचारः ॥ ९ ॥

पाषाणरसगन्धादौ तस्य विशेषस्य संस्कारस्याभावात् नास्ति व्यभि-
चारः । अव्यभिचाराच्च संस्कारोहेतुरुपलब्धिरिति । संस्कारः खल्वयं
कार्येणानुमीयते । न च पाषाणरसगन्धादौ तदनुमाने हेतुरस्ति ।
पाषाणभस्मनि तु संस्कारभावान्तदुपलब्धिरिति ॥

संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वा
परत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाणि ॥ १० ॥

संस्कृतरूपवद्द्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाण्येतानि । तदभावान्न मूलकारण-
स्यैतानि चाक्षुषाणीति । स्नेहस्तु गुणेन चाक्षुषः । कार्येण खल्वयमनु-
मीयते । वेगः खल्वपि न चाक्षुषा गृह्यते कर्मणा त्वनुमीयते इति ।
द्रवत्वन्तु चाक्षुषमपि न सूत्रितमसूत्रणादिति । तानि खल्वेतानि,—

अरूपिष्वचाक्षुषाणि ॥ ११ ॥

स्पर्शनानि तु कचिद्भवन्ति । फुत्कारादौ खलु संख्यादीनामुपलब्धि
र्भवति । दोषान्तु कचिन्न भवत्युपलब्धिरिति ॥

भतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

गुणत्वं गुणभावः । भावस्त्वविशेषितो द्रव्यगुणकर्मणामिति । चक्षुषा गुणभावो विज्ञायते, स्पर्शनेन गुणभावो विज्ञायते । एवं शेषेषु । तदेवं सर्वैरिन्द्रियैर्गुणभावो विज्ञायते इति । एतेन भावो व्याख्यातः । अथापि गुणत्वं भावश्चार्थान्तरभूतं सर्वेन्द्रियनिर्याह्यमिति धोमन्यते, तस्यैतत् । एतेन सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्यातमिति । नास्त्येतत् गुणत्वभावयोः सर्वेन्द्रियं ज्ञानमिति व्याख्यातम् । यदि वै स्यात्, नैव तत्र कश्चिद्विप्रतिपद्येत । न हि चक्षुर्विषये कश्चिद्विप्रतिपद्यते । प्रागेव तु सर्वेन्द्रियानि ग्राह्ये । अथाप्येतदुक्तम् । सा चेयंप्रमितिः प्रत्यक्षपरा, जिज्ञासितमर्थमाप्नोपदेशात् प्रतिपद्यमानोलिङ्गदर्शनेनापि बुभुक्षते, लिङ्गदर्शनानुमितन्तु प्रत्यक्षतो दिदृक्षते प्रत्यक्षत उपलब्धेऽर्थे जिज्ञासा निवर्तते इति । तस्मान्नास्ति तत्र सर्वेन्द्रियं ज्ञानमिति व्याख्यातम् । न ह्येतत् तत्र तत्र समवैति । तत्र तत्र समवायाद्धि तत्तदिन्द्रियं ज्ञानमिति । यदि त्वेतदपि द्वयं तत्र तत्र समवेयात्, उपपद्यते सर्वेन्द्रियं ज्ञानमिति । अथापि खलु परिभाषामात्रं गुणत्वं परिभाषामात्रं भावः, ततो विषयस्य सर्वेन्द्रियज्ञानाद्विषयिणि तस्योपचारः ॥

इति चन्द्रकान्तीये वैशेषिकभाष्ये चतुर्थस्याध्याय-

स्याद्यमाह्निकम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

—००:००:००—

परीक्षितं कारणद्रव्यम् । कार्यद्रव्यमिदानीं परीक्ष्यते,—

तत्पुनः पृथिव्यादि कार्यद्रव्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रिय
विषयसंज्ञकम् ॥ १ ॥

चेष्टेन्द्रियार्थाग्रयः शरीरम् । घ्राणरसनक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि ।
शिष्टं विषयः । तत्र यदेतत् त्रिविधं कार्यद्रव्यं, तत् किं पञ्चभिर्भूतै
रेकैकमारभ्यते, आहोस्विदेकैकमेकैकेनेति । कुतः संशयः ? विशेषा-
नुपलब्धेः । गन्धस्पर्शरसस्वादत्रोपलभ्यन्ते, ते किं भूतानां प्रकृति
भावात्तद्धर्मा उपलभ्यन्ते, आहोस्विदप्रकृताभावानां भूतानां संयो-
गस्याप्रतिषेधात् सन्निधेरिति नोपलभ्यते विशेषः । अतः संशय इति ।
किन्तु तत्त्वम् ?

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं
न विद्यते ॥ २ ॥

प्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षाणाञ्च यः परस्परं संयोगः, स खलु न प्रत्यक्षः ।
कस्मात् ? तदाश्रयाणामप्रत्यक्षत्वात् । प्रत्यक्षाणां स्वल्पे प्रत्यक्ष इति ।
तस्मात् कार्यद्रव्यं न पञ्चात्मकं विद्यते । अप्रत्यक्षं हि तदेतत्स्या-
दिति । तदेवं न पञ्चमिरेकैकमारभ्यते, किन्त्वेकैकमेकैकेनेति । इत-
श्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम्,

गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च ॥ ३ ॥

यदि भूतपञ्चकोपादानकमेतत् स्यात्, अपूर्वः कश्चिद्गुणोद्हरिद्रा-
चूर्णोपादानकद्रव्ये लौहित्यवदत्र प्रादुर्भवेत् । गुणान्तरप्रादुर्भावाच्च
प्रतिपद्यामहे नैतत् पञ्चात्मकमिति । तदिदमेकभूतोपादानं गुणा-
न्तरवद्वा स्यात्, अगन्धमरूपमरसमस्पर्शश्च वा प्रकृत्यनुविधानात्
स्यादिति । अतएव,—

न त्यात्मकम् ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षैः पृथिव्यग्नेजोभिरपि नैतदारभ्यते । गुणान्तरप्रादुर्भावाभा-
वात् । प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वाच्च स्व प्रतिषेधेन भवतीति ।
क्लेदादीनान्तर्ह्युपलब्धिः शरीरादौ नोपपद्यते इत्यतश्चाह,—

अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः ॥ ५ ॥

न ब्रूमः सूक्ष्माणां पृथिव्यादीनां परस्परसंयोगो नास्तीति । अस्ति-
त्यं परस्परं संयोगः । तदेवं परस्परसंयुक्तानां भूयस्त्वात् पृथिव्यादि-
व्यपदेशमुपादानभावश्चाचक्ष्यते, नत्वणूनां परस्परसंयोगं प्रतिषेधाम
इति ॥

तच्च शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च ॥ ६ ॥

योनिरुत्पत्तिस्थानविशेषस्ततो जातं योनिजं, विपर्ययादयोनिज-
मिति । तच्चाप्यादिशरीरमयोनिजमेव । पार्थिवन्तु योनिजमयोनिज-
ञ्चेति द्विविधं भवति । योनिजं खल्वपि जरायुजस्त्रेदजाण्डजोद्भिज्ज-
भेदाच्चतुर्विधम् । सेयं चतुर्विधा नियतोत्पत्तिस्थली योनिरि-
त्याख्यायते । एताभ्यः खलु येषामुत्पत्तिस्ते भवन्ति योनिजाः ।
अथापि खल्वाभ्योऽन्याप्युत्पत्तिस्थली अस्ति चायोनिजं शरीरमिति
कुतएतत् प्रतिपत्तव्यम् ?

अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात् ॥ ७ ॥

नियतदिग्देशपूर्विका खलु जरायुजादीनामुत्पत्तिरयोनिजानान्तु
अनियतदिग्देशपूर्विकोत्पत्तिरिति । मरीच्यादयः खल्वात्मभुवोमानसाः
पुत्राः श्रौर्वश्वोरुजइत्येतेषां न नियता दिगस्त्युत्पत्तौ न नियतोद्देशः ।
सेयमनियतदिग्देशपूर्विकोत्पत्तिस्थली अयोनिरित्युच्यते ॥

धर्मविशेषाच्च ॥ ८ ॥

योगसमाधिजाद्वर्धमानविशेषादयोनिजशरीराण्युत्पद्यन्ते । योगी खल्वि-
च्छया कायव्यूहं निर्मिमीते इति ॥

समाख्याभावाच्च ॥ ९ ॥

यः खलु प्रजापतेर्मनसः प्रादुर्भूतः स दुर्वासाः, यश्चोरुतः सोऽय-
मौर्वः । या चेयं नारायणस्योरुदेशादुत्पन्ना, सेयमुर्वशी । भृगुर्भर्जनात्,
अङ्गिराअङ्गारात्, तत्रैव योऽयमर्चिषि जातस्तृतीयः सोऽयमत्रिरित्येव-
मादिका समाख्या भवति । समाख्याभावाच्च प्रतिपद्यामहे अस्यन्या
उत्पत्तिस्थली, अस्ति चायोनिजं शरीरमिति । या चेयं जराज्वादिभ्यो-
ऽन्या उत्पत्तिस्थली, तस्याः खल्वयोनिरिति समाख्या भवति, न त्वेतस्याः
पञ्चमी योनिरिति समाख्या भवतीति कुत एतत् ?

संज्ञायाश्चादित्वात् १० ॥

आदिः खल्वेषा संज्ञा, न त्वधुना क्रियते इति न तत्र पर्यनुयोगः ।
या चादिभूता स्वयम्भादिसंज्ञा, तया ज्ञायते अस्ययोनिजं शरीरमिति ।
न त्रैलोक्यभुर्जरयुजेन स्वेदजोनाण्डजोनोद्भिज्जइति । तस्मात्,—

सन्त्ययोनिजाः ॥ ११ ॥

मरीच्यादयः । अयोनिजानां सङ्गावे उक्ते अयोनेः सङ्गावमुक्तं

मन्यते सूचकारः। न वै खल्वेतैरेव हेतुभिर्ज्ञायते सन्धयोनिजादिति,
किन्तु,—

वेदलिङ्गाच्च ॥ १२ ॥

प्रजापतिः खल्वात्मनः शुक्रमग्नौ ऊतवान्। ततोऽर्चिषि ज्वालायां
भृगुरुत्पन्नः। व्यपगते त्वर्चिषि योऽयमङ्गारेषु जातः, सोऽङ्गिराः।
यश्च तत्रैव जातस्तृतीयः, सोऽयमग्निः। अथापि खलु प्रजापतिरात्मनो-
वपामुदक्खिदत्, तामग्नौ प्रागृक्त्वात्, ततोऽजस्रपरउदगादिति।
ब्राह्मणः खल्वपि प्रजापतेर्मुखादुदपद्यत, चत्रियोवाक्कोरुर्वैश्वः पद्भ्यां
शूद्रइति।

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स्वेदजादयोऽयोनिजादिति। महता खल्वसौ
प्रयत्नेनायोनिजं शरीरं प्रतिपादयति, न त्वेतदमायासेन प्रतिपत्तुमर्ह-
तीति मन्यते। सुकरा हि प्रतिपत्तिः स्वेदजादीनामिति। अथाप्ये-
तदुक्तम्। द्विविधानीह भूतानि चराणि स्यावराणि च। चरानां त्रिविधा
योनिरुल्लेखेदजरायुजादिति। स्यावराणां खल्वेकैव योनिरिति न तच्च
विभागापेक्षेति चरानामेव योनिविभागमभिधत्ते इति ॥

इति चन्द्रकान्तीये वैशेषिकभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ॥

समाप्तस्य चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चभोऽध्यायः ।

परीक्षितानि द्रव्याणि । अथ गुणेषु परीक्षणीयेषु शरीरोत्पत्ति-
मूलत्वादत्पत्ताच्च व्युत्क्रमेण कर्मैव तावत् परीक्ष्यते । तच्चेत्चेपणादी-
त्युत्चेपणमधिकृत्याह,—

आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म ॥ १ ॥

आत्मनः संयोगात् प्रयत्नाच्च हस्तस्योत्चेपणमुत्पद्यते । यतमा-
नेहि हस्तमूर्द्धं क्षिपति । न चैतदात्मसंयोगव्यतिरेकेण हस्ते जायते
इति ॥

तथाहस्तसंयोगाच्च मुषले कर्म ॥ २ ॥

गुरुत्वाच्चेति चार्थः । उत्चेपणवता हस्तेन संयोगात् गुरुत्वाच्च मुषल-
स्योत्चेपणमुत्पद्यते । उत्चेपणवद्भस्तसंयोगात् खलु मुषले संस्कार-
आधीयते । ततोह्येतस्योत्चेपणं भवति । प्रयत्नेन खल्वयं हस्तेन
मुषलमुत्क्षिपतीति । यत्पुनरन्तरेण प्रयत्नमुदूखलादिव्यभिहतं मुष-
लादिकमकस्मादुत्पत्ति, तदेतस्मिन्,—

अभिघातजे मुषलादौ कर्मणि व्यतिरेकादकारणं
हस्तसंयोगः ॥ ३ ॥

न हस्तसंयोगः कारणम् । कस्मात् ? व्यतिरेकात् । यदा वै पुरुष-
ऊर्ध्वमुत्तोलितं मुषलादिकमुदूखलादौ क्षिपन् त्यजति, तदाऽपि

खल्वेतदुदूखलाभिहतं उत्पततीत्यभिघातस्तत्र निमित्तं, न हस्तसंयोगो न खल्वपि प्रयत्नइति ॥

तथाऽऽत्मसंयोगो हस्तकर्मणि ॥ ४ ॥

तथोत्पतता मुषलेन संयुक्तो हस्तो यदुत्पतति, न तत्र प्रयत्नवदात्म संयोगः कारणम् । कस्मात् ? व्यतिरेकात् । किन्तु,

अभिघातान्मुषलसंयोगाद्वस्ते कर्म ॥ ५ ॥

उत्पतता मुषलेन संयुक्तस्य हस्तस्य मुषलमुखस्थलोहवत् यदुत्पतनं भवति, तत् खलु मुषलस्योदूखलाभिघातात् यः संस्कारस्तत्राधीयते तद्वता मुषलेन संयोगाद्वस्तेऽपि तदुत्पत्त्या उत्पद्यते । अवशो हि हस्तः सह मुषलेनोत्पततीति ॥

आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥

संस्काराच्चेति चार्थः । प्रक्रियाविशेषाद्दे वेगेनोत्पततोयन्त्रविशेष-
स्याधस्तात् दृढतरसंयुक्तहस्तः पुरुषोऽपि सह यन्त्रेणोत्पतति । तत्र
खल्वात्मनि यदुत्पतनमुत्पद्यते, तदेतद्देगवतोत्पतता यन्त्रेण हस्तस्य
संयोगात् तदाहितसंस्काराच्चेति । एतेनाभिमन्त्रितकांस्यादिसंयुक्त-
हस्तस्यात्मकर्म व्याख्यातम् । अतएव,—

संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ७ ॥

देवादन्तरिक्षे यन्त्रहस्तयोः संयोगस्योपरमे तेनैवात्मनः संस्कारो
निवर्तते, अथ गुरुत्वात् पतनं भवति । यन्त्रस्य खल्वपि यावत् प्रक्रिया
विशेषकारितः संस्कारोऽनुवर्तते तावत्तस्योत्पतनं भवति । संस्कारस्य

त्वभावे गुरुत्वात् सदैव पुरुषेष्टेयत् पततीति । अथापि खल्वेतत्
संस्काराभावात् पतति न पुनरुद्धं न खल्वपि तिर्यग्गच्छति इति
कुत एतत् ?

नोदनविशेषाभावान्नोद्धं न तिर्यग्गमनम् ॥ ८ ॥

नोदनः संयोगविशेषः । तद्विशेषोद्देतुरुद्धगमने, तद्विशेषश्च हेतु-
स्तिर्यग्गमने । सोऽयम्,

प्रयत्नविशेषान्नोदनविशेषः ॥ ९ ॥

यथा खल्वयं प्रयतते तथैतत् संयुनक्ति । अथैतस्मात्,

नोदनविशेषादुदसनविशेषः ॥ १० ॥

भवति । उदसनमुपसर्पणम् । तदेवं हेलभावाद्धं न खल्वपि
तिर्यग्गमनं भवति, किन्तु गुरुत्वात् पतनम् । गुरु खल्वाल्लभ्यते
प्रथियेति ॥

इत्तकर्मणा दारककर्म व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

यथा खल्वभिघातान्मुषलसंयोगाद्धस्ते कर्म, तथाभ्यन्तरेण वेगवता-
वायुना संयोगात् दारकस्य करंचरणादेः कर्म व्याख्यातम् । न त्वेतत्
पुण्यपापयोर्हेतुरिति ॥

तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥ १२ ॥

दह्यमानस्य वस्तुनोऽंशविशेषस्य विस्फोटनाख्ये तिर्यगूर्द्धगमनात्मके
कर्मणि तथैव संयोगविशेषः संस्कारस्य हेतुः । सोऽयं संयोगविशेषो न
प्रयत्नविशेषादुत्पद्यते किन्त्वग्निकारितइति ॥

यत्नाभावे प्रसृतस्य चलनम् ॥ १३ ॥

प्रसृतस्य हस्तादीनां यच्चलनं भवति, तत् खलु यत्नस्याभावे वायु-
संयोगादिति । एतेन मूर्च्छितस्य हस्तादिचलनं व्याख्यातम् ॥

दृणे कर्म वायुसंयोगात् ॥ १४ ॥

वायुना नीयमाने दृणे यत्कर्मेत्युच्यते, चलता वायुना संयोगात्
तदुत्पद्यते इति ॥

मणिगमनं सूच्यभिसर्पणमदृष्टकारणम् ॥ १५ ॥

यच्चैतत् दृणजातं दृणकान्तं मणिं गच्छति, यच्चायोऽयस्त्वान्त
मुपसर्पति, तदेतददृष्टकारणं न तच्च दृष्टं कारणमस्तीति । किं पुनरत्रा-
दृष्टम् ? वस्तुशक्तिरेवैतादृशी यत्नेन तेन तत्तदाकृत्यते इति । अथापि
खल्विषौ कार्मुकादिमुक्ते तरसा दूरं गच्छत्यनेकं कर्मेति कुतएतत्
प्रतिपत्तयम् ? संयोगविशेषादित्याह,—

इषावयुगपत् संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतुः ॥ १६ ॥

यदेतत् इषौ कर्मणामन्यत्वं भिदस्तच्च क्रमेण भवन्तः संयोगविशेषा-
हेतुरिति । तदेतत् कृतभाष्यं कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते इत्यत्र ।
तस्मात्,

**नोदनादाद्यमिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्कारा
दुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च ॥ १७ ॥**

आकृष्टया मौर्व्या तुन्नस्त्रेषोः प्रथमं कर्मेत्युच्यते । कर्मणा संस्कारः

तस्मात् द्वितीयं कर्म । तथा तृतीयं चतुर्थमित्यादि यावत् कर्म वाच्यम् ।
एतेनास्मात्प्रमणं व्याख्यातम् । एवं गच्छतः खल्विषोः,—

संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ १८ ॥

तदेतत् छतभाष्यं पुरस्तादिति । सोऽयमेकः संस्कारः प्राथमिकेन
कर्मणोत्पद्यते, ततः कर्मसन्तानस्योत्पत्तिरिति । यावच्चासौ संस्कारो-
नोपरमति तावदिषुर्गच्छति । स चायं संस्कारः क्रमेण ह्रसतीत्युत्तरः
कर्मसन्तानः क्रमशोमन्दभावमापद्यते । संस्कारसन्तानस्य चोत्पत्तौ नत्वे
तदेवं भवतीति ॥

इति चन्द्रकान्तीये वैशेषिकभाष्ये पञ्चमस्याध्याय-
स्याद्यमाङ्गिकम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म
॥ १ ॥

वाय्वादिभिराभ्यन्तरवस्तूनां नोदनादभिघाताद्वा तेषु कर्मोत्पत्तिः,
वाय्वादिभिः संयुक्तैश्चाभ्यन्तरैर्वस्तुभिः संयोगात्तु पृथिव्यां कर्मोत्पद्यते
कम्पनाख्यं । अशब्दपूर्वं खलु पृथिवी कम्पते विपर्ययेण चेति ॥

तद्विशेषेणादृष्टकारितम् ॥ २ ॥

तच्चैतत् पृथिव्यां कर्म विशेषेणादृष्टैराभ्यन्तरैर्वस्तुभिश्चलद्भिः कार्यते ।
यद्वै खल्वन्यत् स्वात्तं परितोभ्रमन्त्यां पृथिव्यां कर्मोत्पद्यते तद्विशेषेणा-
दृष्टेन शक्तिविशेषेण कार्यते । वस्तुशक्तिरेवैतादृशी यदिदमित्यभूतं
भवति । सूर्यमण्डलाकृष्टा खल्वियमेवमनिशं भ्रमतीति । परीक्षितं
पृथिव्याः कर्म । स्थानवतामिदानीमपां कर्म परीक्ष्यते । तासां
खल्लासाम्,

अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ३ ॥

मेघगतानामपां वायुसंयोगात् कर्मोत्पत्त्या मेघसंयोगस्थोपरमे प्रति-
वन्धाभावात् गुरुत्वात् पतनं भवति । तदेतद्वर्षणमुच्यते । पतितानां
खल्वपाम्,

द्रवत्वात्स्यन्दनम् ॥ ४ ॥

द्रवाः खल्वापः पृथिव्यां पतिताः स्यन्दन्ते इति द्रवत्वं तच्च हेतुः ।
कुतः पुनरापोऽन्तरिक्षमारोहन्ति यतोमेघगतानामासां पतनरूपस्य
वर्षणस्य निष्पत्तिरित्यतश्चाह,—

नाद्यवायुसंयोगादारोहणम् ॥ ५ ॥

द्योऽयं सूर्यरश्मिषु वायोः संयोगविशेषोभवति तासामूर्द्धगमनहेतुः,
तस्मादपामन्तरिक्षारोहणं सम्पद्यते । अन्तरिक्षमाहूढाः खल्वापोधूमेन
ज्योतिषा वायुना च संसृज्यमानाः मेघभावमापद्यन्ते इति । कथं
सूर्यरश्मिषु वायुसंयोगादापजूर्द्धमारोहन्तीत्यतश्चाह—

नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥

वल्लवता वायुना नोदनास्त्राद्यप्रीडयन्ते ततस्तासामूर्द्धगमनं भवति ।
तथाभूतवायुसंयुक्ताभिर्नाडीभिः संयोगादपामूर्द्धमारोहणं सम्पद्यते ।
दृश्यते खल्वापः स्थालीस्थाः क्षथ्यमानावायुनुन्नवज्जगैः संसृज्यमाना-
जूर्द्धमारोहन्तीति ॥

वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम् ॥ ७ ॥

वृक्षमूले निषिक्ताः खल्वापोवृक्षमभितः सर्पन्ति । ततोहि वृक्षस्य
पुष्टिर्भवति । यच्चैतदपां वृक्षाभिसर्पणं, तत् खल्वदृष्टेन शक्तिविशेषेण
कार्यते । मूलमारभ्य यावदयं वृक्षनिविष्टः शिरासन्तानः शक्तिविशेषा
दपां पार्थिवरसानाद्याकर्षणं करोति । वृक्षः खल्वेवं जीवतीति । या
चेयं करका पतति, सेचम्,

अपां संघातः ॥ ८ ॥

शैत्यातिशयेन संहन्यमानाः खल्वापोमेघगताः करकाभावमापद्यन्ते । प्रत्यक्षं खल्वापां सङ्घातः शैत्यातिशयवशादुपजायमानोद्दिश्यते । हिम-
विन्दूनाञ्च तुषारभावेन घनीभावः । या चापां प्रक्रियाविशेषाद्-
घनीभावेन तुषारभावापत्तिः, साऽपि हिमर्त्तौ घृतादीनां घनीभाववत्
शैत्यातिशयविशेषणोऽवजयादेव भवति । उष्णस्यावजयात् कर-
कादिषु शैत्यातिशयोपलब्धिरिति । तच्चैतत् प्रत्यक्षतः प्रतिपत्तुमर्हतीति
मन्यते भगवान् सूत्रकारः । न त्वेतत् केनचिदपदिश्यते इति । यदि
मेघगतानामपां शैत्यातिशयविशेषात् करकाभावः, कथमिदानीमपां
धारासम्पातइत्यतश्चाह,—

विलयनञ्च तेजःसंयोगात् ॥ ९ ॥

तेजः संयोगादपां विलयनञ्च भवतीति तेजःसंयोगेन शैत्यविशेषा-
वजयाद्विलीनानामपां द्रवीभावः, शैत्यातिशयविशेषेण तेजसोऽवजयाञ्च
करकाभावइति । अथापि खल्वापां संघातोविलयनञ्च तेजःसंयोगात् ।
असु दिव्यतेजःसंयोगेन द्रवत्वप्रतिरोधात् करकोत्पत्तिरितरतेजःसंयो-
गाद्विलयनमिति । अथापि खल्वस्ति मेघेषु तेजइति कुतएतत् प्रति-
पत्तव्यम् ? लिङ्गादित्याह,—

तच्च विष्फुर्जयुर्लिङ्गम् ॥ १० ॥

मेघगतास्त्रासु तेजःसङ्गावे वज्रनिर्घोषोलिङ्गम् । न चैतावदेव लिङ्गं,
किन्तु,

वैदिकञ्च ॥ ११ ॥

आपस्तात्रग्निं गर्भमादधीरन्निति वैदिकमप्यस्ति लिङ्गमिति । मेघ-
गतास्त्रप्सु तेजःसंयोगाद्विष्फुर्ज्यथुरिति कुतः प्रतिपत्तिरित्यतश्चाह,—

अपां संयोगाद्विभागाच्च स्तनयित्वाः ॥ १२ ॥

तेजसा समं योऽयमपां संयोगस्तस्मात् स्तनयित्वाःर्मैघाद्विभागाच्च
विष्फुर्ज्यथुरित्युच्यते । अग्निः संयुक्तं स्तनयित्वाःर्विभक्तञ्च तेजः सशब्दमधः
पतति । प्रत्यक्षं खल्वेतदुपलभ्यते । तच्च योऽयं शब्दः स विष्फुर्ज्यथुरा-
ख्यायते । तत्संबन्धात्तेजःप्रतिपत्तिः । तेजस्यैतन्मैघगताभिः शैत्यवि-
शेषात् संहताभिरग्निः संसृज्यमानं तासां विलयनं करोति, विलीनाश्चा-
पोदृष्टिभावेन पतन्ति । तच्चैतदपां संहतानां विलयनहेतुस्तेजोऽन ख-
ल्वपि सर्वाभिः संहताभिर्मैघगताभिरग्निः संसृज्यते इति न सर्वासां
संहतानामपां विलयनं भवतीति । तुषारस्य च विलयने तेजोविशेषसं-
योगोहेतुरिति न बाह्यस्य तेजसः संयोगमात्रादसौ विलीयते । शैत्य-
विशेषेण तस्यावजयात् । सेयं वस्तुशक्तिर्न खल्वपि पर्यनुयोगमर्हतीति ।
परीक्षितमपां कर्म । तेजःप्रसृतीनां कर्मदानां परीक्ष्यते,

पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म वायुकर्म च व्याख्यातम्

॥ १३ ॥

तद्विशेषेणादृष्टकारितमिति यत् पृथिवीकर्म, तेन तेजसोवायोश्च
कर्म व्याख्यातम् । तदपि खल्वदृष्टेनैव शक्तिविशेषेण कार्यते इति ।

अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक् पवनमणूनां मनस-
श्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम् ॥ १४ ॥

यथा खल्वग्रेऋज्वलनं वायोस्तिथ्यगमनञ्चादृष्टेन कार्यते, तथैवाणूनां सूक्ष्माणां पृथिव्यादीनां मनसश्च यत् प्रथमं कर्म, तदप्यदृष्टेन कार्यते इति । अग्निवद्वायुवच्च सूक्ष्माणि पृथिव्यादीनि मनांसि चेत्यभूतशक्तिमन्थेव स्रष्टा सृष्टानीति । परमाणूनां खल्वप्याद्यं कर्म, यतोद्वाणुकादि-क्रमेणैते लोकावभूवुस्तच्चादृष्टेन स्रष्टा कारितमिति । भोगसाधनञ्चैतत्सर्वं पुरुषस्येति पुरुषादृष्टेनाप्येतदुत्पत्तिनिमित्तमाद्यं कर्माणूनां कार्यते इति । एतेन मनसश्चाद्यं कर्म व्याख्यातम् । अनाद्यन्तु,

इत्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

यथा खल्वयं पुरुषश्चक्षन् यतमानोहस्तं प्रेरयति, तथैव तेषु तेष्वा-
भिमतेषु प्रदेशेषु इदानीं मनोऽपि प्रेरयतीति । अप्रत्यक्षं वै मनोज्ञाना-
योगपद्यलिङ्गेनानुमीयते, कर्म तस्य केन लिङ्गेनानुमातव्यम्? कार्य-
लिङ्गेनेत्याह,—

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे ॥ १६ ॥

आत्मा मनसा सन्निकृत्यते मनसिन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन ततः सुख-
दुःखयोर्निष्पत्तिः । अभिमतं खल्वर्थं पश्यतः सुखं निष्पद्यते विपर्ययेण
दुःखमिति । अणोर्वै मनसेन खल्वभिमतेनेन्द्रियेण सन्निकर्षोऽन्तरेण
कर्म भवितुमर्हतीति मनसः कर्मणोऽनुमानमिति । यश्चायम्,—

**तदनारम्भआत्मस्थे मनसि शरीरस्य दुःखाभावः
स योगः ॥ १७ ॥**

विषयान्तराद्गुपरतस्य मनसोऽयदात्मनि स्थितिस्तस्मिन्नात्मस्थे मनसि
तस्य मनसः कर्मणोऽनारम्भः । सोऽयं सार्वभौमस्वित्तस्य धर्मः शरीरस्य

दुःखाभावहेतुर्योगः । अद्यापि खल्वात्मस्थे मनसि शरीरस्य कार्यकरण-
संघातस्य तस्य कर्मणोऽनारम्भोदुःखाभावहेतुर्योगइति । स खल्वयम-
नेकशाखोबहुपरिकरस्तन्वान्तरसमाचारात् प्रतिपत्तव्यइति ॥

**अपसर्पणमुपसर्पणमंशितपीतसंयोगाः कार्यान्तर
संयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि ॥ १८ ॥**

यदेतत् प्रायणकाले पूर्वस्माद्देहादात्माऽपसर्पति, देहान्तरञ्चाभिमत-
मुपसर्पति, अंशितपीतानाञ्च तेन तेन प्रक्रियाविशेषेण धात्वादिरूपेण
परिणममानानां ये संयोगाः, तत्कारणानि यानि कर्माणि, ये च
कार्यान्तरैः प्राणादिभिः शरीरादेः संयोगाः, तद्धेतुभूतं यत्कर्म, यच्चान्य-
दित्यभूतं किञ्चित्, तानि सर्वाण्यदृष्टेन कार्यन्ते । निर्माणं खल्वीदृशं
शरीरादीनां यत् तस्यां तस्यामवस्थायामेते भवन्तीति । अस्ति चान्य-
ददृष्टं, यतः खल्वयं पुरुषोजीवति जायते च म्रियते चेति ॥

तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः ॥ १९ ॥

तस्य हेतोरदृष्टस्याभावे शरीरेण सहात्मनः संयोगेन भवति । स
खल्वयं भूत्वा न भवत्यात्मप्रहाणाच्चेपरमतीति । हेतोः खल्वभावात्
शरीरान्तरेण न पुनरन्यः संयोगः प्रादुर्भवति । सोऽयं मोक्षः परमा
मुक्तिर्विदेहकैवल्यं निर्वाणमिति । तत्त्वज्ञानाच्च मिथ्याज्ञानाद्युच्छेद
क्रमेणास्य निष्पत्तिरिति तत्त्वज्ञानं मोक्षहेतुराख्यायते ।

येवै खल्वयमन्धकारस्तस्य तावद् गतिः परीक्षितव्या । न वै खल्वन्ध-
कारोऽयं येनास्य गतिः स्यात् । किन्तु ?

द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद्भाऽभावस्तमः ॥ २० ॥

यदेतत्तमसात् खल्वभावस्तेजसो न द्रव्यम् । कस्मात् ? द्रव्यगुणकर्म-
निष्पत्तिवैधर्म्यात् । तमसोद्रव्यवैधर्म्यात्, द्रव्यस्य येयं गुणकर्मणो-
निष्पत्तिस्तद्वैधर्म्याच्च तमसोगुणकर्मणोः । तमसः खलु रूपसंस्कार-
उपलभ्यते स्पर्शस्तु नोपलभ्यते, नीलञ्च रूपमवादीनां वैधर्म्यम् । न
खल्वपि तमसि रसगन्धौ गुरुत्वञ्चास्ति । बाह्यञ्चालोकमन्तरेणैतच्चक्षुषा
गृह्यते नत्वेतत् स्पृश्यते । तदेतत् द्रव्यवैधर्म्यं तमसः । गुणकर्मणोः
खल्वपि, द्रव्यस्य रूपं कारणगुणक्रमान्निष्पद्यते पाकाच्च, नत्वेवं तमसः ।
प्रयत्नादिभिः खलु कारणैर्द्रव्यस्य कर्मणोनिष्पत्तिर्न त्वेवं तमसः । द्रव्यस्य
रूपं कर्म चालोकानुगृहीतेन चक्षुषा गृह्यते विपर्ययेण च विपर्ययो-
विपरीतमेतत्तमसः इति । अथापि खलु द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्या-
द्भाऽभावस्तम इति कुत एतत् प्रतिपत्तव्यम् ? नह्ययं हेतुर्भाऽभाव एव
व्यतिष्ठते । व्यतिष्ठते इत्याह । कया युक्त्या ? द्रव्यं हि तेजः ।
तद्वैधर्म्यात् खल्वेतस्य भाऽभावत्वप्रतिपत्तिरिति । इतश्चैतदेवं प्रति-
पत्तव्यम्,

तेजसोद्रव्यान्तरेणावरणाच्च ॥ २१ ॥

प्रकाशस्वभावस्य तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च प्रतिपद्यामहे भाऽभाव-
स्तम इति । यदा वै द्रव्यान्तरेण तेजःप्रव्रियते तदा खलु तमोगृह्यते ।
तच्चैतत्तेजसोऽभावो न द्रव्यम् । तेजो हि तदा न भवतीति । प्रत्यक्षं
खल्वेतदुपलभ्यते । सूक्ष्मस्य तेजसः समेदकृतस्यास्य तरतमभाव इति ।
आवरकाव्यवस्थानाद्गत्युपलब्धिः । येयं तमसोगत्युपलब्धिः, सा खल्व-

वरकाव्यवस्थानादुत्पद्यते । द्रव्यान्तरेण वै तेजसश्चावरणात् तमउप-
सभ्यते । विपर्ययेऽनुपलभ्ये । तच्चैतज्तेजसश्चावरकं द्रव्यान्तरं न व्यव-
तिष्ठते । तस्मादावरकस्याव्यवस्थानान्तमसोगत्युपलब्धिर्भ्रान्तिस्तदन्वय-
व्यतिरेकानुविधानादिति । नीलरूपोपलब्धिस्त्वाश्रयकारिता वायु-
कारिता चेति । दिगादीनान्तर्हि कर्माणि परीक्षितव्यानीत्यतश्चाह,—

दिक्कालावाकाशश्च क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियाणि ।
॥ २२ ॥

नैतेषां परिमाणवच्छेदोऽस्ति । महान्ति ह्येतानि । न खल्वपि क्रिया
निमित्तमेषु शक्तिभेदोऽस्ति । आत्मा तु तथाभूतोऽपि मनसा संसृज्य-
मानः क्रियावानिव भवति व्यवहारभूमाविति ॥

एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः ॥ २३ ॥

क्रियावद्वैधर्म्यात् गुणकर्मणोः क्रियाऽभावोव्याख्यातः । न ह्येषां
मूर्तिरस्ति न संस्कारेण खल्वप्यदृष्टमिति । अथापि खल्ववाच्यामभू-
दुदीच्यां तिष्ठति तदानीमरौत्सीदिदानीं भुङ्क्ते इत्याद्युपलब्धेर्दिगादयः
क्रियावन्तः स्युः ? नेत्याह,—

निष्क्रियाणां समवायः कर्मभ्योनिषिद्धः ॥ २४ ॥

कर्माणां समवाय इत्यर्थः । यदि कर्मभ्योनिष्क्रियाणां समवायोनास्ति
संयोगादयोगुणाः कथं कर्मणि कारणं स्युरित्यतश्चाह,—

कारणन्वसमवायिनोगुणाः ॥ २५ ॥

गुणास्त्वसमवायिनः कारणं नत्वेते कर्मणः समवायिकारणमिति ॥

गुणैर्दिग्व्याख्याता ॥ २६ ॥

दिगसमवायिकारणं कर्मस्विति गुणैर्वाख्यातम् । अवाच्यामभूदु-
दीच्यां तिष्ठति इत्येवमादिका द्युपलब्धिर्दिशोऽसमवायिकारणभावा-
द्भवतीति ॥

कारणेन कालः ॥ २७ ॥

कारणेनासमवायिकारणेन कालोव्याख्यातः । कालोऽप्यसमवायि-
कारणं कर्मस्विति तदानीमरौत्सीदिदानीं भुङ्क्ते इत्याद्युपलब्धि-
र्भवतीति ॥

इति चन्द्रकान्तीये वैशेषिकभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायं पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

प्रथमाह्निकम् ।

परीक्षितानि लौकिकानि कर्माणि । अलौकिकानि परीक्ष्यन्ते ।
वेदाच्चैषामवगतिः । धर्मवचनान्तस्य प्रमाणभावउक्तः । अथेदानी-
मियमपि,

बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे ॥ १ ॥

प्रमाणभावे लिङ्गम् । न वै शब्दः साक्षात् प्रमाणम् । प्रत्यक्षलैङ्गिक
पूर्वकत्वात् । येयं वेदे वाक्यकृतिः सा खलु बुद्धिपूर्वा । वाक्यं हि बुद्धि
पूर्वं क्रियते इति । पूर्वे खल्वृषयः साक्षात्कृतधर्माणोवभूवुः । ते चाव-
रेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्यः परं श्रेयउपदिदिशुः । स्वयं हि ज्ञातमर्थं
परान् प्रतिपादयितुकामेन शब्दः प्रयुज्यते इति । अथापि खल्वियं
बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे न त्वनादिरयं वेदराशिरिति कुतएतत् प्रति-
पत्तव्यम् ? प्रयत्नकार्यत्वादचनस्य वाक्यान्तरवत् । यथा खलु वाक्या-
न्तराणि प्रयत्नकार्याणि, तथा वैदिकमपि वाक्यं प्रयत्नकार्यम् । न
त्वनादिर्वेदराशिः । न खलु पौर्वापर्यभावोऽप्यनादिर्मवितुमर्हति इति ।
सति चैवमियमपि,

ब्राह्मणे संज्ञा कर्मसिद्धिलिङ्गम् ॥ २ ॥

या वै खलु ब्राह्मणे संज्ञा, ववरः प्रावाहणिरकामयतेत्येवमादिका,
तथा ज्ञायते, कर्माणि वेदाः पूर्वैर्षिभिः कृतान त्वनादिरयं वेदरा-

श्रितिरिति। न खलु प्रवहणस्य ववरस्य चोत्पत्तेः प्रागस्य सम्भवः। अकाम-
यतेति भूतकालोपदेशात्। एवमन्यत्र। तच्चैतत्, कर्मैके तद्दर्शनादिति
तन्त्रान्तरवचनात् प्रतिपत्तव्यमिति। अथापि खलु ब्राह्मणे यत् संज्ञायाः
करणं हन्दांसि च्छन्दनादित्यादि, तदाक्यकर्तुर्बुद्धिषिद्धौ लिङ्गमिति।
बुद्धिपूर्वायावाक्यकृतेर्निर्दर्शनम्,

बुद्धिपूर्वाददातिः ॥ ३ ॥

स्वर्गकामोदद्यादित्यादिर्योददातिः स खलु बुद्धिपूर्वः। दानाद्वै स्वर्गस्य
निष्पत्तिं बुद्ध्या खल्वेवं क्रियते वाक्यमिति। यथैतत्,

तथा प्रतिग्रहः ॥ ४ ॥

बुद्धिपूर्वः। विषयेण विषयिणोऽग्रहणम्। अथापि खल्वयं बुद्ध्या वाक्यं
चकार, न त्वन्यस्य बुद्धिरन्यस्य वाक्यकृतिरिति कुत एतत् प्रतिपत्तव्यम्?

आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् ॥ ५ ॥

अन्यस्यात्मनोऽगुणेन खल्वन्यस्मिन्नात्मनि हेतुभावं प्रतिपद्यते।
अतोऽनान्यस्य बुद्धिरन्यस्य वाक्यकृतौ हेतुरिति। हितभूयस्त्वोपलब्धेर-
विप्रलम्भः। अथ कुत एवं न विज्ञायते, विप्रलम्भोऽसाविति। भूषसां
खल्वत्र हितानामुपदेशोपलभ्यते। तस्मादनुमीयते नायं विप्रलम्भ-
इति। क्लेशोत्सर्गानुपपत्तेश्च। विप्रलम्भार्थं स्वर्गादिफलकतया ध्यागा-
दिकं परिकल्प्य व्रतोपवासत्रियमादिभिरात्मानं क्लिप्नाति इत्यस्य
महता अनेणोपार्जितमुत्सृजतीत्येतन्नोपपद्यते। तदनुपपत्तेश्चानुमी-
यते, नायं विप्रलम्भइति। प्रक्रियायाश्चापूर्वत्वात्। अपूर्वा चैषा स्वर्गापूर्व-

खागादिप्रक्रिया न खल्वपि बुद्धिमारोहति । ततोऽनुमीयते, नैषा केन-
चित्कल्पितेति । दृष्टानुरूपा हि कल्पना भवतीति । अथापि खल्वेकस्य
कर्मणामनुष्ठाने न त्वन्यः फलमधिगच्छतीति कुत एतत् ? यदेतददृष्टं
नाम गुणः फलहेतुः, सोऽयमात्मान्तरे कर्मतो भवन् न खल्व्वात्मान्तरे
कारणं भवतीति । यच्चैतददृष्टं नाम गुणः फलहेतुः कर्मणोत्पाद्यते,

तददृष्टभोजने न विद्यते ॥ ६ ॥

यो दुष्टं भुङ्क्ते, तस्य ह्यतमपि कर्म नैतस्योत्पत्तौ हेतुरिति ।

दुष्टं हिंसायाम् ॥ ७ ॥

हिंसायां सत्यां यद्भोजनं तददृष्टं भोजनम् । अथापि खल्वेकोद्दिन-
स्थन्यो भुङ्क्ते, तत्र योऽयमन्यो भुङ्क्ते, नैतस्य भोजनं दुष्टं स्यात् । न ह्यसौ
हिनस्ति । तच्च नैवं मन्तव्यमित्याह,—

तस्य समभिव्याहारतो दोषः ॥ ८ ॥

योऽयमन्यो भुङ्क्ते, स खलु सत्यां हिंसायामभ्यवहरतीति तस्यापि
दोषो भवति । यस्यापरो दुष्टं भुक्तवता संसृज्यते तस्यापि दोषो भवतीति ।

तददृष्टे न विद्यते ॥ ९ ॥

यस्य प्राणिवधेन दुष्यति शास्त्रानुष्ठानात्, तस्मिन् शास्त्रानुज्ञा
विषये प्राणिवधे भुञ्जानस्य भोजनं न दुष्टमिति । यो वै कदाचित् दुष्टं
भुक्तवान्, तस्य,

पुनर्विशिष्टे प्रवृत्तिः ॥ १० ॥

विशिष्टे शास्त्रानुमतभोजने प्रवृत्तिः कर्त्तव्या । एवं खल्वस्य दोष-
उपशान्त्यतीति । विशिष्टे प्रवृत्तेः खल्वसम्भवे,

समे हीने वा प्रवृत्तिः ॥ ११ ॥

समे वा प्रवर्त्तत हीने वा प्रवर्त्तत न हिंसायामिति । अथापि खलु
विशिष्टे प्रवृत्तेरसम्भवे समहीनयोरप्रवृत्तिः कर्त्तव्या । तदेतदनश्ननव्रत-
मस्य दोषापगमायेति ।

एतेन हीनसमविशिष्टधार्मिकेभ्यः परस्वादानं
व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

यदेतत् परस्मात् स्वस्य धनस्वादानं, तदेतेन व्याख्यातम् । समहीनाभ्यां
न प्रतिग्रहीतव्यं किन्तु विशिष्टधार्मिकेभ्य इति । अथापि खलु विशिष्टधा-
र्मिकेभ्यः प्रतिग्रहीतव्यं समेभ्योहीनेभ्यश्चेति यथोत्तरमपकर्षइति । यथैतत्,

तथा विरुद्धानां त्यागः ॥ १३ ॥

शास्त्रनिषिद्धानां कर्मणां त्यागः कर्त्तव्यः ।

हीने परे त्यागः ॥ १४ ॥

यश्च परोऽग्निं गरं वा ददाति, धनं चेत्तं दारांश्चापहरति; शस्त्रेण च
हन्तुं यतते, स चेदात्मनोहीनस्तस्य त्यागोविसर्गोवधः करणीयइति ।

समे आत्मत्यागः परत्यागोवा ॥ १५ ॥

सोऽयं परोयद्यात्मनस्तुल्योभवति, तदा परस्यात्मनोवा त्यागः कर्त्तव्यः ।

विशिष्टआत्मत्यागइति ॥ १६ ॥

तत्राद्यात्मनस्त्यागोविशिष्यते इति । अथापि खलु स यदि परः
स्वस्माद्विशिष्टोभवति, तदाऽऽत्मैव त्यक्तव्यइति ।

इति चन्द्रकान्तीये वैशेषिकभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

दृष्टप्रयोजनानि कृषिवाणिज्यादीनि अदृष्टप्रयोजनान्यश्वमेधादी-
नौति द्विविधानि कर्माणि । तेषां खल्वेषाम्,

दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युदयाय
॥ १ ॥

यत्र दृष्टं न भवति प्रयोजनं, तत्राभ्युदयाय स्वर्गाय प्रयोजनं धर्माख्य
मनुमातव्यमिति । अथापि खल्वलौकिकानां कर्मणां लौकिकवत्
केषाञ्चित् दृष्टं प्रयोजनं ग्रामादि । शीघ्रं फलनिष्पत्तेः । इह खल्वेषां
दृश्यते प्रयोजनमिति । केषाञ्चिदमुत्रफलानां न त्विह प्रयोजनं दृश्यते ।
उभयेषाञ्चैषां यत्र शास्त्रदृष्टस्य प्रयोजनस्य ग्रामादेरभावः ; वीतरागः
पुरुषोऽयदैतत् प्रयोजनं न कामयते, तदा खल्वेषां प्रयोजनमभ्युदयाय
भवत्यदृष्टाख्यमिति । अथादृष्टप्रयोजनानामुदाहरणम्,—

अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्य्यगुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञ-
दानप्रोक्षणदिङ्मक्षचमन्त्रकालनियमाश्चादृष्टाय ॥ २ ॥

अभिषेचनमभिषेकः स्नानं, पापादुपावृत्तस्य गुणैः सह वासः, उपस्य
वञ्जीकारः, गुरुकुले वेदस्याधिगमार्थं वासः, वनं प्रस्थितस्य यद्विहितं
कर्त्तव्यं, अग्निहोत्रादिर्यज्ञः, हिरण्यादीनां दानं, ब्रीह्यादीनां प्रोक्षणं,
प्राच्यादयोदिशः, नक्षत्रमाधानादौ रोहिण्यादि, अधमर्षणादयोमन्त्राः,

पूर्वाङ्गादिरुदगयनादिश्च कालः, समादिदेशनिश्चयः श्रौचादयोनिश्च-
माश्चेतत् सर्वमदृष्टाय भवति । न चैतावदेवादृष्टाय, किन्तु,

चातुराश्रम्यमुपधां अनुपधाश्च ॥ ३ ॥

चतुर्णामाश्रमाणां स्वस्वाधिकारं यद्विहितमध्ययनभिक्षाचर्यादि,
घट्टेषामविशेषेण विहितं जमादि, याश्चोपधाः, याश्चानुपधाः, सर्वस्यै-
तददृष्टायेति । तत्रोपधाऽधर्माय श्रिष्टं धर्मायेति विवेकः । तच्च,

भावदोषउपधाऽदोषोऽनुपधा ॥ ४ ॥

भावस्यात्मनोयोदोषः स भवत्युपधा । विपर्ययादनुपधेति । दोषः
खल्वात्मनः पापं नास्तिक्यबुद्धिरश्रद्धा प्रमादश्चेत्येवमादिः । विपर्ययेणा-
दोषदति । अथादृष्टनिमित्तान्तरम्,

**यदिष्टरूपरसगन्धस्पर्श प्रोक्षितमभ्युक्षितञ्च तच्छुचि
॥ ५ ॥**

अदृष्टाय भवतीति प्रकृतम् । न वै विधानमात्रेण, द्रव्यस्य शुचिभावः
किन्त्वेवमिति । यत्पुनरित्यभूतं न भवति, विहितमनुपहतमपि नैव
तत् शुचीत्याह,—

अशुचीति शुचिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

यन्न भवति शुचि, तदेतदुपहतमनुपहतं वा अशुचीति । न वै
खलु विहितमनित्यभूतमेवाशुचि, किन्तु,

अर्थान्तरञ्च ॥ ७ ॥

अन्योऽर्थोऽर्थान्तरम् । विहितादन्योयोऽर्थः सोऽप्यशुचिर्भवात् । तदेवं
द्रव्यं गुणः कर्म चाशुचीत्याख्यायते । एते द्वयार्थादिति । तच्च यत् द्रव्यं

यस्य भोजनादौ विहितं हविष्मन्नादि, ततोऽन्यन्मांसादि द्रव्यं तस्याशुचि । योगुणोयस्य विहितोमार्दवादिसिद्धिपर्ययस्तस्याशुचिः । यच्च कर्म यस्य विहितमध्ययनादि, ततोऽन्यत् स्नेयादिकं तस्याशुचीति । अथापि खल्वर्थस्य योऽयं दोषः, स भवत्युपधाग्रदोषोऽनुपधाइति । तच्च विपर्ययेणादावनुपधायाउदाहरणं, परस्तादुपधायाइत्ययं विशेषः ।

अयतस्य शुचिभोजनादभ्युदयोऽन विद्यते नियमाभावात् ॥ ८ ॥

योऽयमयतः पुरुषः, स खलु स्नातः शुचिरपि यत् शुचि द्रव्यं भुङ्क्ते न तस्मादभ्युदयोभवति । कस्मात् ? नियमाभावात् । यद्वै नियमेन क्रियते, तत् खल्वभ्युदयायेति । यमः खल्वानृशंखादिर्दशविधः । योवै यमोनियमः खलु सः । यमोऽपि यच्छक्तेर्नियमोऽपि । तस्मादयतस्य न नियमोविद्यते । नियमस्याभावाच्छुचिभोजनेऽपि न तस्याभ्युदयोभवतीति । अस्य प्रतिषेधः,

विद्यते वाऽर्थान्तरत्वाद्यमस्य ॥ ९ ॥

वा शब्दात् पक्षोविपरिवर्तते । योऽयमानृशंखादिरहितः, स खल्वयतः । तस्यायतस्यापि शौचादनियमवतः शुचिभोजनादभ्युदयोविद्यते । कस्मात् ? यमस्यार्थान्तरत्वात् । अन्यः खल्वर्थोयमोऽन्यस्वार्थोनियमः । तच्च, यमोदशविधश्चानृशंखादिर्नियमोऽपि दशविधः शौचादिरिति । तत्रायतस्य नियमाभावादिति यदुक्तं तदयुक्तम् । अथापि खलु यमोनियमस्येति द्वयं यच्छक्तेरेव, कस्मादर्थविशेषप्रतिपत्तिः ? उपसर्गविशेषात् परिभाषातश्चेति । यमस्यार्थान्तरत्वात्तदभावेऽपि निय-

मादभ्युदयोऽन खल्वपि नियमस्यार्थान्तरस्याभावे यमादिति कुत एतत्
प्रतिपत्तव्यम् ?

असति चाभावात् ॥ १० ॥

सति भावाच्चेति चार्थः । असति श्रौचादिनियमे न भवत्यभ्युदयः
सति च भवतीति न नियमाभावे यमादभ्युदयनिष्पत्तिः । नियमेन
हि कृतमभ्युदयाय भवतीति । परीक्षितौ संसारमूलभूतौ धर्माधर्मौ ।
तन्निमित्तं दोषद्वयानि परीक्ष्यते,—

सुखाद्रागः ॥ ११ ॥

सक्चन्द्रनाद्यासवननिमित्तात् सुखाद्रागो रञ्जनं पुरुषस्य । सुख-
निमित्तेषु खल्वसौ रज्यतीति ।

तन्मयत्वाच्च ॥ १२ ॥

विषयाभ्यासनिमित्तः संस्कारविशेषः तन्मयत्वम् । तस्माच्चान्तरेणापि
सुखाभिसन्धिमभ्यासवशादसौ रज्यतीति ।

अदृष्टाच्च ॥ १३ ॥

अदृष्टमपि शक्तिविशेषेण दृश्यते इति । तस्माच्च रागउत्पद्यते ।
यथोद्भिन्नतारण्यस्य तरुण्यमनुरागइति । अथापि खल्वदृष्टादात्मगुण
विशेषात् कश्चित् क्वचिद्रज्यतीति ।

जातिविशेषाच्च ॥ १४ ॥

जन्मनोयोविशेषस्तस्मात् खल्वपि रागउत्पद्यते । विशुद्धान्तराभ्यां
मातापितृभ्यामुत्पन्नो विशुद्धेषु विषयेषु रज्यति, विपर्ययाद्विपर्ययेष्विति ।

एवमन्येऽपि जन्मनोविशेषाज्ज्येष्ठितयाः । द्वेषः खल्वपि तत्प्रत्यनीक
भावाद्वाख्यातः । सुखानुश्रयी रागो दुःखानुश्रयी द्वेष इति दुःखात् द्वेषः ।
तन्मयत्वाच्च । अदृष्टाच्चोपहतपुंस्त्वस्य द्वेषः कामिन्यामिति । जाति
विशेषाच्च द्वेषोरागेण व्याख्यातः । तावेतौ रागद्वेषौ नान्तरेण मोह-
मुत्पद्येते इति मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणस्य मोहस्य प्रतिपत्तिरिति प्रवर्त्तना
लक्षणादोषाः प्रतिपादिताभवन्ति । मुग्धो हि रज्यति द्वेष्टि चेति ।
तेषां मोहः पापीयान् नामूढस्येतरोत्पत्तेरिति तन्त्वान्तरे चोक्तमिति ।
तदमे रागद्वेषमोहावज्जशाखाः तत्रैराश्वं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावादिति
तन्त्वान्तरसमाचारात् प्रतिपत्तव्याः । दोषेभ्यः खल्वियम्,

ब्रह्माद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः ॥ १५ ॥

मुख्येताविच्छाविशेषाद्रागात् तत्प्रतिषेधे द्वेषाच्च धर्मप्रवृत्तिः ।
सौन्दर्यादिनिमित्ताद्रागादामुष्मिकहिते द्वेषाच्चाधर्मप्रवृत्तिरिति । अथा-
प्येतदुक्तम् । सत्यादप्यनृतं श्रेष्ठं धिक् स्वर्गं नरकोऽस्तु मे इति । अथापि
खल्विच्छापूर्विका धर्मप्रवृत्तिर्द्वेषपूर्विका चाधर्मप्रवृत्तिरिति । द्वेषात्
खल्वयमधर्मेषु परप्रमापणादिषु प्रवर्त्तमानः प्रमापयतीति । रागद्वेष
निमित्ताभ्यां खलु धर्माधर्माभ्यां प्रेत्यभावनिष्पत्तिरिति तदुच्यते,

तत्संयोगोविभागः ॥ १६ ॥

योऽयं धर्माधर्मनिमित्तः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः संयोगः, स
खलु विभागः । कस्मात् ? तदवसानत्वात् । विभागावसानः खल्वयं
संयोगोविभाग इति व्यपदिश्यते वैराग्यार्थम् । अथापि खलु धर्माधर्म
निमित्तः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः संयोगोविभागश्चापजायते पुरुषस्य ।

देहादिभिः खल्वयं संयुज्यते, तदेतज्जन्म । संयुक्तश्च विभज्यते, तदेतत् संस्था मरणमिति । तावुभौ संयोगविभागौ यावदपवर्गमनिश्चमावर्त्तमानौ प्रेत्यभावइति । तच्चैतत्, पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावइति तन्त्वान्तर-समाचारात् प्रतिपत्तव्यम् । यदा खल्वयं म्रियते तदा प्रैति पूर्वशरीरं जहाति, प्रेत्य च भवत्युत्पद्यते, भूत्वा प्रैति, प्रेत्य पुनर्भवतीति । स चायं प्रेत्यभावोयावन्नोपरमति तावदन्धः पुरुषस्य । यत्र तु तस्योप-मः सोऽयम्,

आत्मकर्मसु मोक्षोव्याख्यातः ॥ १७ ॥

आत्मकर्मसु यमनियमादिषु सत्सु मोक्षोव्याख्यातः । तदेतत्, तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारोयोगाच्चाध्यात्मविधुपायैरिति तन्त्वान्तरे चोक्तमिति । तच्चैतदात्मकर्म बहुशाखमनेकपरिकरं तन्त्वान्तरतः प्रति-पत्तव्यमिति ।

इति चन्द्रकान्तीये वैशेषिकभाष्ये षष्ठ्याध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तञ्चायं षष्ठोऽध्यायः ।

३.४ सप्तमोऽध्यायः ।

प्रथमाह्निकम् ।

द्रव्यकर्मणौ परीक्ष्य पारिशेष्याद्गुणान् परिचिन्तिषुर्विप्रकृष्टानमून-
स्मारयति,

उक्तागुणाः ॥ १ ॥

ते खल्विमे उक्तागुणाः परीक्ष्यन्ते, न समुच्चिता अपि । कस्मात् ?
विप्रतिपत्तिभूयस्त्वाद्विपर्ययाच्च । विप्रतिपत्तिभूयस्त्वं खल्वेतेषु उप-
लभ्यते, विपर्ययोऽन्येषु । रूपादयोगुणाद्रव्यात्मानइत्येके । द्रव्याणी-
त्यन्ये । बुद्ध्यात्मानइत्यपरे । नैव सन्तीति केचित् । एवमपरा अपि
विप्रतिपत्तयउत्प्रेक्षितव्याः । अद्यापि खल्वेतेषु परीक्षितेषु समुचिताना-
मन्येषां परीक्षामनयैव दिशा प्रतिपत्तुमर्हतीति मन्यते सूत्रकारः ।
तच्च,

पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शाद्रव्यानित्यत्वादनित्याश्च

॥ २ ॥

पृथिव्यादीनां रूपादयः स्पर्शान्ताः परिमाणादयश्च गुणाः तदाश्रयश्च
द्रव्यस्यानित्यत्वादनित्याभवन्ति । उत्पत्तेः प्रसूत्याविनाशमनुवर्त्तमानः
खल्वपि भावोऽनित्यएव । कस्मात् ? द्रव्यानित्यत्वात् ।

एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥

यदि द्रव्यानित्यत्वादनित्याः, नित्येषु तर्हि द्रव्येषु द्रव्यानित्यत्वाच्चित्-
त्वममीषामुक्तं भवति । तस्योदाहरणम्,

असु तेजसि वायौ च नित्याद्रव्यनित्यत्वात् ॥ ४ ॥

नित्यास्वसु नित्ये तेजसि नित्ये वायौ च रूपाद्योनित्याः ।
कस्मात् ? तदाश्रयस्य द्रव्यस्य नित्यत्वात् ॥

अनित्येष्वनित्याद्रव्यानित्यत्वात् ॥ ५ ॥

अनित्येष्ववादिष्वनित्याः, तदाश्रयस्य द्रव्यस्यानित्यत्वात् । अथापि
खल्वन्येषां गुणानां परिमाणादीनामनित्येष्वनित्यत्वं सूचार्थः । अथापि
खल्वसु तेजसि वायौ च नित्ये द्रव्यनित्यत्वाद्वरूपाद्योनित्याः, न पुनः
पृथिव्यां नित्यायामपीति कुत एतत् ? यतः,

कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः ॥ ६ ॥

पृथिव्यां खलु पाकात् रूपरसगन्धस्पर्शान्तरमुत्पद्यते । तस्मिन् पाक-
जारूपरसगन्धस्पर्शाः कारणगुणपूर्वकाभवन्ति । अतो नित्यायामपि
पृथिव्यामनित्यारूपादयदिति । अवयविमात्रे तदुत्पत्तिरिति चेन्न प्रदे-
शेऽप्युपलब्धेः । अथ मन्येतावयविमात्रे पृथिव्यां रूपरसगन्धस्पर्शान्तरा-
ण्युत्पद्यन्ते न त्ववयवेऽपीति । तच्च नैवं मन्तव्यम् । कस्मात् ? प्रदेशेऽप्यु-
पलब्धेः । प्रत्यक्षं खल्वग्निसम्भेदादेकदेशेऽपि पृथिव्यारूपान्तरोत्पत्ति-
रुपलभ्यते, न त्ववयविन्यां महापृथिव्यामिति । अतो विज्ञायते, भव-
त्यवयवेऽपि तस्यारूपान्तरोत्पत्तिरिति । विभागे चोपलब्धेः । यत्र
प्रदेशे रूपान्तरमुत्पद्यते, तस्य यावच्छक्यं त्वशेषविभागेऽपि रूपान्तर-
मुपलभ्यते । तस्मात् प्रतिपद्यामहे, भवति नित्यायामपि पृथिव्यां
रूपान्तरस्योत्पत्तिरिति । कारणगुणपूर्वा खल्वमीषामुत्पत्तिरवगतेत्ये-
तदपि कारणगुणपूर्वमित्यनुमीयते । यत्र त्वापाकनिहितानां शरावो-

दञ्चनदीनामन्तस्तद्रपाणामपि वाङ्मनोरूपान्तरोत्पत्तिस्तत्र येष्वाणुषु
वह्निमयोगविशेषस्तत्रैव तदुत्पत्तिर्न सर्वत्र । तेऽपि खल्वणवः कारण-
मिति कारणगुणपूर्वैव तदुत्पत्तिरिति ।

संयोगादिति चेद्देवन्तरप्रतिषेधानुपपत्तिः । अथापि खल्वग्नि-
संयोगादवयविनि रूपान्तरोत्पत्तिरिति चेत्, देवन्तरप्रतिषेधानुप-
पत्तिः । यद्यवयविनि रूपोत्पत्तावग्निसंयोगोहेतुः, कथमन्यस्य हेतोर-
वयवरूपस्य प्रतिषेधउपपद्यते । तस्मादवयवस्य रूपान्तरोत्पत्तावग्नि-
संयोगोहेतुः अवयविनि त्ववयरूपमिति यथादर्शनमभ्यनुज्ञानमिति ।
सूक्ष्माणां खल्वपि दहनांशानां सच्छिद्रेषु द्रव्येष्वन्तःप्रवेशोभवति ।
अन्तःश्यामवाङ्मलौहित्ययोः कल्पान्तरानुपपत्तेः । सद्यं दहनांशस्थानः
प्रवेशेन मूर्त्तान्तरस्थेत्यननुयोज्या वस्तुशक्तिरिति । दहनांशानाम-
न्तःप्रवेशाभावे तस्मादीनां प्रादेशिकान्तरौष्ण्योपलब्धिर्नोपपद्यते ।
यश्चापाके निहितानां द्रव्याणां विनाशमुत्पत्तिश्च प्रतिजानीते, तस्यै-
तन्नोपपद्यते । लज्जवताश्चामीषां यथावदुपलब्धिरिति ।

सूच्यग्रविभेदेऽपि वस्तुनस्तथाऽवस्थानं न पूर्वस्य सर्वात्मना विना-
शोऽपरस्य चोत्पत्तिरनुपलब्धेः । खण्डस्य पटस्य खल्वेवमुत्पत्तिर्दृश्यते
इति । परिमाणमप्यपगतांशस्य नश्यति न त्वपरांशस्य । आकुञ्चन-
प्रसारणवच्च पटस्यैतत् प्रतिपत्तव्यम् । अथापि खल्वाधारस्य लवणो-
ऽपगमात् परिमाणान्तरस्योत्पत्तिर्भवति । न जात्वपि पूर्वस्य द्रव्यस्य
सर्वात्मना विनाशोद्रव्यान्तरस्य चापूर्वस्योत्पत्तिरिति । सोऽयं भृक्षा
व्यपदेशः । द्रव्यान्तरोत्पत्तौ खल्वेतत् न प्रत्यभिज्ञायते । न जातु
खण्डः पटः प्रत्यभिज्ञायते । द्वित्राणां तन्तूनां त्वपगमे न खल्वपि

खण्डः पटउत्पद्यते सएव त्वतिष्ठते इति । अथापि खल्ववस्थितैः संयोगैः क्वचित् खण्डपटवद्स्तु खण्डद्रव्यस्योत्पत्तिः, न त्ववस्थमापाक निहितानां विनाशोऽपूर्वाणाञ्चोत्पत्तिरिति । तदेवमापाके विपकानां शरावोदञ्चनादीनामवस्थानं, विनाशश्च स्थाय्यामाहितानां तण्डुलादीनामधःसन्तापेनेत्यननुयोज्या वस्तुशक्तिर्यथादर्शनमभ्यनुज्ञातव्या भवति । एतेन रसादयोव्याख्याताः । प्रत्यक्षञ्च पकानां विदलादीनां रसान्तरमिति । पृथिव्यां रूपादयोगुणाः पाकादुत्पद्यन्ते न त्वियमनेक रूपादिस्वभावेति कुतएतत् प्रतिपत्तव्यम् ?

एकद्रव्यत्वात् ॥ ७ ॥

एकं खलु द्रव्यं पृथिवीत्येकमेव तस्याः स्वाभाविकं रूपं, रूपान्तरञ्च निमित्तव्यपाश्रयमिति विज्ञायते । एकैकं द्रव्यमवादिकमेकैकरूपादि मत् दृष्टं तथा चेयमिति । कृष्णं हि रूपं पृथिव्याः स्वाभाविकमिति पीतलोहितकपिशकङ्गारादिरूपान्तराणां निमित्तान्तरान्तत्रोपलब्धिरिति । अप्रामग्निना संसृज्यमानानां न खल्वपि रूपान्तरमुत्पद्यते । सेयमचित्त्वा वस्तुशक्तिरशक्यापक्लवेति । उपजनापाययोस्तु पृथिव्यां साक्षादुपलब्धिः । क्वचित् पूर्वं रूपमपैति परञ्चोपजायते इति साक्षादुपलभ्यते पृथिव्यामिति । यत्कृष्णं तत् पृथिव्या इति चार्थाद्विज्ञानादियमित्यस्मूनेति प्रतिपत्तिः । योऽप्यनेकरूपस्वभावेयमिति प्रतिजानीते, सोऽपि न कुतश्चिद्धेतोः प्रतिजानीते इति । यदि हीयमनेकरूपस्वभावा स्यात् स्थूलायां पृथिव्यां तस्यानुपलब्धिर्नोपपद्यते । यस्मात्,

अणोर्महत्तश्चोपलब्ध्यनुपलब्धी नित्ये व्याख्याते ॥ ८ ॥

अणोः कारणादनुपलब्धिर्निर्गता, महतः कारणादनुपलब्धिर्निर्गता, न खल्वपि व्यभिचरतीत्येतत् द्वयं व्याख्यातं, महती चेद्यमिति । महत्यनेकद्रव्यवत्त्वादिति महत्तुपलब्धिवचनादणोरनुपलब्धिमुक्तां मन्यते । कुतः पुनर्महत् परिमाणमुद्यत्यते कुतश्चाणु परिमाणमित्यत आह,—

कारणबहुत्वाच्च ॥ ६ ॥

महत्त्वप्रचयाभ्याञ्चेति चार्थः । मन्निष्कष्टेन महता परिमाणेन संवध्यते । त्रसरेणुकारणानां द्वाणुकानां वज्रत्वात्तच्च महतः परिमाणस्योत्पत्तिः । दाभ्यां तन्तुभ्यामप्रचिताभ्यामारब्धस्य पटस्य महत् परिमाणं कारणमहत्त्वादुत्पद्यते । प्रचीयमानाभ्यां तूलपिण्डाभ्यामारब्धे वस्तुनि योऽयं महतः परिमाणस्योत्कर्षः स प्रचयनिमित्तः । कस्मात् ? अप्रचिताभ्यामारब्धे तदनुपलब्धेः । कः पुनः प्रचयः ? कैश्चित् प्रदेशैरसंयुक्तयोरभिमुख्येन किञ्चित् प्रदेशसंयोगोद्भवोत्पत्तिहेतुरिति ॥

अतोविपरीतमणु ॥ १० ॥

कारणस्यावज्रत्वादणुत्वादप्रचयाच्चाणोः परिमाणस्योत्पत्तिः । दाभ्यामणुभ्यामारब्धे द्वाणुके यदणुपरिमाणमुत्पद्यते, कारणस्यावज्रत्वादणुत्वाच्च तदुत्पद्यते । दाभ्यामणुभ्यामुत्पन्नस्य द्वाणुकस्य प्रथिमोत्पत्तावपि तदण्वेव भवति न महदिति । स्वापेक्षया बृहति परिमाणे परिमाणस्य निमित्तभावो न त्वणोरणुतरे इति । यावता प्रदेशेनाणुरवच्छिद्यते द्वाणुकन्त ततोऽधिकेनेति परमाण्वपेक्षया द्वाणुकं बृहदिति । विशेषहेत्वभावाभयहेतुतभावः । परमाणुद्वित्वं द्वाणुकपरिमाणे हेतुर्न त्वणुपरिमाणमित्यत्र विशेषहेतुर्नास्ति । विशेषहेत्वभावादुभयं हेतुर्भवतीति । कुवल-

यादिध्वापेक्षिकं यदणुपरिमाणं तदप्येतेभ्यएवात्पद्यते इति । तदेवं
स्थूलायां पृथिव्यां महद् परिमाणमुत्पद्यते इति सतोऽनेकस्य रूपस्य
तस्यामनुपलब्धिर्नोपपद्यते इति । अथापि खल्वियं पृथिवी यथाऽऽ-
मलकाद्यपेक्षया महती तथाऽवाद्यपेक्षयाऽणुरपीत्यणुत्वात् सतोऽप्यने-
कस्य रूपस्य तस्यामनुपलब्धिरुपपद्यते । तच्च नैवं मन्तव्यम् । यत् खल्व-
एव भवति न महत् तत्रानुपलब्धिः, नत्वेवं पृथिवी । पृथिवी
द्रव्यं खलु,

अणु महदिति तस्मिन् विशेषभावाद्विशेषाभावाच्च

॥ ११ ॥

अवाद्यपेक्षयाऽणुपि आमलकाद्यपेक्षया महदपि भवति । कस्मात् ?
तस्मिन् विशेषभावात् विशेषाभावाच्च । तस्मिन् पृथिवीद्रव्ये आमल-
कादिकमपेक्ष्य विशेषोभवति कारणबहुत्वादिकम् । अवाद्यपेक्षया
सैष विशेषो न भवति, विपर्ययस्तु भवति । यावन्तः खल्ववयवाभव-
न्त्यामलकादौ, ततोबहुतराः पृथिव्यां बहुतमास्यावादिष्विति । न वै
खल्वेकं भवत्यणु च महच्च, विरोधात् । तच्चैवं सति महदभिमा-
नोभ्रान्तिरिति । नानुमहतोर्विरोधः । कस्मात् ?

एककालत्वात् ॥ १२ ॥

एकस्मिन् काले खल्वनयोरुपलब्धिरिति नानयोर्विरोधः । सहान-
वस्थानं हि विरोधः । एककालमुपलभ्यमानयोरैकोपलब्धित्वात्त्विकी
भ्रान्तिरन्येति विशेषहेतुभावादयुक्तम् । तदेवमेकमेव भवत्यणु च मह-
दोपलब्धिप्रामाण्यात् । तच्चैतन्न भवत्येकस्मादेवाणु च महच्च, विरो-
धात् । भवति त्वेकस्मादणुपरस्मान्महदिति ।

दृष्टान्ताच्च ॥ १३ ॥

दृष्टोऽन्तोदृष्टान्तः । दृश्यते खल्वेषा यश्चदन्तसेना वक्त्री संयाम
लभ्यवर्णा च देवदत्तसेनायाः, विपरीता विष्णुमित्रसेनातः । तमाल-
वनमपेक्ष्य सुरभि पद्मवनं चन्दनवनापेक्षया विपरीतम् । वज्रगुडो-
द्राचा मधुरा खजूरादिति । एवमादिकः प्रभृतोदृष्टान्तराशिरूपेक्षि-
तयः । तदेवं दृष्टान्ताच्च प्रतिपद्यामहे भवत्येकमेकस्मादणु महदन्य-
स्मादिति ॥

अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावः कर्मगुणैर्व्या-
ख्यातः ॥ १४ ॥

अणोर्भावोऽणुत्वं महतोभावोमहत्त्वम् । तयोरणुत्वं महत्त्वञ्च न
भवति । न हि स एव भावस्तत्रैव भवति । भवति त्ववादिपरिमाणादणु
विज्वादिपरिमाणाच्च महत् पृथिथ्याः परिमाणमिति । कर्मगुणैरित्येत-
द्भाकुरुते,

कर्मभिः कर्माणि गुणश्च गुणाव्याख्याताः ॥ १५ ॥

न वै खलु कर्माणि कर्मभिर्विशिष्यन्ते, न गुणैर्गुणाः । यथैतत्,
तथा नाणुत्वमहत्त्वे अणुत्वमहत्त्वाभ्यामिति ।

अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुणाश्च व्याख्याताः ॥ १६ ॥

इत्यभावे तृतीया । कर्मगुणाश्चाणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्याताः । कर्मसु
गुणेषु च खल्वणुत्वं महत्त्वञ्च भवतीति तदुपलभ्य व्यवहरति, अणूनि
कर्माणि महान्ति कर्माणि अणवो गुणामहान्तो गुणा इति । अथापि

खल्वणुत्वमहत्वाभ्याञ्च कर्मगुणाव्याख्याताः । सङ्ख्यापृथक्त्वपरत्वापरत्वे-
 खेति चार्थः । एकं कर्म द्वे कर्मणौ चोपि कर्माणि, एतत्कर्मेतस्मात्
 कर्मणः पृथक्, पूर्वमेतत् परस्मैतत् कर्मेति । पृथिव्यामनेकानि रूपाणि
 अणु त्वेकं, रूपात् पृथग्यसोरसात् पृथग्यूपं, पूर्वं मधुरमुत्तरमक्षमिति ।
 एवं शेषेषु ॥

एतेन दीर्घत्वद्वस्वत्वे व्याख्याते ॥ १७ ॥

तालतमालेसालानवलोका व्यवहरति, योऽयं तालः स खलु
 तमालादीर्घोद्वस्वस्य सालादिति । तावेतौ द्वस्वदीर्घौ वर्तुलादिवदणु
 महत्प्रभेदाविति । तच्चैतत् परिमाणम्,

अनित्येऽनित्यम् ॥ १८ ॥

कस्मान् ? आश्रयानित्यत्वात् ।

नित्ये नित्यम् ॥ १९ ॥

आश्रयनित्यत्वात् । तच्च,

नित्यं परिमण्डलम् ॥ २० ॥

परितोमण्डलं परिमण्डलम् । तदेतन्नित्यम् । कल्पान्तरानुपपत्तेः ।
 निमित्तकारितोहि दीर्घद्वस्वादिभावइति । अन्यदनित्यमित्यर्थात्
 सिद्धम् । अथापि खल्वस्ति परिमण्डलमिति कुतएतत् प्रतिपत्तव्यम् ?
 लिङ्गादित्याह,—

अविद्या च विद्यालिङ्गम् ॥ २१ ॥

अविद्या हि भवति लिङ्गं विद्यायाः । परितोमण्डलं चन्द्रार्कविद्य

मलत्रसर्वपादिकमिति चेयमुपलब्धिः, सा खल्वविद्या । न ह्येतत् परि-
तोमण्डलम् । मात्रया व्यतिरेकात् । सूक्ष्मया मात्रया खल्वत्र
पारिमाण्यस्य व्यतिरेको निपुणसंवेद्यः । भूयस्यात् दोषाद्याभिमान-
इति । तदेवमविद्या अनुमीयते, अस्ति किञ्चित् परिमण्डलमिति ।
विद्यापूर्विका ह्यविद्या भवतीति । या चेयमाकाशादिपरिमाणेषु नित्य-
बुद्धिः, सा भवत्यविद्या । चिरतरावस्थानात् खल्वेषां नित्यबुद्धिः न
खलु तत्त्वतोऽस्ति । तथा चानुमीयते अस्ति किञ्चित् परिमाणं नित्य-
मिति । तच्चैतत् परिमण्डलमणु महश्चेति यथाविषयं वेदितव्यम् । परि-
मण्डलस्योदाहरणम्,

विभवान्महानाकाशस्तथाचात्मा ॥ २२ ॥

यथा च विभवादाकाशो महान् भवति व्यवहारभूमौ, तथा
चात्मेति । कः पुनर्विभवः ? सर्वमूर्त्तसंयोगः । सर्वत्र युगपच्छब्दोत्पत्ते-
रनुमीयते, अस्याकाशस्य विभवइति । एतेनात्मनो विभवो व्याख्यातः ।
गुण प्रत्यक्षान्नित्यत्वाच्च न कल्पान्तरम् । आत्मगुणानां प्रत्यक्षान्नाय-
मणुः । अप्रत्यक्षा हि तदा भवेयुः । नित्यत्वाच्च न मध्यमपरिमाणः ।
अनित्यो हि तदा स्यात् । कृतहानमकृताभ्यागमश्च प्रसज्येत । पारिशे-
ष्यादिभुरिति ॥

तदभावादणु मनुः ॥ २३ ॥

मनसस्तु विभवेन भवति । ज्ञानयौगपद्यं हि तथा स्यात् । मध्यम
परिमाणेऽपि समानो दोषः । तस्मादणु मनइति ॥

गुणैर्दिग्धाख्याता ॥ २४ ॥

प्राच्यादिवुद्भूयः सर्व्वं च भवन्तीति महती दिगिति । अथापि खला-
काशएव गुणभेदाद्दिगित्युक्तम् । तस्मात् साऽपि महतीति ॥

कारणे काशः ॥ २५ ॥

प्रातृषेष्ठादीनां भावानां सर्व्वं च युगपदुत्पत्तिरिति तत्तत्कारणे
संश्रद्धमानः कालो महानिति । अथापि खलु प्रातृषेष्ठादिभावानां
कारणे आकाशएव काशइति समाख्या । तस्मात् सोऽपि महानिति ॥

इति चन्द्रकान्तीये वैशेषिकभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्याद्य-
माह्निकम् ।

अथ । इत्याया । रुक्मन् ।

स्थानवर्ता परीचेति सङ्ख्या पृथक्कसेदानीं परीक्ष्यते,

रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम् ॥ १ ॥

यदेतदेकत्वं नाम सङ्ख्या, तत् खल्वर्थान्तरं रूपादिभ्यः । कस्मात् ?
रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकात् । व्यतिरिच्यते श्लोकत्वं रूपादिभ्यः । रूपे न
खल्वपि रूपमस्ति । तच्चापि त्वेकं रूपमिति बुद्धिर्भवति । तस्मात्ततो-
ऽर्थान्तरमिति । एवं शेषेषु । एतेन द्वित्वादयो व्याख्याताः । यथैतत्,

तथा पृथक्त्वम् ॥ २ ॥

रूपादिभ्योऽर्थान्तरमिति । पृथक्त्वमयोगोवैलक्षण्यमनेकता इत्यन-
र्थान्तरम् । अथाप्येतदुक्तम् । पृथक्त्वं स्यादसंयोगोवैलक्षण्यमनेकता
इति । शब्दविशेषादुपलब्धिविशेषः । इदमस्मात् पृथगिदमिदं नेति
योऽयमुपलब्धिविशेषः, स खलु शब्दविशेषनिमित्तोऽनर्थभेदात् ।
चन्दनं सुरभि चन्दनस्य सौरभमित्यभिन्नेऽप्यर्थे शब्दविशेषादुपलब्ध-
विशेषोद्बुध्यते ।

एकत्वेकपृथक्त्वयोरेकत्वेकपृथक्ताभावोऽणुत्वमह-
त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ३ ॥

एकस्य भावएकत्वम् । पृथक्तावः पृथक्त्वम् । न हि स एव भावस्तत्रैव
भवति । भवति त्वेकमेकत्वं द्वे एकत्वे जीष्मेकत्वानि, एकं पृथक्त्वं द्वे

पृथक्के चैषि पृथक्त्वानीति । द्वित्वादयोद्विपृथक्त्वादयश्चेतेन व्याख्याताः ।
अथापि खल्व्वाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति, एकत्वमेव तेन तेन प्रकारेणोपभ्य-
मानं द्वित्वादिकमुच्यते, न तत्त्वतोऽर्थान्तरमस्तीति । महता खल्वसौ
प्रयत्नेनैकत्वं परीक्ष्योपरराम । न द्वित्वादीनां परीक्षासुक्ते ।

निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न विद्यते ॥ ४ ॥

कर्मणि गुणाद्यापरिसंख्येयादिति कर्मणां गुणानाञ्च निःसंख्यत्वा-
दनुमीयते, सर्वैकत्वं नास्ति, नानैव तु सर्वमिति । अस्य प्रतिषेधः,

भ्रान्तं तत् ॥ ५ ॥

यच्चैतत् कर्मगुणानां निःसंख्यत्वात् नास्त्येकत्वमिति नानात्वं भावा-
नामिति, भ्रान्तं खलु तत् । यस्मात्,

एकत्वाभावाद्भक्तिस्तु न विद्यते ॥ ६ ॥

भक्तिर्निष्पत्तिस्तु भावानामेवं सति न भवति । अनेकलक्षणैः खल्वे
कस्य भावस्य निष्पत्तिर्मवति । एकत्वस्य त्वभावे नैतदेवं भवितुमर्हति ।
यदि नामानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तिः, अस्ति तद्व्यक्तोभावइति सर्वत्र
नैकत्वमित्येतन्नोपपद्यते । अथ नास्त्येकोभावस्तत एकस्याभावादनेकोऽपि-
नास्तीत्यनेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तिरिति नोपपद्यते इति । तच्चैतत्
तन्त्रान्तरसमाचारात् प्रतिपत्तव्यम् । तन्त्रान्तरे चैतदित्यभूतमुक्तम् ।
सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात्, नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः, लक्षण
व्यवस्थानादेवाप्रतिषेधइति । संख्यैकान्तवादास्य तन्त्रान्तरोक्ताद्द्रष्टव्याः ।

अथापि खलु कर्मणां गुणानाञ्च निःसंख्यत्वात् सर्वैकत्वं नास्ति
इत्येकत्वमित्येकत्वमिति प्रत्यवस्थानम् । भ्रान्तं तदिति प्रतिषेधः । यदि

गुणकर्मणोर्नैकत्वं, तदा एकं रूपं एकोरस एकमुत्पेपणमित्येवं भक्ति-
विभागस्तु न भवितुमर्हति । भवति त्वयं विभागः । तस्मादस्ति तच्चैकत्व-
मिति स्थापनाहेतुरिति । द्रव्यगुणाद्योक्तत्वात् तत्त्वविभागश्चोपसङ्गविशे-
षादनुपपन्नः । यच्च मन्यते द्रव्येऽप्येकत्वबुद्धिस्तत्त्वरूपा विद्या, गुणादौ
त्वत्त्वरूपाऽविद्येति । सोऽयं विभागो नोपपद्यते । कस्मात् ? उपसङ्ग-
विशेषात् । द्रव्येऽप्येकत्वमुपसङ्ग्यते गुणादौ चेति तयोरेका उपसङ्ग-
विद्या परा त्वविद्येति विशेषहेत्वभावान्नोपपद्यते इति । सर्वत्र चेदे-
कत्वं, कार्यं कारणञ्चैकं स्यात् । कार्यकारणभावस्तथा सति न स्यात् ।
यदि नास्ति तयोरेकत्वं, सर्वत्रैकत्वमिति नोपपद्यते इत्यतश्चाह,—

**कार्यकारणयोरेकत्वेकपृथक्त्वाभावादेकत्वेकपृथक्त्वं
न विद्यते ॥ ७ ॥**

कार्यं कारणञ्चैकं न भवति । द्वयोरेकत्वाभावात् । अस्ति एकत्वं
कार्यं अस्ति चैकत्वं कारणे, द्वयोस्त्वेकत्वं नास्तीति । अथापि कार्यं
कारणञ्च नात्यन्तं भिद्यते, चीरं खल्वेतत् दधिभावेन विपरिणमते, न
पथदति । तदेवं कार्यात्मना भेदेऽपि कारणात्मना नास्ति भेद इति ।
यद्वै खलु नित्यं कारणं तदेकं, कार्यजातस्यापि तस्मादव्यतिरेकादस्यैकत्वं
कार्यकारणयोरिति । सत्यमेतत् । कार्यकारणयोरेकत्वं न विद्यते
इति यत्,

एतदनित्ययोर्न्यास्यातम् ॥ ८ ॥

अनित्ययोः कार्यकारणयोरेतद्व्याख्यातं न नित्ये । यत् खलु
कार्यं कारणञ्चेति द्वयमनित्यं, न तयोरेकत्वमस्ति । चीरस्य दध्नश्चैक-

लाभावात् । प्रागुत्पत्तेरव्यक्ततया चीरे सदपि दधि न परतोऽप्यात्म-
प्रहाणात् चीरभावमापद्यते इत्यनित्ययोः कार्यकारणयोरेकत्वं न
विद्यते इत्युक्तम् । शरावोदक्षनादिव्यतिरेकेणापि मृदोऽवस्थानाच्चैतदेवं
प्रतिपत्तव्यम् । यच्च नित्यं कारणं, तेन त्वेकत्वं भवति कार्याणां
परमार्थभूमौ । सर्वं खलु कार्यजातं परतोऽप्यात्मप्रहाणात् तस्मिन्नेकी-
भवति । अर्णवतरङ्गवत् । तरङ्गाः खलु वै परस्परं भिद्यन्ते समुद्रस्रैक-
इति कार्यकारणयोरेकत्वं न विद्यते । तथापि त्वेषामात्मप्रहाणात्
परतः प्राक् चोत्पत्तेरेणवात्मना भवत्यवस्थानमित्येकत्वमुच्यते । अर्णवे
हि सर्वे तरङ्गाएकीभवन्तीति । सर्वस्रैतत्कार्यजातं कारणस्य विपरि-
णामः, स त्वनेकविधइति कार्यं कारणञ्च नैकम् । नित्यन्तु कारणमेक-
मेवेत्येतदनित्ययेर्याख्यातमिति ।

अथापि खलु यदेतत्कार्यं कारणञ्चेति मन्यते, नैतत् नाना । एकमेव
तु वस्तु तेन तेन कार्यात्मना कारणात्मना चोपलभ्यते इति कार्यं
कारणस्रैकमन्यस्याभावादित्यस्य प्रतिषेधोऽयं, कार्यं कारणस्रैकं न
भवतीति । नानैव तु कार्याणि नानैव च कारणाणीति । तच्चैतद-
नित्ययेर्याख्यातम् । यच्च नित्यं कारणं, तत् खल्वेकमेवेति । स्थानवतां
परीचेति संयोगः परीक्ष्यते,

अन्यतरकर्मजउभयकर्मजः संयोगजश्च संयोगः ॥८॥

पतत्रिणा महीधरस्य यः संयोगः, स खल्वन्यतरस्य पतत्रिणः कर्मणा-
न्यते । यस्त्वभिमुखं प्रसर्पतोर्मेषयोर्मल्लयोश्च संयोगः, सोऽयमुभय
कर्मजन्यः । यस्माङ्गुलीतरुसंयोगात् परतः तरुशरीरसंयोगः, सोऽय-

मङ्गुलीतरुसंयोगाज्जायते । यच्च दृष्टस्थितेन दण्डेनामेध्यस्य संयोगात्
प्ररीरामेध्यसंयोगोऽशुद्धिहेतुः, सोऽप्ययमिति ।

अविरलोत्पत्तिरिति चेन्न स्थिरसिद्धेः स्थूलसिद्धेः च । यच्च मन्यते,
भावयोरविरलोत्पत्त्या संयोगाभिमानेन संयोगोनामार्थोऽस्तीति । तच्च
नैवं मन्तव्यम् । कस्मात् ? स्थिरसिद्धेः । यमदमस्याच्च भावं तमेवैतर्हि
पश्यामीति पूर्वापरकालवर्त्तिनमेकं भावं स्थिरं प्रत्यभिजानाति ।
तस्मात् स्थिरोभावः सिध्यति । स्थूलः खल्वपि भावः प्रत्यक्षेण सिध्यति ।
ततोनास्ति क्षणभङ्गोभावानां कुतस्त्वविरलोत्पत्तिरिति । अथापि
खल्वेतदस्ति नास्तीति कुतएतत् प्रतिपत्तव्यम् ? प्रमाणत उपलब्धनुप-
लब्धिभ्याम् । नास्ति तर्हि क्षणभङ्गः । प्रमाणतोऽनुपलब्धेः । सहकारि-
मध्यमध्यासीनः खल्वयं भावोऽर्थक्रियामभिनिर्वर्त्तयति । यावच्चसौ
न सहकारिमध्यमध्यास्ते, न तावदभिनिर्वर्त्तयतीति । कुर्वद्रूपत्वे च
प्रमाणतोऽनुपलब्धिसुत्या । अनुमानश्चैवं सति न स्यात्, व्यभिचार-
शङ्कायानिराकरणासम्भवात् । स्थानवानेव तर्हि विभागः परीक्षितव्यः ।
स परीक्ष्यते,

एतेन विभागोव्याख्यातः ॥ १० ॥

अन्यतरकर्मजउभयकर्मजोविभागजश्चेति । पूर्ववन्निर्दर्शनमुत्प्रेक्षि-
तव्यम् । असंयोगइति चेत्तत्प्रसङ्गः संयोगे, प्रत्ययानुवृत्तिप्रसङ्गश्च ।
यस्तु मन्यते, असंयोगोविभागो न त्वर्थान्तरमिति । तस्य तत्प्रसङ्गः
संयोगे, अविभागः संयोगेन त्वर्थान्तरमिति । तच्च यथा प्रमाणा-
भावादेकः कल्पो न सिध्यति तथा कल्पान्तरमपीति । यस्यायमसंयोगः,

सोऽयमुत्तरकालमप्यनुवर्त्तते इत्युत्तरकालमपि विभजते इति प्रत्यय-
प्रसङ्गः । तस्मादसंयोगः पृथक्त्वं विभागस्त्वर्थान्तरमिति ॥

**संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणुत्वमह-
त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ११ ॥**

तच्च निदर्शनम्,

कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः ॥ १२ ॥

तदेतत्कतमायं पुरस्तादिति । तावेतौ संयोगविभागौ,

अणुत्वमहत्त्वाभ्यामिति ॥ १३ ॥

व्याख्यातौ । इत्यन्भावे तृतीया । संयोगविभागौ खल्वणुत्वमह-
त्वाभ्यां विशिष्येते, अणुः संयोगोमहान् संयोगइत्युपलभेरिति ॥

**युतसिद्धभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ
न विद्येते ॥ १४ ॥**

यदेतत् समवायिकारणं यच्च कार्यं, तयोः पृथग्भावेन सिद्धिर्न
भवति । तस्मात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न भवतइति । सो-
ऽयं पदार्थयोरुपसृष्टोयुतसिद्धयोः संयोगोऽयुतसिद्धयोः समवायः । स
त्वययानां परस्परमुपसृष्टनिवन्धनः । अथेदानीं शब्दार्थयोः संबन्धं
परीक्षते । तत्र शब्दार्थयोर्न संयोगः संबन्धः । कस्मात् ?

गुणत्वात् ॥ १५ ॥

गुणोहि शब्देनार्थेन संयुज्यते इति ॥

गुणोऽपि विभाव्यते ॥ १६ ॥

अर्थोऽपि कश्चिद्गुणोविभाव्यते । न च गुणयोः सतोः शब्दार्थयोः संयोगोभवति । अयमन्यः संयोगाभावे हेतुः,

निष्क्रियत्वात् ॥ १७ ॥

शब्दोऽर्थश्च कश्चिन्निष्क्रियोभवति । न वै तयोरन्यतरकर्मजः संयोगो नोभयकर्मजो न खल्वपि संयोगजः । मूले हि तस्य क्रियेति । न वै खलु शब्दोऽर्थदेशं गत्वाऽर्थं संवध्नाति नार्थः शब्ददेशमागत्य शब्दमिति । अयमपरः संबन्धाभावे हेतुः,

असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥ १८ ॥

उत्पत्त्यमाने भविष्यतीति चार्थः । वस्तुन्यसति नास्त्येतदिति प्रयुज्यते उत्पत्त्यमाने च भविष्यतीति । यन्नास्ति तदसत्, यच्चोत्पत्त्यते तदप्यसदेव प्रयोगकाले । न चासता किञ्चित् संवध्यते । यद्वै सत्, तत् खलु सता वस्त्वन्तरेण संवध्यते इति । तस्मात्,

शब्दार्थावसंबन्धौ ॥ १९ ॥

न त्वनयोः परस्परमस्ति संबन्धः । तत्रैवं सति शब्दादर्थोपलब्धिरित्येतन्नोपपद्यते । संवद्धयोः खल्वेकस्योपलब्धावन्यस्योपलब्धिर्भवतीति ॥

संयोगिनोदण्डात् समवायिनोविशेषाच्च ॥ २० ॥

शब्दार्थावसंबन्धारिति प्रकृतम् । योऽयं यज्ञदत्तादिसंयोगी दण्डादिः, यश्च कुञ्जरादिसमवायी करादिः, ताभ्यां शब्दार्थौ विशिष्येते ।

विशेषाच्च भवति प्रतिपत्तिः, न शब्दार्थयोः संयोगः संवन्धेन समवाय-
इति । कः पुनर्विशेषः ? अप्राप्तिः । दण्डयज्ञदत्तयोः करकुञ्जरयोश्च
प्राप्तिरस्ति न त्वेवं शब्दार्थयोरिति । न वै शब्दोऽर्थेन प्राप्यते न खल्वर्थः
शब्देनेति कुतएतत्प्रतिपत्तव्यम् । पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेः । यदि
शब्देनार्थः प्राप्यते शब्दान्तिके अर्थः स्यात् । तदा खलु मोदकाग्निचुर-
शब्दानामुच्चारणे मुखस्य पूरणप्रदाहपाटनानि भवेयुः । ततश्चैतान्युप-
लभेरन् । तदनुपलब्धेर्भवति प्रतिपत्तिः न शब्देनार्थः प्राप्यते इति ।
अथापि खल्वर्थेन शब्दः प्राप्येत, अर्थान्तिके शब्दोभवेत् । तत्रोच्चारणं
शब्दस्य न निष्पद्यते । स्थानकरणाभ्यां हि तन्निष्पत्तिः । स्थानं कण्ठा-
दि करणं प्रयत्नविशेषः । न त्वेते अर्थान्तिके भवतइत्युच्चारणं शब्दस्य
न निष्पद्यते । तस्मात् शब्दार्थावसंवन्धौ इति । न वै प्राप्तिनिमित्तः
शब्दादर्थप्रत्ययः । किन्तुहि,

सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः ॥ २१ ॥

समयनिमित्ता शब्दादर्थप्रतीतिः । कः पुनः समयः ? सङ्केतोऽभि-
धानाभिधेयनियमनियोगः । अस्य शब्दस्येदमर्थजातमभिधेयमिति
नियमनियोगेन शब्दव्यवहारादर्थोपलब्धिर्न त्वन्यथा । विपर्यये हि
शब्दश्रवणेऽपि नार्थस्योपलब्धिर्भवति । संवन्धवादिनापि चायमवर्ज-
नीयः समयलक्षणः संवन्धः प्राप्तिलक्षणश्च वर्जनीयइति । अथ परत्वा-
परत्वयोः परीक्षा,

**एकदिक्काभ्यामेककालाभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां
परमपरञ्च ॥ २२ ॥**

एकादिगेकस्य कालो यथोक्षाभ्यामेकदिक्काभ्यामेककालाभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां परमपरञ्च प्रतिपत्तव्यम् । तत्र सन्निकर्षः संयोगात्पत्नं परित्यन्दात्पत्नञ्च यथाविषयं वेदितव्यं, विपर्ययोविप्रकर्षः । दैशिकं कालिकञ्चेति द्विविधं परत्वमपरत्वञ्च । तत्र दैशिकं परत्वमपरत्वञ्च संयोगभूयस्त्वात्पत्न्याभ्यामेकदिक्काभ्यामुत्पद्यते । मथुरास्थस्य खल्वपरः प्रयागोऽविमुक्तमपेक्ष्य, प्रयागञ्चापेक्ष्यापरमविमुक्तमिति । परित्यन्द्भूयस्त्वात्पत्न्याभ्यामेककालाभ्यां कालिकपरत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः । युवानं खल्वपेक्ष्य स्वविरः परोभवत्यपरश्च युवा स्वविरमपेक्ष्येति । सा चेयं परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिर्न खल्वपि सन्निकर्षविप्रकर्षबुद्धिमपेक्ष्य भवति, उपलब्धौ त्वनयोरियमुपयुज्यते इति । यदा वै सन्निकर्षविप्रकर्षौ न बुध्येते न तदानीमपि परः परोऽन भवत्यपरस्यापरः । वस्तुतन्वा हि वस्तुस्थितिः पुरुषतन्वा चोपलब्धिरिति । एककालाभ्याञ्चेत् परत्वापरत्वे विभिन्नकालयोस्तर्हि कार्ययोः परापरव्यवहारो नोपपद्यते इत्यतश्चाह ,

कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च ॥ २३ ॥

कारणपौर्वापर्यात् कार्ययोः परापरव्यवहारः । परं दधि तक्रमपेक्ष्य । कस्मात् ? कारणपरत्वात् । यदेतत् दध्नः कारणं चीरं तत् खलु तक्रस्य कारणं दध्यपेक्ष्य पूर्वं भवति । एतेन दध्यपेक्षया तक्रस्यापरत्वं व्याख्यातम् । कारणानां खल्वपि द्वयोर्द्वयोः परापरव्यवहारस्तयोः परत्वापरत्वाभ्याम् । पृथिव्यपरा पराऽप्रापः, आपोऽपराः परं तेजः, तेजोऽपरं परोवायुः, वायुरपरः परमाकाशं, आकाशमपरं परं मूलकारणमिति ।

अथापि खल्वेतद्भावजातं परमपरञ्च । कस्मात् ? एकदिक्काभ्यामेक-
तालाभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्याम् । मथुराऽवस्थितस्याविमुक्तं परं
भवति प्रयागमपेक्ष्य पाटलिपुत्रञ्चापेक्ष्यापरमिति । एवमन्यत्र ।
वर्षदिक्कयोः सर्वकालयोः खल्वपि वाय्वाकाशयोः परापरव्यवहारः
तारणपरत्वापरत्वाभ्यामिति । प्राप्तस्तिर्हि परत्वापरत्वयोरपि परापर-
व्यवहारइति, तत् प्रत्याचष्टे,

परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावोऽणुत्वमहत्वाभ्यां
व्याख्यातः ॥ २४ ॥

तत्र निदर्शनान्तरम्,

कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः ॥ २५ ॥

इतश्च परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावं प्रतिपद्यामहे । यतः,

द्रुहेदमिति यतः कार्यकारणयोः स समवायः ॥ २६ ॥

कार्यकारणयोरिहेदमित्युपलब्धिर्यतः संवन्धाद्भवति स खलु सम-
वायः । न तु परत्वमपरत्वञ्च परत्वापरत्वयोः कार्यं न खल्वपि कारणम् ।
विद्योगस्त्वनयोर्न संवन्धः । कस्मात् ? निष्क्रियत्वात् । निदर्शनञ्चेदं
कार्यकारणयोरिति । अयुतमिद्वयोरिति प्रतिपत्तव्यम् । तदेवं परत्वा-
परत्वयोर्न परत्वापरत्वे । महद्दूरमल्पं दूरमित्याद्युपलब्धेस्त्वणुत्वमहत्वे
त्र भवतइति । तस्य खल्वेतस्य समवायस्य,

द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधोभावेन व्याख्यातः ॥ २७ ॥

नायं समवायोद्रव्यत्वं न गुणत्वम् । कया युक्त्या ? भावेन । यथा
भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वान्न द्रव्यत्वं न गुणत्वं तथाऽयमपीति । द्रव्यत्वं

नाम द्रव्यस्य भावः । स त्वनुवृत्तेर्हेतुर्द्रव्याणां व्यावृत्तेश्च गुणकर्मणोः
द्रव्यं हि द्रव्यभावेन गुणकर्मभ्यां व्यावृत्त्यते इति । तदेवं द्रव्यत्वमनु-
वृत्तेरेव न हेतुरिति । एतेन गुणत्वं व्याख्यातम् । समवायोऽपि
द्रव्यत्वं गुणेषु तेन व्यवहारो न स्यात् द्रव्येष्वेव स्यात् । अथ गुण-
गुणेष्वेव स्यान्न द्रव्येषु । तस्मान्नायं द्रव्यत्वं न गुणत्वं, किन्त्वस्य,

तत्त्वं भावेन ॥ २८ ॥

तच्छब्देन सन्निकृष्टतरं गुणत्वं परामृश्यते । गुणत्वन्तु समवायस्य भाव-
वद्वाख्यातं भवति । अथापि खलु भवनं भावः गुणस्त्वयं भवति । द्र-
व्यत्वमाश्रयति न त्वसौ रूपादिमान् न खल्वपि कर्म । सोऽयमपृथग्
भावात्मा पृथक्त्वप्रतिद्वन्द्वी गुणोविभागादिवदिति । अथाप्युपलक्षे-
विशेषाऽयं, गुणएव भवतीति । अथापि खलु तस्य भावस्तत्त्वं भावे-
व्याख्यातम् । भावो यथा स्वयमेव भवति न भावान्तरमपेक्षते, तथ
समवायोऽपि स्वयमेव भवत्याश्रयेषु न समवायान्तरमपेक्षते इति
अथापि खल्वस्य द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधइति प्रत्यवस्थानम्, गुणत्वमिति
स्थापनेति । अथापि खल्विमौ पक्षप्रतिपक्षौ परत्वापरत्वगोचराविति ॥

इति चन्द्रकान्तीये वैशेषिकभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तस्यायं सप्तमोऽध्यायः ।

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

आद्यमाह्निकम् ।

परीक्षिते परत्वापरत्वे स्थानवती बुद्धिरिदानीं परीक्ष्यते । तत्र प्रत्यक्षं तावत्,—

द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १ ॥

महत्त्वेनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपाक्षोपलभिरित्यनेन द्रव्येषु प्रत्यक्षं ज्ञानं व्याख्यातमिति ॥

तच्चात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे ॥ २ ॥

आकाशश्चेति चार्थः । द्रव्येष्वात्मा मनश्चाकाशश्च न प्रत्यक्षं भवतीति । यथा चेदं ज्ञानं निष्पद्यते, सोऽयम्,

ज्ञाननिर्देशे ज्ञाननिष्पत्तिविधिरुक्तः ॥ ३ ॥

ज्ञानस्य निर्देशायत्र कृतस्तत्रैव आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षादय-
निष्पद्यते इत्यनेन ज्ञानस्य निष्पत्तिविधिरुक्तः । विशेषस्तु तत्रोच्यते,

गुणकर्मसु सन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रव्यं कारणम् ॥ ४ ॥

सन्निकृष्टेषु गुणकर्मसु ज्ञानं निष्पद्यते नासन्निकृष्टेषु । ततो विज्ञा-
यते द्रव्यं तत्र हेतुरिति । द्रव्याधीनोऽपि तेषु सन्निकर्षः । द्रव्येषु
खल्वेतानि गृह्यन्ते इति ॥

सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात्ततएव
ज्ञानम् ॥ ५ ॥

सामान्यविशेषेषु न खल्वन्ये सामान्यविशेषाभवन्तीति तेषु ज्ञानं
ततएव निष्पद्यते, न तत्र सामान्यविशेषान्तरापेक्षेति ॥

सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ६ ॥

ज्ञानं निष्पद्यते । तेषु खलु सामान्यविशेषाभवन्तीति ॥

द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मपेक्षम् ॥ ७ ॥

ज्ञानं निष्पद्यते इति प्रकृतम् । दण्डो शुक्रस्रजइत्युदाहरणम् ।

गुणकर्मसु गुणकर्मभावाद्गुणकर्मपेक्षं न विद्यते ॥ ८ ॥

गुणेषु कर्मसु च गुणः कर्म च न भवत्यन्यत्र संख्यादिभ्यः । अतो-
गुणेषु कर्मसु च भवद्गुणकर्मपेक्षं ज्ञानं नास्तीति ॥

समवायिनः श्रैत्यात् श्रैत्यबुद्धेश्च श्रैते बुद्धिः ॥ ९ ॥

श्रैते वस्तुनि येयं बुद्धिरुत्पद्यते, सा खलु श्रैत्यसमवायिनोद्रव्यस्य
यत् श्रैत्यं श्रैतेनाम गुणः या च तद्बुद्धिः ताभ्यामुत्पद्यते । कस्मात् ?
जवाकुसुमादिषु तदनुपलब्धेः श्रैत्यमनुपलभमानस्य तदनुपलब्धेश्चेति ।
यच्चैतत् समवायिनोद्रव्यस्य श्रैत्यं या च तद्बुद्धिः,

ते एते कार्यकारणभूते ॥ १० ॥

कार्यस्य श्रैतबुद्धेः कारणभूतमेतत् द्वयमिति । अथापि खलु श्रैत्य-
बुद्धिः श्रैतबुद्धिश्चेति ये द्वे बुद्धी ते खलु कार्यकारणभूते । तयोः
पूर्वा बुद्धिः कारणमुत्तरा बुद्धिः कार्यमिति । तदेवं श्रैतबुद्धिः श्रैत्य-
बुद्धिं कारणतयाऽपेक्षते न गोचरतयेति । अथापि यथा श्रैत्यबुद्धेः
श्रैतबुद्धेश्च क्रमभावात् कार्यकारणभावस्तथा क्रमेण भवन्तीनां घट-
पटादिबुद्धीनामपि कार्यकारणभावः प्रसज्यते इत्यत आह,

द्रव्येष्वनितरेतरकारणाः ॥ ११ ॥

यादमाघटपटादिबुद्ध्योर्द्रव्येषु भवन्ति तास्वितरा बुद्धिर्नेतरस्याबुद्धेः कारणम् । यत्र त्वेकं द्रव्यमपरेण द्रव्येण विशिष्यते, तत्र श्वेतबुद्धिवत् विशिष्यद्रव्यबुद्धौ विशेषणद्रव्यबुद्धिः कारणमिति द्रव्येषु द्रव्यापेक्षमित्युक्तम् । यदि घटपटादिबुद्धिस्वितरा बुद्धिरितरस्यां बुद्धौ न कारणं क्रमस्यार्हं तासां नोपपद्यते इत्यतश्चाह,

कारणायौगपद्यात् कारणक्रमाच्च घटपटादिवुद्धीनां क्रमेण हेतुफलभावात् ॥ १२ ॥

अक्रमादक्रमदति चार्थः । योऽयं घटपटादिवुद्धीनां क्रमः, नासौ तासां कार्यकारणभावाद्भवति, किन्तु बुद्धिकारणानां सन्निकर्षाणां क्रमात् । कथं कारणक्रमः? सन्निकर्षकारणानां प्रणिधानादीनामयौगपद्यात् क्रमभावात् । अक्रमादक्रमः खल्वपि । युगपत् प्रणिधानादिना सन्निकर्षयौगपद्ये युगपदुद्भवोभवन्तीति ॥

इति चन्द्रकान्तीये वैशेषिकभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्याद्य-

माङ्गिकम् ।

अथ द्वितीयाह्निकम् ।

बुद्धपेक्षज्ञानस्योदाहरणम्,

अयमेष त्वया कृतं भोजयैनमिति बुद्धपेक्षम् ॥ १ ॥

अयमेष त्वयैनमिति बुद्धपेक्षं ज्ञानम् । कस्मात् ?

दृष्टेषु भावाददृष्टेष्वभावात् ॥ २ ॥

ज्ञातेष्वेतानि ज्ञानानि भवन्ति अज्ञातेषु तु न भवन्तीति । अय-
मित्येष इति चैते प्रत्यक्षविषये ज्ञाने । त्वयेत्यैनमिति चैतयोर्बुद्धि-
गोचरोविषय इति । अद्यापि खल्वन्ये द्रव्यगुणकर्माभ्योयेर्ध्यास्तेषु यतो-
ज्ञानं निष्पद्यते तद्वक्तव्यमित्यत आह,

अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मासु ॥ ३ ॥

द्रव्यगुणकर्माण्येवार्थावस्थानि न त्वेतेभ्योऽन्यदस्ति वस्तु यत्र ज्ञान
निष्पत्तिविधिवर्तक्य इति । रूपरसगन्धस्पर्शाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थ-
इति तन्वान्तरोक्तं परिभाषामात्रम् । विपर्यये त्वेतदनर्थकं स्यादिति ।
अद्यापि खल्विन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्षनिष्पत्तिः, तत्राविशेषात् सर्व-
विन्द्रियैः सर्वेषां विषयाणां ग्रहणं स्यात् । यस्मात्,

द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वम् ॥ ४ ॥

एकैकभूतोपादानि महाभूतानि प्रत्येकं पञ्चात्मकानि भवन्ति ।
अणुसंयोगस्याप्रतिषेधात् । तत्रैवं सति इन्द्रियाणां विषयग्रहणव्यवस्था

न प्राप्नोति । सर्वत्र सर्वेषां सद्भावात् सर्वेण सर्वस्य ग्रहणप्रसङ्ग इति ।
अस्योत्तरम्,

भूयस्त्वाद्गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः ॥५॥

गन्धोपलब्धौ पृथिवी कारणम् । कस्मात् ? गन्धवत्त्वात् । गन्धोनाम
गुणः पृथिव्याः, स्वप्रकृतिगुणघादीणि चेन्द्रियाणीति । अथापि खल्वियं
पृथिवी पञ्चात्मिका, तत्रैवं सति सा यथा गन्धवत्त्वात् गन्धज्ञाने
प्रकृतिः एवं रसादिमत्त्वात् रसादिज्ञानेऽपि प्रकृतिः स्यात् इत्यतश्चाह
भूयस्त्वादिति । येषां पृथिवी, भूयांसः खल्वस्यां पृथिव्याश्चाश्रया-
यांसश्चावादीनामिति भूयस्त्वाद्गन्धवती पृथिवीत्युच्यते । तत्कारिता
विषयग्रहणव्यवस्थेति । घ्राणनिमित्ता गन्धोपलब्धिरिति घ्राणमिन्द्रियं
पार्थिवं विज्ञायते । पृथिवी खलु गन्धोपलब्धौ हेतुरिति । यथैतत्,

तथाऽऽपस्तेजोवायुश्च रसरूपस्पर्शाविशेषात् ॥६॥

रसोपलब्धावापः प्रकृतिः, रूपस्य तेजः, स्पर्शस्य वायुः । कस्मात् ?
रसरूपस्पर्शाविशेषात् । यथैव पृथिव्यागन्धवत्त्वं भूयस्त्वच्च, तथैवावादीनां
रसादिमत्त्वं भूयस्त्वच्चास्तीत्यविशेषः पृथिव्याश्चादीनामिति । तदेवमप्यं
रसनं तैजसं चक्षुर्वायवीयं त्वगिन्द्रियं प्रतिपत्तव्यम् । एवं शब्दोपलब्धौ
आकाशं हेतुः । तदेवकर्णशृङ्खलीप्रदेशस्थं श्रोत्रम् । प्रतिबन्धकारिता च
शब्दानुपलब्धिरिति ॥

इति चन्द्रकान्तीये वैशेषिकभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायमष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

प्रथमाह्निकम् ।

परीक्षितं भावानां प्रत्यक्षम् । अभावानां परीक्ष्यते । द्विविधोऽयं भावः
यत्किञ्चिन्न कदाचिद्भवति गगनारविन्दादि, किञ्चिच्च कदाचिद्भवदपि
केनचिद्रूपेण कुत्रचिद्भवति, न सर्वदा न रूपान्तरेण न खल्वपि
सर्वत्र । तत्राद्योऽवस्तुभूतोऽवस्तुभूतस्त्वन्यः । यस्त्ववस्तुभूतोऽभावः सो-
ऽयमपदार्थः । असङ्गावमात्रत्वस्य प्रमाणादुपलब्धम् । कथमिति चेत्
सदुपलब्धौ तदनुपलब्धेः । प्रमाणेन खल्वयं प्रमाता सदुपलभते ।
यदसत् तत् खल्वसत्त्वादेव नोपलभते । अनुपलब्धेर्नास्तीति विज्ञायते ।
यद्यस्यासदुपलभ्येत इति । यच्च वस्तुभूतोऽभवत्यभावः स त्वर्थेषु भवन्ना-
तिरिच्यते । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नास्ति द्रव्यगुणकर्मसामान्य-
विशेषसमवायेभ्योऽन्योऽभावोनाम । भावप्रपञ्चाएवैते सप्तमस्तुभाव-
इत्यसमीचीनम् । कस्मात् ? अभिप्रायभेदापत्तेः । तस्मादर्थेषु भवन्न-
भावोनातिरिच्यते । तस्योदाहरणम्,

क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् ॥ १ ॥

यदेतत्कार्यजातमुत्पत्तेः पश्चादुपलभ्यते तत्सर्वं पूर्वमुत्पत्तेरसत् ।
कस्मात् ? क्रियागुणव्यपदेशाभावात् । सतोहि क्रियया गुणेन च व्यपदेशो-
भवति अस्ति चलत्येकः शुक्लइत्येवमादिः । प्राक् चोत्पत्तेर्न किञ्चिदेवं
क्रियया गुणेन च व्यपदिश्यते । तस्मात्तदानीमसन्नास्तीति । विपर्यये हि

क्रियया गुणेन च व्यपदेशः स्यात् । न वै खलु प्रागुत्पत्तेः कार्यात्मना क्रियागुणाभ्यां व्यपदेशोभवतीति । यद्वै खल्वेतत् प्रागुत्पत्तेरसत्, तदेतत्,

सदसत् ॥ २ ॥

पूर्वमुत्पत्तेः कारणात्मना सदेव कार्यात्मना भवत्यसदिति । यच्चैतत् प्रागुत्पत्तेः कार्यात्मना भवत्यसत्, तत् खलु,

असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम् ॥ ३ ॥

यद्वै न कदाचिद्भवति तस्मादसतो गगनारविन्दादेरर्थान्तरमन्य-
द्विन्नक्षणमिति । कस्मात् ? असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावात् । गगनार-
विन्दादेः खल्ववस्तुनः क्रियागुणव्यपदेशेन कथञ्चिद्भवति । यच्च सद-
सत्, तस्य त्वस्ति कारणात्मना तद्व्यपदेशः । अस्यभावः पृथगेकइति चैव-
मादिकः क्रियागुणव्यपदेशोऽस्योत्प्रेक्षितव्यइति । अथापि खल्वसद-
दानीमेतत्परतो भविष्यतीति भविष्यन्नर्थोऽसन्नच्यते । सोऽयमुत्पत्तेः
प्राक्कार्यात्मनाऽसन्नार्थरूपान्तरेण सन्निति विज्ञायते । अथापि खल्व-
न्योऽर्थोऽर्थान्तरम् । सोऽयमभावोऽन्योऽर्थेऽन त्वर्थेभ्योऽन्यः । कस्मात् ?
असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावात् । सद्धि क्रियागुणाभ्यां व्यादिश्यते ।
सदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः । अभावोऽपि सन्निति तेऽप्येवान्तर्भवति ।
सोऽयं यस्याभावः तस्मादन्योभावएव कश्चिदेवमुच्यते, न त्वपूर्वं किञ्चि-
दिति । प्रागसतोऽर्थान्तरत्ववचनात् सर्वेषामसतामर्थान्तरत्वं प्रतिपत्तु-
मर्हतीति मन्यते सूत्रकारः । यथोत्पत्तेः पूर्वं कार्यजातं कार्यात्मना
भवत्यसत्, तथा परतोऽप्युत्पत्तेरात्मग्रहणात् पश्चादित्याह,

सच्चासत् ॥ ४ ॥

पूर्वं सदपि पञ्चादसत् । भूत्वा खल्वात्मप्रहाणादूर्ध्वं न भवतीति । तदेतत् कारणात्मना भवदपि कार्यात्मना न भवतीत्यसदुच्यते । तदेवं रूपान्तरेण सदप्यन्येन रूपेणसद्भवतीत्युक्तम् । यच्चावस्तुभूतमभावो न कदाचिद्भवति, तदभिधीयते,

यच्चान्यदसदतस्तदसत् ॥ ५ ॥

अतोऽस्मादसतोयद्विलक्षणमसत् नास्तीत्यसत् न भवतीत्यभावो गगनारविन्दादि, तत् खल्वसदेव न कथञ्चित्सदिति । अथापि खल्वतोऽसतोविलक्षणं यदसदसन्नश्वोगवात्मनेत्यगौरश्वः असन् गौरश्चात्मनेत्यनश्वोगौरित्येवमादि, तदसत् । अश्वात्मना सन्नप्यश्वो न गवात्मनाऽस्तीति । असतां प्रत्यक्षन्तु,

असदिति भूतप्रत्यक्षाभावाद्भूतस्मृतेविरोधिप्रत्यक्ष-
वत् ॥ ६ ॥

पूर्वसुत्यक्तेः परतश्चात्मप्रहाणादसदिदानीमेतदिति यत्प्रत्यक्षं तत् खलु भूतस्य विरोधिभोभावस्य प्रत्यक्षाभावाद्भूतस्मृतेः निष्पद्यते । उपलब्धियोग्यं विरोधिनमनुपलभमानः विरोधिनश्च स्मरन् तदिदानीमसदित्युपलभते । भूतं ह्यभूतस्यासतोविरोधि । न हि सदसतोः सहभावइति । विरोधिप्रत्यक्षवदिति निदर्शनम् । तस्मात् प्रतिपद्यामहे विरोधिप्रत्यक्षहेतुरसत्प्रत्यक्षनिमित्तमिति ।

तथाभावेभावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥ ७ ॥

यथा भूतप्रत्यक्षाभावाद्भूतस्मृतेः सभावप्रत्यक्षम् । तथा अभावप्रत्यक्ष-

त्वादपि भावे प्रत्यक्षम् । उपादेयेषु वासःसु लक्षितेषु, येषु तानि लक्षणानि न पश्यति तानि अनुपादेयानि वासांस्यभावप्रत्यक्षत्वात् प्रतिपद्यते । सोऽयमभावोभावप्रतिपत्तिहेतुरिति । तच्चैतदभावप्रमेयप्रतिपादनार्थं सूत्रं, लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धेरिति तन्मा-
न्तरसमाचारात् प्रतिपत्तव्यम् । एवमन्योऽपि विषयोवुभुक्षितव्य इति ।

अथापि खलु यस्य भावस्य यत्र न भावस्तस्य तत्राभावे, सोऽय-
मभावोयस्मिन् भवति तस्य भावस्य प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षं भवति अस-
दत्रैतदिति ।

एतेनाघटोऽगौरधर्मश्च व्याख्यातः ॥ ८ ॥

भवन् पटोन घटात्मना भवतीत्यघटः पटः । भवन्नश्वेन गवात्मना भवतीत्यगौरश्च । भवत्पापं न धर्मात्मना भवतीत्यधर्मः पापमिति । पूर्वयोः प्रत्यक्षमन्ये तूपलब्धिमात्रमिति । अथापि खलु धर्मादुत्पद्यमानं सुखं सुखात्मना भवदपि न धर्मात्मना भवतीत्यधर्मः सुखमिति । अथापि खल्वेतद्धर्मभूतं द्रव्यं परतोभविष्यतीति कुतः प्रतिपत्तिः ? अभूतं नाम भूतप्रतिषेधः, न त्वेतत् द्रव्यमित्यतश्चाह,

अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् ॥ ९ ॥

यन्न भवति तदभूतं यन्नविद्यते तन्नास्तीत्यनयोस्तुल्योऽर्थः । प्रागुत्-
पत्तेः परतश्चात्मप्रहाणान्न भवति कार्यजातं तदात्मनेत्यभूतमिति ना-
स्तीति चोच्यते । भवन्नश्वोगवात्मना न भवतीति गवात्मना नास्ती-
त्युच्यते । एवं शेषेषु वाच्यम् । यद्यभूतं नास्तीत्येकोऽर्थः, नास्ति घटोगेहे
इति प्रतीतिर्नोपपद्यते, न हि घटोनाम नास्तीत्यतश्चाह,

नास्ति घटोगेहइति सतोघटस्य गेहसंसर्गप्रति-
षेधः ॥ १० ॥

नास्ति घटोगेहे इति सतएव घटस्य गेहसंसर्गः प्रतिषिध्यते । न
त्वसावस्तीति । तदेवं प्रागुत्पत्तेः परतश्चात्मप्रहाणात् कार्यात्मना न
भवन्ति भावाः । भवन्तश्च भावान्तरात्मना न भवन्ति । एकत्र भवतश्च
भावस्यान्यत्र संसर्गो न भवतीति चतुर्बिधमभावजातं वस्तुभूतम् । तत्रो-
त्पत्तेः पूर्वं परतश्चात्मप्रहाणात् स्वेन रूपेणामदपि रूपान्तरेण सदेवे-
ति नार्थेभ्योव्यतिरिच्यते । अश्वोगवात्मना न भवतीत्यगौरवश्चएव । यश्च
घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः, सोऽपि विभागात्मा । संयोगोहि तयोः संसर्ग-
स्तत्प्रतिषेधोविभागएवेति । अथापि खल्वसंधोगोनाम पृथक्त्वमेतदिति ।

अथापि खल्वभावोभावप्रतिषेधमात्रमिति नातिरिच्यते । प्रतिषेधो-
वस्त्वन्तरमिति चेत्तत्प्रसङ्गोऽभ्यनुज्ञायाम् । योऽयं भावप्रतिषेधः स खलु
वस्त्वन्तरमित्यतिरिच्यतेऽर्थेभ्यइति । एवं सति, येयं भावस्याभ्यनुज्ञा
सापि वस्त्वन्तरमिति तस्याअप्यतिरेकप्रसङ्गः । बुद्धिरिति चेदन्यत्रानु-
पलब्धिप्रसङ्गः । येयं भावस्याभ्यनुज्ञा सा खलु बुद्धिर्नाम गुणइति
चेत् अन्यत्रानुपलब्धिप्रसङ्गः । कस्यचिद्भावस्य क्वचिदभ्यनुज्ञा भवति सा
चेद्बुद्धिर्नाम गुणः, आत्मन्यसावुपलभ्येत न भावेष्विति । अथाप्यभ्यनुज्ञा
नाम बुद्धिरात्मनि भवन्ती भावेषूपलभ्येत बुद्ध्यन्तरवदिति चेत्समानम् ।
प्रतिषेधोनामबुद्धिरात्मनि भवन्ती भावेषूपलभ्येत इत्यभावोनातिरि-
च्यते भावादिति ।

अथापि खलु प्रागुत्पत्तेः परतश्चात्मप्रहाणात् योऽयमभावोभावानां

स खल्वयोगोनाम पृथक्त्वं गुणः । एतेन सतोघटस्य गेहसंसर्ग-
प्रतिषेधोव्याख्यातः । योऽप्ययमगौरवइत्येकभावात्मनाऽपरभावस्याभावः,
सोऽपि वैलक्षण्यं नाम पृथक्त्वमेव । तदेवं प्रागुत्पत्तेः क्रियागुणव्यपदे-
शाभावादसत्कार्यमिति । तच्चैतत्कारणात्मना सदेव कार्यात्मना-
ऽसदिति । असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादसतोऽर्थान्तरमयोगोनाम
पृथक्त्वमिति । सव कार्यमात्मग्रहाणात् परतः कार्यात्मना भवत्य-
सदित्ययोगएवेति । यदप्यतोऽयोगाद्विलक्षणमसत् तत् खलु वैलक्षण्यं
नाम पृथक्त्वमिति । यच्चैतदयोगाख्यमसत्, तस्य विरोधिनः प्रत्यक्षा-
भावात् स्मरणाच्च विरोधिप्रत्यक्षवदसदिति प्रत्यक्षमिति । यथा भाव-
प्रत्यक्षाभावादभावप्रत्यक्षं तथैवाभावप्रत्यक्षत्वाद्भावे प्रत्यक्षमित्यभाव-
प्रमेयं भावइति ।

अथापि खल्वभावे तथैव भूतस्य विरोधिनः प्रत्यक्षाभावात् स्मर-
णाच्च, यत्रायमभावोभवति तस्य भावस्य प्रत्यक्षत्वाच्च प्रत्यक्षमिति ।
भवत्यस्मिन्नभावइति भावोऽधिकरणमभावस्य । कस्य पुनरभावस्यैवं
प्रत्यक्षं, तदुच्यते । यदेतद्भावप्रत्यक्षादभावप्रत्यक्षम् । एतेनाघटोऽगौरि-
त्येवमादिरभावः प्रत्यक्षतया व्याख्यातइति । तदेवं विरोधिनः प्रत्यक्षा-
भावात् स्मरणाच्च प्रत्यक्षमयोगाख्यस्याभावस्य । वैलक्षण्याख्यस्य त्वधि-
करणप्रत्यक्षादिति ।

परीक्षितं लौकिकं प्रत्यक्षम् । अलौकिकमिदानीं परीक्ष्यते । तत्र
लोकसामान्यमतीतमलौकिकम् । किञ्च प्रत्यक्षं लोकसामान्यमती-
तम् ? यत् खल्वर्षं विज्ञानं योगसमाधिजाद्वर्मादुत्पद्यते । तत्र यदा-
श्रया शास्त्रप्रवृत्तिर्यस्य तत्त्वज्ञानेनापवर्गः यदाश्रयस्यैहिकामुष्णिको-

व्यवहारकलापः, सोऽयमात्मा न प्रत्यक्षोलोके । अतश्चात्मनि तावदार्धं विज्ञानमाह,

आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम्
॥ ११ ॥

योऽयमात्ममनसोः संयोगविशेषोयोगसमाधिकारितस्तस्मादात्मन्या-
त्मप्रत्यक्षं भवत्यलौकिकम् । एतच्चात्मनः प्रत्यक्षं न करणव्यपाश्रयम्,
आत्मनि ह्यसौ भवतीति । तच्चेतत्, तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं,
स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानमिति तन्त्वान्तरसमाचारात् प्रतिपत्तव्यम् ।
अथाप्येतदुक्तम् । न च पुरुषप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वात्मना पुरुषोद्दृश्यते,
पुरुषएव प्रत्ययं स्वात्मावलम्बनं पश्यतीति । विज्ञातारमरे केन
विजानीयादिति चार्धं विज्ञानं करणसव्यपेक्षमात्मनः प्रत्यक्षमाक्षि-
पति । यच्च मनसैवानुद्द्रष्टव्यमिति, तत् खल्वात्ममनसोर्योगस्य प्रथमं
येयमपेक्षा तद्विषयम् । अथाप्येतदुक्तम् । मनसातु प्रसन्नेनेत्यादि ।
प्रसादश्च मनसः संस्कारोयोगसमाधिनिमित्तदिति । यन्मनसा न मनस्ते
इति चार्धं विज्ञानमुत्प्रेक्षितव्यम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मला-
धीरोद्दर्शशोकौ जहातीत्यादयोनिगमाश्रयिषु बुभुक्षितव्यादिति । यथै-
तदात्मनः प्रत्यक्षम्,

तथा द्रव्यान्तरेषु प्रत्यक्षम् ॥ १२ ॥

योगसमाधिजाड्ढ्यस्मादुत्पद्यते । द्विविधाः खलु योगिनोभवन्ति
सम्प्रज्ञातसमाधयोऽसम्प्रज्ञातसमाधयश्च । तत्रैके धारणाप्रत्याहारसव्य-
पेक्षसमाधयोऽसमाहितान्तःकरणाः, अपरे सोपसंहृतसमाधयोऽेषां नि-

वीजः समाधिः । स हि समाध्युपसंहार इति । तच्च केषामेतत् प्रत्यक्षं ?
उभयेषामित्याह,

**असमाहितान्तःकरणा उपसंहृतसमाधयस्तेषाञ्च
॥ १३ ॥**

ये खल्वसमाहितान्तःकरणाः ये चोपसंहृतसमाधयस्तेषामुभयेषामप्ये-
तत् प्रत्यक्षमिति ॥

तत्समवायात् कर्मगुणेषु ॥ १४ ॥

द्रव्यसमवायात् कर्मगुणेषूभयेषां प्रत्यक्षमुत्पद्यते योगसमाधिजाद्व-
र्मादिति ॥

आत्मसमवायादात्मगुणेषु ॥ १५ ॥

प्रत्यक्षमुत्पद्यते योगसमाधिजाद्वर्मादिति प्रकृतम् । तदेवमलौकिके
प्रत्यक्षे न लौकिकहेतूनामस्त्यपेक्षेति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति, ना-
स्त्यन्यः पदार्थो द्रव्यगुणकर्मभ्य इति । तथा सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणे च
सन्निकर्षाविति । कस्मात् ? अवचनात् । यद्यभविष्यदिदमिवावक्ष्यत्,
प्रवचनान्नास्तीति । न वै खलु भोः कश्चित् प्रत्येति, अतीतानागतं
प्रदेशान्तरस्थञ्च द्रव्यमुपलभे इति । दृष्टसामान्यात् भवत्युपलब्धिस्तत्-
समानस्य वस्तुन्तरस्य । न त्वेतत् प्रत्यक्षमिति ।

यश्च प्रतिजानीते, यदि सामान्यलक्षणा नास्ति धूमे वज्रव्यभि-
चारसंशयो न स्यात् प्रसिद्धधूमे वज्रसंबन्धावगमाद्भूमान्तरस्य चाग-
वतेरिति । तस्याप्येतद्वक्तव्यम् । यश्चायं वज्रसंबन्धोऽवगम्यते, तस्मै
व्यभिचारसंशयः सामान्यधर्मदर्शनादुत्पद्यते । कश्चिद्धि संबन्धोऽव-

भिचारौ विपरीतः कश्चित्, संबन्धश्चायं न च विशेषदर्शनमस्तीति ।
 सकलवज्रिधूमोपस्थितावपि तत्संबन्धस्यावगतौ न हेतुरस्ति । न
 चागृह्यमाणे धर्मिणि संशयउपपद्यते इति । अवगतौ वा दृष्टसमान-
 योगत्वेनोनियतसंबन्धएवावगम्येतेति न संशयः स्यादिति । ज्ञानलक्ष-
 णाऽप्येतेन व्याख्याता । सुरभि चन्दनमिति विद्यमानस्य क्रमस्याग्रहणा-
 द्यौगपद्याभिमानइति ॥

इति चन्द्रकान्तीये वैशेषिकभाष्ये नवमस्याध्याय-

स्याद्यमाङ्गिकम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

परीक्षितं प्रत्यक्षम् । लैङ्गिकमिदानीं परीक्ष्यते,

अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि
चेति लैङ्गिकम् ॥ १ ॥

एकार्थसमवायि चेति चार्थः । अथाप्येकार्थसमवाय्यपि समवाय्येव
भवतीति तेनैव तस्य ग्रहणम् । कार्येण कारणस्य कारणेन कार्यस्य
संयोगिना संयोगिनः विरोधिना विरोधिनः समवायिना समवायिन-
एकार्थसमवायिना चैकार्थसमवायिनोभवत्यनुमानमिति । कार्येण
कारणमनुमीयते पूर्वोक्तविपरीतमुदकं नद्याः पश्यन्ननुमिनोति
भूता वृष्टिरिति । कारणेन कार्यमनुमीयते मेघोन्नतिविशेषं पश्यन्ननु-
मिनोति भविष्यति वृष्टिरिति । अन्यदुदाहृतं पुरस्तादिति । तदेतल्लैङ्गि-
कम् । लिङ्गात् खल्वेतदुत्पद्यते । किं पुनर्लिङ्गम् ? येन लिङ्ग्यते
ज्ञायते तल्लिङ्गम् । कार्यमुपलभ्यकारणमनुमिनोति कारणञ्चोपलभ्य
कार्यमिति । एवं शेषेषु ।

अस्येदं कार्यकारणसंबन्धश्चावयवाद्भवति ॥ २ ॥

यदस्येदमिति लैङ्गिकं यच्च कार्यकारणसंबन्धस्तत् द्वयमवयवाद्भावात् ।
कः पुनरवयवः ? यस्तन्वान्तरेऽनुशिष्यते, प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनय-
निगमनान्वयवयवः । साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा । उदाहरणसाधन्यात् साध्य-

साधनं हेतुः । तथा वैधर्म्यात् । साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त-
उदाहरणम् । तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् । उदाहरणपेक्षस्तथेत्युपसं-
हारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः । हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्व्य-
चनं निगमनम् । तद्वत् तन्वान्तरानुशिष्टाश्रयवाः । निदर्शनम् ।
पृथिव्यादिकं कारणवदिति प्रतिज्ञा । उत्पत्तिधर्मकत्वादिति हेतुः ।
उत्पत्तिधर्मकं स्थाल्यादि द्रव्यं कारणवत् दृष्टमित्युदाहरणम् । तथा-
स्योत्पत्तिधर्मकं पृथिव्यादिकमित्युपनयः । तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वात्
कारणवत् पृथिव्यादिकमिति निगमनम् । वैधर्म्येऽपि च हेतौ । पृथिव्या-
दिकं कारणवत् । उत्पत्तिधर्मकत्वात् । अनुत्पत्तिधर्मकमात्मद्रव्यम-
कारणवत् दृष्टम् । न च तथा अनुत्पत्तिधर्मकं पृथिव्यादिकम् ।
तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वात् पृथिव्यादिकं कारणवदिति ।

कार्यकारणसंबन्धः खल्वपि । शरावोदञ्चनादिकं मृत्कारणकम् ।
तदनुविधानात् । वज्रानुविधायी पाकोवज्जिकारणकोदृष्टः । तथाच
मृदमनुविधत्ते शरावोदञ्चनादिकम् । तस्मात्तदनुविधानान्मृत्कारणक-
मिति । अथापि खलु कार्यं कारणेन संबध्यते । तदुत्पत्तिकत्वात् ।
सुवर्णोत्पत्तिकं कुण्डलादि सुवर्णेन संबध्यमानं दृष्टम् । तथाच कार-
णोत्पत्तिकं कार्यम् । तस्मात् कारणोत्पत्तिकत्वात् कारणेन संबध्यते
कार्यमिति । एवं वैधर्म्येऽपि वाच्यम् । सोऽयमस्येदमित्यनुमाने-
ऽन्तर्भूतः कार्यकारणसंबन्धोवैजात्यात् पृथगभिधत्ते भगवान् सूत्रकारः ।
मुखेन खल्वेतत् श्रित्याः प्रतिपद्येरन्निति ।

अथापि खलु कार्यकारणसंबन्धोऽवयवाद्भवति । अवयवनमवयवः ।
सोऽयमवयवोऽवयवतिरेकसहकृतस्तत्र हेतुरिति । अथापि खल्ववयवे कारणे

कार्यस्य संबन्धः समवायोन त्वन्यत्र । कपाले हि घटः समवेति न कुला-
लादौ इति । तदेतदनुमानमनेकशाखं बहुपरिकरं तन्वाप्तरसमाचारात्
प्रतिपत्तव्यमिति ॥

एतेन शब्दं व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

प्रत्यक्षलैङ्गिकव्याख्यानेन शब्दं व्याख्यातमिति । यद्वै प्रत्यक्षेणोप-
लभते लिङ्गाच्चानुमिनोति परानेतदोधयितुं भूतदयया शब्दं प्रयुक्ते ।
शब्दाच्च योऽर्थः प्रतीयते सोऽयं प्रत्यक्षानुमानाभ्यामवगतइति शब्दात्
प्रतीयमानोऽर्थे प्रत्यक्षमनुमानं वा प्रमाणं न शब्दः । योऽप्यलौकिको-
ऽर्थस्तत्राप्यार्थं विज्ञानं हेतुरिति ।

अथापि शब्दं विज्ञानं न शब्दस्य प्रमाणभावमपेक्षते इति कुत एतत्
प्रतिपत्तव्यम् ? विप्रलम्भकवाक्यादर्थोपलब्धेः । विप्रलम्भकवाक्यमेतदिति
जानानोऽप्यर्थमुपलभते । उत्तरकालं यदि तत्र प्रमाणं किञ्चिदुप-
लभते, तथ्यमेतदिति प्रतिपद्यते । विपर्यये विरोधे च विपर्ययइति ।
विमर्शविपर्ययोपपत्तेश्च । शब्दादर्थमुपलभमानस्य, यदसौ ब्रवीति तत्प्र-
माणादुपलब्धं न वेति विमर्शः, यदयमाह मिथ्यैतदिति विपर्ययश्चोप-
पद्यते । विमर्शविपर्ययोपपत्तेः प्रतिपद्यामहे, न शब्दस्य प्रमाणभावा-
पेक्षा शब्दादर्थोपलब्धिरिति । तदेवमाप्नोपदेशेन प्रमाणम्, अथाप्नो-
पदेशः प्रमाणं, नैव तत्र विमर्शविपर्ययावुपपद्येते । अनाप्तवाक्याच्चार्यो-
पलब्धिः । प्रत्यक्षश्चैतन्न शक्यमपक्नोतुमिति ।

अथापि खल्वयं जिज्ञासितमर्थमाप्नोपदेशात् श्रुतमनुमानेन जिज्ञा-
सते अनुमानेन ज्ञातञ्च प्रत्यक्षतोऽदिवृत्ते इति प्रत्यात्मं व्यवस्थितो-

नियमः । स खल्वयमाप्नोपदेशं न प्रत्येति, अतोऽनुमानेन जिज्ञासते । तदपि परोक्षमिति प्रत्यक्षतोदिदृक्षते इति । यदि शब्दः प्रमाणं तत्रायमप्रत्ययोनोपपद्यते निर्दोषप्रमाणभावादिति । न हि लिङ्गादुपलब्धौ विमर्शविपर्ययाप्रत्ययाः प्रक्रमन्ते । संवादार्थमिति चेत् लिङ्गादुपलब्धौ तत्प्रसङ्गः । अथाययमाप्नोपदेशं प्रत्येति संवादार्थन्वनुमानेन जिज्ञासते इति चेत्, लिङ्गादुपलब्धावपि शब्देन जिज्ञासाप्रसङ्गः विशेषोवा वक्तव्यइति । श्रोतव्योमन्तव्यइति च श्रुतस्य मननमृषिरभिधत्ते । अथाप्येतदुक्तम् । आप्नोपदेशस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतिसम्मानादिति ।

योऽपि प्रतिजानीते, आप्तेन दृष्टोऽनुमितोवाऽर्थः परत्र स्वबोध-
मङ्कान्तये शब्देनोपदिश्यते शब्दान्तर्दर्थविषया वृत्तिः श्रोतुरागमइति ।
सोऽप्येवं वाच्यः । यथार्थोपलब्धिसाधनं च प्रमाणं मन्यते । अय-
थार्था चोपलब्धिः खल्वपि शब्दादुत्पद्यते । तस्मात् संशयविपर्यय-
साधनवन्नासौ प्रमाणम् । प्रमाणादुपलब्धौ ह्यर्थस्तथाभूतोभवतीति ।
प्रत्यक्षलैङ्गिकयोरपि यदयथार्थोपलब्धिसाधनं न तत् प्रमाणं, यच्च
प्रमाणं न तदयथार्थोपलब्धिसाधनम् । सोऽयं प्रमातुरपराधोन
प्रमाणस्य । निमित्तान्तरकारितश्च प्रत्यक्षलैङ्गिकयोरुपपन्नः, न त्वेतत्
शब्दे सम्भवति । रूपान्तराभावात् । यदेवास्वरूपं यथार्थोपलब्धिसाध-
नस्य तदेव विपरीतस्यापीति । तस्मादुपलब्धिसाधनमात्रं न प्रमा-
णम् । अथोपलब्धिसाधनमात्रं प्रमाणं, आप्नोपदेशः प्रमाणमित्येतन्नोप-
पद्यते । न ह्यनाप्तोपदेशेनोपलब्धिं साधयतीति । संज्ञादीनश्च प्रमा-
णान्तरभावप्रसङ्गः । यदि यदुपलब्धिसाधनं तत्प्रमाणं, संज्ञादीनामपि
प्रमाणान्तरभावः प्रसज्यते । संज्ञादयोऽपि साधयन्त्युपलब्धिमिति । तस्मात्

लिप्यादिवत् शब्दोऽपि न प्रमाणान्तरमिति । प्रमाणान्तरोपलब्धार्थ-
प्रज्ञापनमिति चेत्, समानम् । अथापि प्रमाणावगतार्थप्रज्ञापनमात्रं
प्रयोजनं संज्ञादीनामिति नैतेषां प्रमाणान्तरभावइति चेत्, शब्दस्यापि
तदेव प्रयोजनमिति शब्दोऽपि न प्रमाणान्तरमिति । स्वयं हि ज्ञातमर्थं
परान् प्रतिपादयितुकामेन शब्दः प्रयुज्यते इति । अथापि खल्वेवमसौ-
पुरुषोवेदइति शब्दात् प्रतिपद्यते न त्वेवमसावर्थइति । तत्र प्रयोक्तुर्विज्ञानं
तेनानुमीयते इत्यनुमितौ हेतुः शब्दः । तच्च विज्ञानं यदि प्रामाणिकं
तदा संवादः व्यवहारश्च ततः प्रवर्त्तते, विपर्यये विपर्ययइति । आप्ताः
खल्वधिगतमेव तत्त्वतोऽर्थमुपदिशन्तीत्याप्तोपदेशस्य प्रामाण्याभिमान-
इति । अपूर्वा ह्युपलब्धिः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुत्पद्यते, न त्वेवं शब्दात् ।
नियमतो ह्युपलब्धेऽर्थे तस्य व्यापारइति । एतेनैतिह्यं व्याख्यातम् । इति
होचुरित्यैतिह्यं अनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादमात्रमिति ।

अथाप्येतल्लैङ्गिकं संयोगादिकात् लिङ्गादुत्पद्यते चेत्, संयोगादिक
मर्थान्तरमर्थान्तरस्यापदेशइत्येतन्नोपपद्यते । लिङ्गं खल्वेतत् स्यात् ।
अथापदेशोऽयं, तन्निमित्तं विज्ञानं लैङ्गिकमिति नोपपद्यते, आपदेशिकं
हि तदैतत् स्यात् । उपपद्यते इत्याह । कथम् ? यस्मात्,

हेतुरपदेशोलिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्थान्तरम् ॥४॥

हीयते गम्यतेऽनेनेति हेतुः । सोऽयमपदेशः, तेन ह्युपदिश्यते इति ।
तदेव लिङ्गं, लिङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेनेति । तच्च प्रमाणं, प्रमीयतेऽनेनेति ।
तदेव करणं, साधकतमं भवत्यनुमिताविति । सेयं सामान्याभिधायिनः
शब्दाद्विशेषप्रतिपत्तिरिति । तदेतत् सर्व्वमनर्थान्तरं न त्वेषामर्थ-
भेदइति । कस्मात् ?

अस्येदमिति बुद्ध्यपेक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

अस्येदं कार्यं कारणमित्यादिवत् अस्य ज्ञापकस्येदं ज्ञाप्यमस्यापदेश-
स्येदमपदेश्यमस्य लिङ्गस्येदं लिङ्गमस्य प्रमाणस्येदं प्रमेयमस्य कारणस्येदं
कार्यमिति बुद्धिः सर्वत्रापेक्षते । द्वयोः संबन्धदर्शनं सर्वत्रापेक्षितमिति
शब्दान्तरमात्रं न त्वर्थान्तरमिति ।

अथापि खल्वस्येदमिति बुद्ध्यपेक्षितत्वादुपमानादयोऽन्ये प्रमाणान्तर-
मिति । तत्रोपमानं सादृश्यप्रतिपत्तिहेतुर्न प्रमाणान्तरम् । यदा द्वौ
भावौ पश्यति सादृश्यमनयोः प्रत्यक्षमुपलभते । प्रमाणान्तरभावे
वा साधर्म्यप्रतिपत्तिहेतुवत् वैधर्म्यप्रतिपत्तिहेतोस्तत्त्वप्रसङ्गः । यच्च
गोसादृशगवयइत्यारण्यकात् श्रुतवतोऽरण्यं गतस्य गवयं पश्यतस्तत्र
गोसादृश्यज्ञानं तदपि प्रत्यक्षम् । तस्यैव परतोऽगवि गवयसादृश्य-
प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षमनुमानं वा । यच्च तत्र गवयपदसङ्केतग्रहणं तदप्यनु-
मानम् । गोसादृश्यमुपलभ्य खलु तत्र गवयशब्दस्य सङ्केतमनुमि-
नोति । तत्र गवयशब्दप्रयोगोऽपि सङ्केतनिमित्तमिति । एवमर्थापत्ति-
रप्यनुमानम् । अर्थादापत्तिः प्रसङ्गः । दिवाऽभुञ्जानस्य भोजनकार्यं
पौनत्वमुपलभ्य रात्रिभोजनमनुमिनोति । जीवतोद्देशसंयोगाव्यभि-
चाराङ्गहेऽनवस्थितस्य वहिरवस्थानमनुमीयते । सम्भवोनाम समुदाय-
समुदायिनोः समुदायेनेतरस्य ग्रहणम् । तच्चानुमानम् । द्रोणस्य सत्ता-
ग्रहणात् यदादकस्य सत्ता गृह्यते, तत् खलु द्रोणं प्रत्यादकस्य समु-
दायिभावात् । चतुर्गुणितोऽदकोद्रोणइति । अभावो विरोधी, अभूतं
भूतस्य भूतमभूतस्य भूतोभूतस्य । तदनुमानमित्युक्तम् । तदेवं परीक्षितं
लैङ्गिकम् । अथेदानोऽस्ति सतिः परीक्ष्यते । सा चेयम्,

आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराश्च स्मृतिः ॥६॥

उत्पद्यते । आत्ममनसोर्यः संयोगविशेषस्तस्मात् संस्काराश्च प्राचीना-
दिति । कोऽसौ विशेषः ? निमित्तविशेषव्याप्यइति । तच्चेतत्, प्रणि-
धाननिवन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसंवन्धानन्तर्यवि-
योगैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रि-
यारागधर्माधर्मान्निमित्तेभ्यइति तत्त्वान्तरसमाचारात् प्रतिपत्तव्यमिति ।
यथा खल्वात्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराश्च स्मृतिः,

तथा स्वप्नः ॥ ७ ॥

तथैवात्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराश्च स्वप्नानाम् विज्ञान-
मुत्पद्यते । कः पुनरत्र विशेषः ? आगन्तुकनिद्रादोषइत्याह । वातपित्त-
स्नेहणां दोषात् खल्वपि स्वप्नोभवति । वातदोषात् खल्वयं सुप्तआकाशे
विचरति वसुन्धरां पर्यटति व्याघ्रादिभ्योवा विभेति । पित्तदोषात् प्रविश-
त्यग्निं आलिङ्गति ज्वालां काञ्चनपर्वतविद्युत्स्फुरणादिकञ्चोपलभते ।
स्नेहदोषात् सन्तरति सरिदण्वं पश्यति धारासम्पातं शिलोच्चयश्च राज-
तमिति । एवं शेषेषु वाच्यम् । संस्कारः खल्वप्यत्र हेतुर्न ह्यन्धः स्वप्नेषु
किञ्चित् पश्यतीति ।

सोऽयं स्वप्नोऽस्मि स्मृतिः । कस्मात् ? पृथगुपदेशात् । जाग्रत् खल्वयं
पुरुषोयत् किञ्चन पश्यति शृणोति जिघ्रति स्पृशति रमयति वा,
तत्कारितसंस्कारवशान्नमसि करणबिलये सत्यात्ममनःसंयोगविशेषा-
दन्तर्नाडीषु निद्रादोषोपनीतं तथाविधमेव प्रतीतिशरीरं विषयं पश्यति
शृणोति जिघ्रति स्पृशति रमयति चेति । सुप्तोऽहमद्य रथमपूर्वमद्राक्षं

शब्दांश्च मनोरमानष्टणवं अस्यात्तच्च मन्दं समीरणं दिव्यानजिघ्रस्व सुम-
नसोगन्धानभवाहरश्च खादूनि भोजनानीत्येवं ह्युत्थितः परामृशति
इति । यथा खलु स्वप्नः, तथा,

स्वप्नान्तिकम् ॥ ८ ॥

स्वप्नस्थान्तिकं स्वप्नान्तिकम् । तदेतत् सौषुप्तं विज्ञानम् । जागरित-
स्थानः स्वप्नस्थानः सुषुप्तस्थानोऽहि पुरुषोभवतीति । तत्रात्मनि मनसो-
लयात् सोऽयमात्ममनसोः संयोगविशेषस्तस्मादेतदुत्पद्यते । सुखं खल्वि-
दानीं पुरुषोऽनुभवति । सुखमहमस्वाप्नं न किञ्चिदवेदिषमिति ह्युत्थितः
परामृशति । सोऽयं सुषुप्तिनिमित्तं संस्कारविशेषेण स्मृतिस्वप्नहेतु-
रिति । तच्चैतत् स्वप्नान्तिकं नैतावतोनिमित्तादुत्पद्यते, किन्तु,

धर्माच्च ॥ ९ ॥

धर्मोऽपि तत्र हेतुः । तदानीं खल्वयमात्मा परेणात्मना सम्यद्य स्वेन
रूपेणाभिसम्यद्यतेइति । स्वप्नः खल्वपि धर्मादधर्माच्चोत्पद्यते । तत्र
धर्माद्गजारोहणादिकमधर्मादन्धकूपपतनादिकमात्मनः पश्यतीति । अ-
थापि खल्वविद्या च विद्या चेति द्विविधा बुद्धिः, तयोः खलु,

इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या ॥ १० ॥

इन्द्रियदोषादन्यथा भूतमन्यथोपलभते । संस्कारदोषादन्यथाभूत-
मन्यथा स्मरति । यच्चान्यथा भूतस्थान्यथाऽनुमानं तदपौन्द्रियदोषादिति ।
सेयमविद्या । अथापि खल्विन्द्रियस्य मनसोरजस्तमोऽतिशयनिमित्ता-
दोषात् संस्कारदोषाच्च मिथ्याज्ञानप्रभवाद्भवत्यविद्या अतस्मिंस्तदुद्धिर-

नात्मन्यात्मबुद्धिरभये भयबुद्धिरसुखे सुखबुद्धिरत्राणे त्राणबुद्धिरित्यादि
यथाविषयं वेदितव्यम् । सेयं कार्यभृता भवत्यविद्येति ॥

तद्दुष्टज्ञानम् ॥ ११ ॥

सेयमविद्या दुष्टज्ञानमिति ॥

अदुष्टं विद्या ॥ १२ ॥

यत्पुनरदुष्टं ज्ञानं दुष्टज्ञानं विरुणद्धि सेयं विद्या । विद्या खल्वविद्या-
विपर्ययेण वेदितव्येति ॥

आर्षं सिद्धदर्शनञ्च धर्मैर्भ्यः ॥ १३ ॥

आम्नायविधातृणामृषीणामतीतानागतवर्त्तमानेष्वतीन्द्रियेष्वर्थेषु धर्मा-
दिषु च योगसमाधिनिमित्तं यदार्षं विज्ञानं प्रातिभं नामोत्पद्यते,
यच्चाञ्जनादिसिद्धानामतीन्द्रियेष्वर्थेषु ज्ञानमुत्पद्यते, तदेतत् धर्मैर्भ्य-
उत्पद्यते इति । अथापि खल्वार्षं यत्समाधिसिद्धानां दर्शनमविद्योप-
मर्दकमुत्पद्यते, धर्मैर्भ्यस्तदुपद्यते इति । तच्चैतत् योगाङ्गानुष्ठानाद्
शुद्धिर्लभ्ये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेरिति तन्त्वान्तरसमाचारात् प्रति-
पत्तव्यमिति ॥

इति चन्द्रकान्तीये वैशेषिकभाष्ये नवमस्याध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ॥

समाप्तश्चायं नवमोऽध्यायः ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

आद्यमाह्निकम् ।

परीक्षिता बुद्धिः सुखदुःखयोरिदानीं परीक्षाक्रमः । तत्र, दुःख-
विकल्पे सुखाभिमानाच्चेति तन्त्रान्तरसमाचारात् सुखदुःखयोर्मिथो-
ऽर्थान्तरभावेन प्राप्नोतीत्यत आह,

दृष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःख-
योरर्थान्तरभावः ॥ १ ॥

दृष्टकारणकं सुखमनिष्टकारणकं दुःखं न चेते सह भवतइत्यनयोः
परस्परमर्थान्तरभावः । स्वगाद्यभिप्रेतविषयनिमित्तमनुग्रहलक्षणं सुखं
विपरीतं दुःखमिति । कार्यं मुखप्रसादादि सुखस्य विपरीतं दुःखस्येति ।
तन्त्रान्तरसमाचारश्च विषयप्रभवं दुःखानुषक्तं सुखं दुःखमिति भावय-
तोवैराग्यं स्यादिति । यस्तु ज्ञानविशेषभावमनयोः प्रतिजानीते, तस्यैतत्,

संशयनिर्णयान्तराभावश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः ॥ २ ॥

उपलब्धिभेदश्चेति चार्थः । सुखं दुःखञ्च न संशयस्थान्तरे भवति न
निर्णयस्य । सोऽयमनयोर्ज्ञानादन्यत्वे हेतुः । कस्मात् ? कल्पान्तरानुप-
पत्तेः । उपलब्धिभेदः खल्वपि । सुख्यहं दुःख्यहमित्युपलब्धिः सुखदुःख-
योर्ज्ञानामोत्यादिका च ज्ञानस्येति । उपलब्धिभेदाच्चार्थभेदइति । अने-

कहमुपलभे महीरुहमुपलभे इति संज्ञाभेदमात्रं न त्वर्थभेदइति ।
इतश्च प्रतिपद्यामहे सुखदुःखे न ज्ञानप्रभेदाविति । यतः,

तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्याम् ॥ ३ ॥

संशयोनिर्णयश्च प्रत्यक्षानुमानाभ्यां निष्पद्यते । न त्वेवं सुखं न दुःखं,
विषयोपयोगादिकं हि तत्र हेतुरिति । प्रत्यक्षात् तावत् स्थाणुपुरुषयोः
समानं धर्ममारोहपरिणाहौ पश्यन् संशेते किमयं स्थाणुराहोस्वित्
पुरुषइति । विशेषश्चेत्तुपलभमानोनिर्णयति स्थाणुरयं पुरुषोऽयमिति ।
अनुमानात् खल्वपि । गर्जितान्मेघमनुमाय संशेते दृष्टिर्भविष्यति आहो-
स्विन्नेति । मेघोन्नतिविशेषश्चानुमाय निर्णयति भविष्यति दृष्टिरिति ।
अथापि खल्वेते सुखदुःखे प्रत्यक्षानुमानाभ्यां निष्पद्यते । अभिप्रेतं हि
विषयं प्रत्यक्षमुपलभमानस्त्वानुमानस्य च सुखं निष्पद्यते । विपर्ययेण
दुःखमिति । यदि ज्ञानप्रभेदावेते प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यामनयोर्निष्पत्तिर्नोप-
पद्यते । न हि ततएव तयोर्निष्पत्तिरिति ॥

अभूदित्यपि ॥ ४ ॥

भविष्यतीत्यप्यर्थः । पूर्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः पश्यन्नुमिनोति
दृष्टिरभूदिति । मेघोन्नतिविशेषेणानुमीयते भविष्यति दृष्टिरिति ॥

सति च ॥ ५ ॥

वर्त्तमाने च विषये ज्ञानमुत्पद्यते । तदेवं त्रैकाल्यविषयं ज्ञानं न त्वेवं
सुखदुःखे इति । अथापि खल्वर्थाकारनिर्भासं ज्ञानं न त्वेवं सुखदुःखे
इति । एतेन स्मृत्यन्यत्वं व्याख्यातम् ॥

कार्यादर्शनात् ॥ ६ ॥

विषयेन्द्रिय सन्निकर्षं अस्वेदमिति बोधे सत्यपि कार्यं सुखं दुःखञ्च न दृश्यते । ज्ञानप्रभेदौ चेदेते, दृश्येयातामिति । अथापि खलु प्रत्यक्षे लैङ्गिके च सत्यपि सुखदुःखयोर्यत्कार्यं मुखप्रसादमुखमालिन्यलक्षणं तन्न दृश्यते । ज्ञानप्रभेदौ चेदेते यदेतत्तस्मिन् सति कार्यस्यादर्शनं तन्नोपपद्यते इति ॥

एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वादेकदेशे इति ॥७॥

एकस्मिन्नर्थे समवयन्ति यानि कारणान्तराणि तेषु सत्सु सुखदुःखयोर्दृष्टत्वान्नैते ज्ञानप्रभेदाविति । एकदेशे च दृष्टत्वान्न ज्ञानप्रभेदाविति । अन्यत्कारणं सुखस्य अन्यत् दुःखस्य अन्यत् प्रत्यक्षस्य अन्यत् लैङ्गिकस्य अन्यत् खल्वपि स्थितेरिति । रागादिभ्यः सुखमुत्पद्यते द्वेषादिभ्यो दुःखं इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्षं अस्वेदमिति ज्ञानात् लैङ्गिकं संस्कारात् स्थितिरिति । अथापि खलु येन प्रदेशेन सुखं दुःखञ्चावच्छिद्यते, तस्मिन् प्रदेशे एकस्मिन्नर्थे समवायि यत्कारणान्तरं चन्दनकण्टकादिसम्भेदः, तत्र दृष्टत्वात् सुखदुःखयोरर्थान्तरभावइति । पादे वेदना सुखं शिरः सौति प्रादेशिके सुखदुःखे, न त्वेवं ज्ञानमिति । तदेवं कारणभेदात् प्रकारभेदाच्च भेदइति । अनुकुलप्रतिकूलतया प्रत्यात्मवेदनीये चैते न शक्ये अपज्ज्ञोतुम् । न चैतन्निर्गुणः क्वचिदभ्यनुज्ञां लभुमर्हतीति । यदिकारणभेदात् कार्यभेदः, लोहितरेतसोः कारणयोरविशेषादेकस्मिन् शरीरे अवयवभेदेन प्राप्नोति, ततश्चापलब्धिभेदेनोपपद्यते इत्यत आह,

एकस्मिन् शिरः पृष्ठमुदरं मर्माणि तद्विशेषस्तद्विशेषेभ्यः ॥ ८ ॥

करिहस्तेन संवाधे प्रविश्यान्तर्विहोद्विते ।

उपसर्पन् भुजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥

सुरतारम्भगोष्ठ्यां खल्वियमुक्तिः ।

भ्रूभङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुदीक्षते

ब्रह्मायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ।

कार्काशं गमितेऽपि चेतसि तनू रोमाञ्चमालम्बते

दृष्टे निर्व्यङ्ग्यं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने ॥

अथ दग्धशब्दोऽमङ्गलव्यञ्जकोऽपि सोऽमुषोऽहो गुणः । एव-
मन्यदप्युहनीयम् । अविदग्धजनोचितत्वलक्षणं ग्राम्यत्वमपि

शब्दार्थयोर्दोषमिच्छन्ति । तत्रोदाहरणम् । पदे यथा,

राकाविभावरीकान्त-संक्रान्ताद्युति ते सुखम् ।

तपनीयशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः ॥

अत्र कटिशब्दः । कवयो हि श्रोणिनितम्बादिशब्दानेव
प्रयुञ्जते । वाक्ये यथा,

ताम्बूलभृतगङ्गोऽयं भङ्गं जल्पति मानुषः ।

करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा ॥

अत्र गङ्गादयः शब्दाः । अर्थे खल्वपि ।

खपिति यावदयं निकटे जनः

खपिमि तावदहं किमपेति ते ।

तदपि साम्प्रतमाहुर कुर्परं

त्वरितमूरमुदक्षय कुञ्चितम् ॥

अधमप्रकृत्युक्तौ तु नायं दोषः । यथा विदूषकस्योक्तौ,

फुल्लुकरं कलमकूरणिहं वहन्ति

ये सिन्धुवारविडवा मङ्ग वङ्गहा दे ।

ये कालिदत्त महिसीदहिणो सरिच्छा-

दे किं च सुवविषयप्रसन्नपुञ्जा (१) ॥

अत्र, कलमकूरमहिसीदहिण्यब्दा ग्राम्याः । तत्र शब्दगतं ग्राम्यत्वमप्रयुक्तत्वात्मातिरिच्यते । अर्थगतञ्च पर्यायोक्तालङ्काराभावमात्रम् । न खल्वलङ्काराभावो दोषः ।

रसस्थायिभावव्यभिचारिभावानां स्वशब्दनिर्देशः
प्रतिकूलविभावादिग्रहः पुनः पुनर्दीप्तिरकारणं प्रथम-
विच्छेदावङ्गस्यातिविस्तृतिरनङ्गस्याभिधानमङ्गिनो-
ऽननुसन्धानं प्रकृतिविपर्ययश्चेति रसदोषाः ॥ ५८ ॥

क्रमेणोदाहरणम् ।

अजायत रसः कोऽपि भूपतेः सङ्गराग्नरे ।

परस्वानीकिनीं वीक्ष्य सुहृर्वीररसोऽज्वलाम् ॥

अत्र रसस्य स्वशब्दनिर्देशः ।

संप्रहारे प्रहरीः प्रहाराणां परस्परम् ।

ठक्कारैः श्रुतिमतेदत्ताहस्तस्य कोऽप्यभूत् ॥

(१) दुष्कोटकरं कलममङ्गनिधं वङ्गनि

ये सिन्धुवारविडवा मङ्ग वङ्गभास्ते ।

ये कालिदत्त महिसीदहिणः सरिच्छा-

यो किञ्च सुवविषयप्रसन्नपुञ्जाः ॥ इति व० ।

अत्रोक्ताहम् ।

संग्रीडा दयितानने सकक्षणा मातङ्गचर्माखरे
सन्नासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।
वेर्था जङ्घुसुतावसोकनविधौ दीना कपालोदरे
पार्श्वस्था नवसङ्गमप्रर्षयिनी दृष्टिः शिवावासु वः ॥

अत्र व्यभिचारिभावस्य । व्यानम्ना दयितानने मुकुलिता
मातङ्गचर्माखरे, सोत्कम्पा भुजगे निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।
मोलदभूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ स्नाना कपालोदरे इत्यनुभाव-
मुखेनामीषां प्रतिपादनम् न्याय्यम् । यत्र त्वनुभावमुखेन
द्रागित्येव न प्रतीयते तत्र स्रग्भट्टेनोक्तावपि न दोषः ।
यथा,

दूरादुत्सुकमागते विवसितं सन्नाषिणि स्फारितं
संक्षिप्यत्यरुणं गृहीतवसने किञ्चाञ्चित्भ्रूलतम् ।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे वाप्याम्बुपूर्णेक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥

अत्र ग्रीडाद्यनुभावानां विवसितत्वादीनामिवौत्सुक्यानुभावस्य
स्वरदेरसाधारणत्वाभावादुत्सुकमित्युक्तम् । प्रतिकूलविभावादि-
ग्रहो यथा,

प्रसादे वर्त्तस्व प्रकटय मुदं सन्धज रूपं
प्रिये, शुब्धगन्धकान्धमृतमिव ते सिञ्चतु वचः ।
निदानं सौख्यानां क्षणमभिसुखं स्थापय मुखं
न मुग्धे, प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥

यथा वा,

त्वज्जतमानमसं वत विप्रहे-

नं पुनरैति वतं हस्तुरं वयः ।

परभृताभिरितीव निवेदिते

स्मरमते रमते स्म वधूजनः ॥

अत्रानित्यताप्रकाशनं शृङ्गारप्रतिकूलस्य शान्तस्य विभावः ।

यथा वा,

निभृतरमणे लोचनपथं पतिते गुरुजनमध्ये ।

सकलपरिहारहृदया वनगमनमेवेच्छति वधूः ॥

अत्र सकलपरिहारवनगमने शान्तानुभावौ । प्रतिकूल-
विभावादीनामपि प्रकृतरसस्याङ्गभावोपपत्तौ त्वदोषः । यथाऽत्रैव
इन्धनाद्यानयनव्याजेन सम्भोगार्थं वनगमनवर्णने दोषो न भवति ।
एवं विरुद्धयोरप्यङ्गाङ्गिभावे साम्ये वा विवक्षिते रसयोरविरोधो-
बोद्धव्यः । यथा ।

अयं स रसगोल्कर्वी पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविश्रमनः करः ॥

अत्र स्मर्यमाणः शृङ्गारः करुणमेव पुष्पाति ।

क्षितो हस्तावलम्बः प्रसभमभिहतोऽप्यादधानोऽशुकान्तं

गृह्णन् केशेष्वपास्तस्वरुचिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।

आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरशुक्तिभिः सान्नुनेत्रोत्पलाभिः

कामीवार्द्धापराधः स दहत् दुरितं शान्भवो वः शरान्निः ॥

अत्र शराग्निविषयः कवेरतिभावस्त्रिपुरसुवतीनां कश्चिन् कामीवेति साम्यवत्तायास्तन्मङ्गलरूपविपुष्टेन प्रशुषीक्रियते । यथा खल्वाद्वापराधः कासी समाश्रयति तथा शराग्निरिति साम्यं स्पष्टमेव । पुनः पुनर्दीप्तिर्यथा कुमारसम्भवे रतिविलापे । अकाण्डे प्रथमं यथा वेषीसंहारे द्वितीयेऽङ्के निवर्तकीरसंज्ञये काले दुर्व्यो- धनस्य भानुमत्या सह शृङ्गारावतारणम् । अकाण्डे विच्छेदो- यथा, वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के राघवभार्गवयोः संश्रामे देव्याः कङ्कणमोचनाय गच्छामीत्युक्ता राघवस्यान्तःपुरगमनम् । अङ्ग- स्यातिविस्तृतिर्यथा हयग्रीववधेऽप्रधानस्य हयग्रीवस्यातिविस्तरेण वर्णनम् । यथा वा किरातार्जुनीये सुराङ्गनाविहाररादेः । अनङ्गस्याभिधानं यथा कर्पूरमञ्जरीयामात्मना नायिकया च कृतं वसन्तवर्णनमनादृत्य वन्दितस्य तस्य राज्ञा प्रशंसनम् । तदि- न प्रकृतस्य रसस्योपकरोति । अङ्गिनोऽननुसन्धानं यथा, रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के वाग्धव्याऽऽगमने सागरिकाया विस्मरणम् । प्रकृतयो- नायकादयः, तेषां विपर्ययोऽन्यथावर्णनम् । यो यथाभूतो- भवितुमुचितस्तस्यायथावर्णनमिति यावत् । यथा जीरोदात्तस्य रामस्य च्छन्नना वालिवधवर्णनमित्येवमादिकामनुसन्धेयम् ।

अनौचित्यं सर्वत्र ॥ ५८

अनौचित्यं नाम दोषः सर्वत्र शब्दोऽर्थे रचे च भवति । क्रमेणोदाहरणम् ।

तपस्त्रिभिर्या सुचिरेण लभ्यते

प्रयत्नतः सन्निभिरिष्यते च या ।

प्रयान्ति तामाशु भति यशस्विनी-
रणाश्रमेधे पशुतामुपाजताः ॥

अत्र पशुशब्दः कातरतामभिन्वनत्तौत्यनुचितान्तदुपमिबन्धनम् ।

राज्यं नाम नरेन्द्राणामापदी पदसुत्तमम् ।
तदमित्त्राय दत्त्वा तद्विपदा भव निर्वृतः ॥

अमित्तस्य सम्पदा तप्यमानं तेनोपद्रुतं च राजानं प्रत्यनुचित-
मेवेदमुपदिष्टम् ।

मानापनोदाय पदारविन्दे
नतः प्रियायाः प्रणयी तया तु ।
पादप्रहारेण तिरस्कृतोऽभू-
दालोहिताच्चोगत एव वेगात् ॥

अत्र नायिकापादप्रहारेण नायककोपवर्णनमनुचितम् ।
एवमन्यदप्यूहनीयम् । अनौचित्यत्वेक एव दोषः सर्वानपरा-
नभिध्याप्नोति । न खलु प्रतिकूलवर्णादयः कोऽपि भवन्त्युचिताः ।
तस्मादनौचित्यत्वेबोदाहरणप्रपञ्चेनोपन्यासार्थमन्येषां परिकीर्तन-
मिति युक्तमुत्पत्त्यामः । ध्वनिक्रूरिरप्युक्तम् ।

अनौचित्याद्वते नाग्यद्रुसभङ्गस्य कारणम् ।
अनौचित्योपनिबन्धसु रसस्योपनिषत्परा ॥

इति ।

एतेनालङ्कारदोषा व्याख्याताः ॥ ६० ॥

अलङ्कारदोषा अध्येतेनैव व्याख्याता वेदितव्याः न त्वेते दृष्ट-

गुपनिवहव्या भवन्ति । तथाहि । वैकल्यं वृत्तिविरोधः प्रसिद्धा-
भावश्चेति त्रयोऽनुप्रासदोषाः प्राच्यान्तामनुमताः ।

क्रमेणोदाहरणम् ।

ग्रशाङ्गग्रशिख्यशर्मसम्भूषितविग्रहः ।

जामाता गिरिराजस्य जगद्रक्षतु धूर्जटिः ॥

तदिदमधिकपदत्वं परिकराभावो वा ।

अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि माम् ।

कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्त्तिमुद्धर ॥

तदिदं प्रतिकूलवर्णत्वम् ।

चक्रो चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरौन् धूर्जटिर्धूर्ध्वजान्ता-

नक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः कूबरार्थं कुबेरः ।

रंहः सङ्घः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य

स्तीति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः ॥

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन सुतिर्न खल्वपि पुराणादौ प्रसिद्धा,
किन्त्वनुप्रासानुरोधेनैव कृतेति प्रसिद्धभावः । सोऽयं प्रसिद्धि-
विरोधेऽन्तर्भवतीति केचित् । अविचारिताभिधानमेतदिति प्रति-
भाति । अभावविरोधयोरर्थान्तरत्वात् । एवं रीत्या विरोधे त्वभि-
प्रेयमाणे किल कविकल्पना दत्ततिलाञ्जलिरापद्येत । अनौचित्यन्तु
स्यात् । स एव तु दोषः सर्वव्यापी । व्युत्पत्त्यर्थन्तु क्वचित्
कस्यचित् प्रदर्शनमनुचित्तनीयम् । पादत्रयगतत्वं यमकदोषः ।
स त्वप्रयुक्तात्मातिरिच्यते । उपमानस्य जातिप्रमाणगतं धर्मगतञ्च

अक्षरचमम् ।

न्यूनत्वमधिकत्वं वा उपमानोपमेययोर्लिङ्गवचनभेदः कालपुरुष-
विध्यादिभेदोऽसादृश्यमसम्भवश्चेत्युपमादोषाः परेषामनुमताः ।
यदाहुः ।

हीनाधिकत्वं वचन-लिङ्ग-भेदो विपर्ययः ।

असादृश्यासम्भवी च दोषाः सप्तोपमागताः ॥

विपर्ययः कालपुरुषविध्यादिभेदः ।

क्रमेणोदाहरणम् ।

चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् ।

अत्रोपमानस्य जातिगतं न्यूनत्वमुपमेयस्य निन्दार्थं व्यञ्जय-
द्वनौचित्ये पर्यवस्यति ।

वङ्गिस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति ।

अत्राप्युपमेयस्य परिमाणगतं न्यूनत्वमुपमेयं कदर्थयतीत्य-
नौचित्यमेव दोषः ।

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

युगादौ भगवान् वेधा विनिर्मितुरिव प्रजाः ॥

अत्रोपमानस्य जातिगतमाधिक्यम् । तदिदमनौचित्यम् ।

पातालमिव ते नाभिः स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दौपातसन्निभः ॥

अत्रोपमानस्य प्रमाणगतमाधिक्यम् । दोषस्वनौचित्यमेव ।

स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं ब्रह्मन् ।

व्यराजन्नीलजीमूत-भागाञ्जिष्ट इवांशुमान् ॥

अत्र मीचीस्थानीयस्तद्धितासक्षणी धर्म उपमानस्य
वक्तव्योऽपि नोक्त इति न्यूनपदत्वम् ।

स पीतवासाः प्रगृह्येतयाज्ञी-

मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।

शतश्रदेन्द्रायुधवान् निशायां

संरुच्यमानः शशिनेव भिद्यः ॥

अत्रोपमेये शङ्खस्यानिर्देशात् उपमानस्य शशिरूपो धर्मी-
ऽधिको निर्दिष्टः । तदिदमधिकपदत्वम् ।

चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिक्चन्द्रभाग्यस्य मे ।

अत्र च्युतोऽसीति न खल्वप्युपमाने चिन्तारत्नेऽन्वेतुमर्हति ।
तदिदं भग्नप्रक्रमत्वम् ।

शक्तवो भक्षिताः कामं शुद्धाः कुलवधूरिव ।

स एवात्रापि दोषः । यत्र पुनर्लिङ्गवचनभेदेऽपि सामान्य-
स्योभयत्वान्वयो न व्याहृत्यते, तत्र तु दोषो न भवत्येव ।
तत्रोदाहरणम् ।

गुणैरनर्घैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः ।

एवं,

तद्देशोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।

दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥

अत्र मधुरताभृत इति दधते स्म इति चैकवचनबहुवचनयोः
समानरूपत्वान्नास्ति दोषस्यावसरः । भोजराजादयस्तु पर्याया-
न्तराभावे लिङ्गवचनभेदयोर्न दोषत्वमित्याहुः । उदाहरन्ति च ।

यस्य त्रिवर्गशून्यानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।

स लोहकारेभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥

ननु भस्त्रायास्तथाविधं पर्यायान्तरं नास्तीति । आचार्यास्तु,

न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकताऽपि वा ।

उपमादूषणायामं यन्नोद्देशो न धीमताम् ।

स्त्रीव गच्छति षण्ढोऽयं वक्तव्येषा स्त्री पुमानिव ।

प्राणा इव प्रियोऽयं मे विद्या धनमिवाजिता ।

भवानिव महीपाल, देवराजो विराजते

अलमंशुमतः कक्षामारोढुं तेजसा नृपः ॥

इत्येवमादौ सौभाग्यं न जहत्येव जातुचित् । इत्याहुः ।

कालभेदो यथा ।

प्रतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुमुदती ।

पश्चिम्भ्यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतनां ॥

अथ चेतना अधुनाऽपि प्रसादमाप्नोति, न त्वापेक्ष्यनेन संबन्ध-
नोचितम् ।

प्रत्यग्रमञ्जनविशेषविविक्तमूर्तिः

कौसुभरागदचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरवोतनमर्चयन्ती

बालप्रबालविटपप्रभवा लतेव ॥

अथ लता विभ्राजते, त्वन्तु विभ्राजसे इति पुनश्चमेदः ।

प्रणुचितः ।

गङ्गेव प्रवहत्

अत्र गङ्गाप्रवहत्येव प्रवहन्तीत्यनेन गङ्गाप्रणीयमिति
विधिर्भेदः ।

यथापि गङ्गाप्रणीयं विधानं नैव ।

अत्र काव्यस्य गङ्गायाः, यथापि त्वं गङ्गाभिर्न खल्वपि
सादृश्यमस्तीत्यसादृश्यम् । यद्यपि गङ्गाप्रणीयं नैव, यद्यपि ।

निर्णयस्तथापि तत्र गङ्गायाः

शरा धनुर्मन्त्राणां च ।

जलव्यवस्थायां च ।

दिनादिभावे परिकल्पितं । ॥

अत्र भयं गङ्गाप्रणीयवारिधायाः सत्यं न खल्वपि निप-
तन्तीत्यसम्भवं । मोक्षं प्रदितिर्विरोधः । यथाशब्दस्योपेक्षा-
नैतत्पिपासाविषयो मोक्षं चोपेक्षायाम् दोषः । ॥ ५५ ॥

इदं यथा चिन्तागमिन्कुलं मेचकं

भार्यया चित्तवृत्तौ गङ्गासमुचितं ।

तद्विद्वत्कृतं च । सत्यं यथासमर्थं समर्थं नमर्यान्तरन्यामे दोषः ।

यथा

विद्वत्कृतं यथा गुह्यम्

भार्यया चित्तवृत्तौ गङ्गासमुचितं ।

तद्विद्वत्कृतं च ।

यथा शरणं प्रपन्ने

भार्यया चित्तवृत्तौ गङ्गासमुचितं ॥

अथ साधारणम् ।

अथ मानानुपपत्तिनिराकरणार्थं स्वस्वार्थान्त-
तस्य स्वार्थस्य न काचिदनुपपत्तिरवतर्क्य-
तेनम् । साधारणविशेषणबलादेवोपमानप्र-
तुपादानं समासोच्ची दोषः । यथा,

सृष्टिं तिमिराच्चैः कृत्तुमः करे-
दयितयेव विजृम्भितमापया ।
अतनुमानपरिग्रहया श्रितं
रुचिरया चिरयाऽपि दिग्भ्रिया ॥

अत्र दयितयेति न पुनर्वक्तव्यं भवति । यथा वा,

अनुरागवन्तमपि लोचनय-
दंघतं वपुः सुखमतापकरणम् ।
निरकाशयद्रविमपेतवसुं
वियदालयादपरदिग्गणितम्

अथ मानानुपपत्तिनिराकरणम् ।

अथ मानानुपपत्तिनिराकरणम् ।

अथ मानानुपपत्तिनिराकरणम् ।

अथ मानानुपपत्तिनिराकरणम् ।

अथ मानानुपपत्तिनिराकरणम् ।

अथ मानानुपपत्तिनिराकरणम् ।

अथ मानानुपपत्तिनिराकरणम् ।

अथ मानानुपपत्तिनिराकरणम् ।

अथ मानानुपपत्तिनिराकरणम् ।

अथ मानानुपपत्तिनिराकरणम् ।

कल्पप्रतिरिच्यन्ते इति धीमद्विरवधेयम् ।

कतिरिषा चन्द्रकान्तस्य ।

परिषा परगुणलेशैषिणा मुदे भविता ॥

परगुणलेशं कौक्यविषये यदस्ति विख्यातम् ।

परिषा कतिरुपकृतयेऽसु बालानाम् ॥

परिषा गुणेषु विरलेषु वैनतेय इव ।

परिषा भवन्ति वसुधातले नमस्तस्मै ॥

द्वारक्षणे दोषपरिच्छेदः ।

मात्रवाच्यं यन्मः ।

